tarih ve toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/EYLÜL 1987/750 LİRA (KDV DAHİL)

MİMAR SİNAN'IN DİLİNDEN HATIRALAR

45

İSTANBUL'DA TOPRAK • OSMANLI BASINI TRÖSTLERE KARŞI • VLAHOV EFENDİ'NİN BALKAN FEDERASYONU DERGİSİ VE DR. ŞEFİK HÜSNÜ • TODERİNİ VE TÜRK MUSIKİSİ • İLK TEKNOLOJİ: İKİ MİLYON YIL ÖNCELERİNİN TAŞ ALETLERİ • TÜRKİYE'DE TARİH EĞİTİMİ II • ONYEDİNCİ YÜZYILDA BULGAR KENTLERİ

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

MARTA BUR
Macar Seyyahlarının Günlük Defterlerine Göre 17. Yüzyılda Bulgar Kentleri
6

ORHAN KOLOĞLU
Osmanlı Devleti'nde Tröstler ve Basın
9

METE TUNÇAY
Vlahov Efendi'nin Balkan Federasyonu Dergisi ve Dr. Şefik Hüsnü
17

Bir Marş
23

ORHAN ŞAİK GÖKYAY
Mimar Sinan'ın Dilinden Hatıralar
24

MURAT BELGE
İstanbul'da Toprak
33

GÜVEN ARSEBÜK
İlk Teknoloji: İki Milyon Öncesinin Taş Aletleri
37

BÜLENT AKSOY
Rahip Toderini ve Eseri Üstüne
42

GİAMBATİSTA TODERİNİ
Musıki
45

SALİH ÖZBARAN
Türkiye'de Tarih Eğitimi II
52

Kitabiyat

İLBER ORTAYLI
Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)

AKŞİN SOMEL
Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I-II

AYŞE ÖNCÜ
The Remaking of Istanbul
57

Kapak fotoğrafı: İrfan Unutmaz. *(Mimar Sinan'ın 1554-1563'de inşa ettiği Güzelce Kemer.)*

tarih.toplum EYLÜL 1987 • CİLT 8 • SAYI 45

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Sorumlu Yazı İşleri Yönetmeni
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar
Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak
Aydın Uğur

Sayfa Düzeni
Ümit Kıvanç
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Şadi Arabacı
Fatih M.Öztan

Ofset Hazırlık: Perka A.Ş.
Renk Ayrımı: Ebru Grafik
Baskı: Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım: Gameda

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı
No.306 Konak-İzmir
Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 8.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 20 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 30 $/yıl • Avustralya: 35 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin "Yatıranın hesap sahibine notu" bölümüne "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir. Yurtdışından abone olmak için, abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. DTH 865277 PAMUKBANK Türbe Şubesi-İstanbul** hesabına gönderilmesi ve banka dekontuna "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 1000 TL.**

OKUYUCU MEKTUPLARI

"Yargılamak mı Yoksa Anlatmak mı?"

"...Tarih anlatıyoruz diye yargıçlık taslayıp, tarihin görevi bu olduğu inancıyla şunu mahkûm edip bunu bağışlayanlar... Genellikle, tarih duygusundan yoksundurlar."

B.CROCE

TARİH ve Toplum'un 1987 Temmuz sayısında, "KİTABİYAT" bölümünde, Mehmet Ali Kılıçbay'ın, "*Grotesk Bir Osmanlı Tarihi*" başlığı altında, Ernst Werner'in "*Büyük bir Devletin Doğuşu, Osmanlı Feodalizminin Oluşma Süreci*" adlı eserini eleştiren yazısını ilgiyle okudum.

Kılıçbay, kitabın tanıtma yazısında atfedilen niteliklerin kitapta bulunmadığını belirttikten sonra, yazarın yararlandığı kaynakların -tanıtıldığının aksine- oldukça kıt olduğunu söylemekte. Daha sonra, yazarın Doğu dillerinden hiçbirini bilmediğini, hatta, "Batı dillerinden herhangi birini bildiği konusunda" kuşkularını dile getirerek, yazarı ana dili ile sınırlamakta. Ayrıca, "... yazar belgelerin kendilerini kullanmıyor, bunların ya çevirilerini, ya da yorumlarını kullanmaktadır." diyerek, yazarın "saptırmanın kucağına düşmek" ile karşı karşıya kaldığını belirtmekte.

Burada, yazara yöneltilen eleştirilerin birçoğu haklı olabilir. Fakat bu eleştirileri M.A.Kılıçbay'ın yöneltmesi olayı ilginç kılmakta ve insanı ister istemez bundan aylar önce *Tarih ve Toplum*'un aynı bölümde, Kılıçbay'ın "*Feodalizm ve Klâsik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*" adlı kitabı yüzünden İ.Ortaylı ile girdiği polemiğe götürmekte.

Kılıçbay, klâsiklerin çevirilerini kullanması ve yararlandığı kaynakların yetersizliği konusunda, Ortaylı tarafından yöneltilen eleştirilere biraz da kızgınlıkla, "...eğer klâsik metinlerin çevirilerinden yararlanmak suçsa, bunların çevrilmelerindeki mantık nedir?", "...beni kitabımda kullanmadığın makale, monografi ve eserlerden ötürü suçluyor. Bu haklı bir eleştiri olabilir, ancak bunların neler olduğu belirtilirse." diyerek cevap vermişti. Kendi kitabına yöneltilen eleştirileri böyle bir mantık silsilesi kullanarak yanıtlayan Kılıçbay'ın, E.Werner ve eseri hakkındaki eleştirileri okununca insanın aklına ister istemez, "bu ne perhiz bu ne lahana turşusu" özdeyişi geliyor.

Ayrıca, E.Werner'in bırakın Doğu dillerini Batı dillerinden birini dahi bilmemesi konusunda şüphe duymak, bence, yazarın dürüstlüğü konusunda şüphe duymak demektir ki, bunun nedenini hiç anlayamadım. Çünkü, kitabın dipnotlarında alıntı yapılan eserlerin içinde, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Rusça yayınların bulunması Kılıçbay'ın söyledikleri ile çelişkili bir durum yaratmakta. Eğer böyle bir kuşku duyulması gerekiyorsa, yayınlanan bir inceleme için geçerli olması gerekir ki, bu da bizi bizden başka hiçbir kişiye inanmamaya götürür.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, değişik kişiler, aynı olguları, farklı yöntemlerle değerlendirerek çok farklı sonuçlar elde edebilirler. Burada, farklı sonuçlar elde eden kişiler, kendi doğrularını sonuna kadar savunabilir, yanlışları eleştirebilirler. Fakat bu eleştiriler "âleme verir talkını kendi yutar salkımı" misali gerçekleşirse, eleştirilen noktalar haklı bile olsa inandırıcı niteliğini kaybeder. Saygılarımla.

ERKAN SERÇE/İzmir

"Kanuni'yi Ölümden Kurtaran Ermeni"

TARİH ve Toplum'un 1987 Temmuz sayısında yayınlanan Pamukçiyan'ın makalesine bazı eklemeler yapmak faydalı olabilir.

Canberdi (Canberli değil) Gazali'ye "Süryânilerin valisi" demek yanlış fikirlere yol açabilir. Bu Osmanlı devletine karşı çıkan eski Memlûk emirinin imparatorluğun yönetimindeki yeri ve rütbesi "Şam Beglerbeğisi" -yani bugünkü Suriye'nin bir parçası- idi.

Sultan Süleyman 1521 senesinde, aslında Macaristan Krallığı aleyhinde harp açarak, o zamanki Macaristan'ın çok mühim bir hudut kalesi olan Belgrad'ı (Macarca: Nándorfehérvar) feth etti. Yani "Sırplara Karşı" demek gerçeklere tam uymuyor! Süleyman, bilindiği gibi Siged'in önünde kale alınmadan önce öldü. "Kalesini zapt ederek muzaffer olarak geri döndü" demek tam doğru olmuyor.

Eski Macaristan Krallığı'nın büyük bir parçasının 1541 senesinde bir Osmanlı eyaleti haline getirilmesinin çok yönlü öyküsüne burada değinmeyerek, sadece bunlarla yetineceğiz. Türkler sadece Buda'yı değil, Tuna nehrinin karşı yakasındaki Peşte'yi de tabii ele geçirdiler. Macar asilzadelerinin bazıları Romen-Alman İmparatorunun kardeşi Habsburg'lu Ferdinand I, daha 1526 senesinde Macar Kralı olarak seçmişlerdi. Asilzadelerin daha büyük kısmı, aralarında aynı senede en zengin olan Janoş Zapolya'yı (Macarca: János Szapolyai) tac giydirdiler. Bu da 1540 senesinde öldüğü zaman krallığını oğluna Janoş Zigmond Zapolya'ya (Macarca: János Zsigmond) bırakmıştı.

Orta Macaristan Türk işgali münasebetiyle Kanunî Süleyman, Janoş Zigmond'a yalnızca eski Macar Krallığın doğu kısmını yani Erdeli tevdi etti.

KLAUS SCHWARZ/Berlin

Zonaro İstanbul'a Ne Zaman Geldi?

TARİH ve Toplum'un Ağustos sayısında Sayın Kevork Pamukciyan'ın "Fausto Zonaro'nun Bilinmeyen - Bazı Tabloları" yazısında sözü edilen, Sayın Taha Toros'un, Beymen Sergisi prospektüsünde, Ressim hakkında verdiği yeni bilgiler arasında "1891 yılı başlarında İstanbula gelen Ressamın Saray Ressamı olmasını, Osmanlı Donanmasından Ertuğrul Gemisinin Japonya seyahati sırasındaki uğurlama törenini büyük bir ustalıkla tuvale aktarmasını sağladı" denilmektedir. Halbuki Ertuğrul Fırkateyni'nin Japonya seyahati için İstanbul'dan hareketi 14 Temmuz 1889 Pazar günüdür. Bu itibarla Zonaro'nun İstanbul'a gelip Saraya intisabı bu tablo olayı olduğu söylendiğine göre İstanbul'a gelişi de 1889 yılı başlarında olması gerekir. İtalyan Ansiklopedisi'ndeki biyografisinde İstanbula geliş tarihi hakkında bir kayıt mevcut olmadığına göre 1889 başları sanıyorum ki daha gerçek bir tarih olacaktır.

KAYNAKÇA

Ceride-i Bahriye, Sene 1, No.5, 8 Ağustos 1305.

Ertuğrul Fırkateyni Faciası: Süleyman Nutku Bahriye Matbaası 1327, s.31.

"Ertuğrul"un Zıya-ı Fecii, H.Hüsnü Donanma Mecmuası No.12, Şubat 1326, s.1110-1113.

Ertuğrul ve Refah Faciaları ve Şehitlerimiz Tümamiral Fahri ÇOKER, Dz.K.K.Dergisi Eki, No.476.

Deniz Müzesi ve Arşivi Mektubî ve Şûrayı Bahrî dosyalarındaki belgeler.

FAHRİ ÇOKER/Ankara

Okuyuculara Mektup

Sinan, Mustafa Sâi Çelebi'nin kaleme aldığı hatıralarını içeren *Tezkiretü'l-Bünyan*'da Selimiye Camisi için şöyle diyor: "Bunun minaresi hem nazik, hem üçer yolları olmak gayet müşkül olduğu ukalâ-yı halk-ı cihân dâire-i imkândan hariç didiklerin bir sebebi, Ayasofya kubbesi gibi bir kubbe Devlet-i İslâmiyyede bina olunmamışdır diyü kefere-i fecerenin mimar geçinenleri Müslümanlara galebemiz vardirler imiş." Yani "kâfirlerin mimar geçinenleri" o güne kadar kubbe konusundaki üstünlükleriyle öğünürlermiş. Tabiî Sinan'ın Selimiye kubbesini Ayasofya'dan daha yüksek ve derin yapması o dönemdeki tartışmalara bir son verdi. Ne var ki, hiç kimse buna benzer bir iddianın yüzlerce yıl sonra ileri sürüleceğini, Taşkışla'yı beş yıldızlı otel haline sokacak şirketin mimarlarından birinin, Mimar Sinan'ın yıllar süren çalışmaları boyunca inşa etmiş olduğu kubbelerin daha fazlasını Cidde'deki inşaatlarında üstelik bir iki yıl gibi kısa bir sürede tamamladıklarını söyleyerek, Sinan'a rakip olabileceğini tahmin edemezdi. İşte bu nedenle Eylül sayımızda Orhan Şaik Hocamızın Mimar Sinan'ın Dilinden başlıklı yazısı önem kazanıyor. Ama doğrusu bu kabiliyetli mimarımızın bu yazıyı okuduktan sonra "şehre su getirmek için bunca kemere ne gerek vardı, bizim şirket bir yılda borular döşeyerek İstanbul'u suya boğabilir,." demesinden korkmuyor değiliz!..

Bu sayımızda Murat Belge bir süredir ara verdiği *anâsır-ı erbaa* yazılarına İstanbul'da Toprak ile devam ediyor. Diğer yazılar arasında Orhan Koloğlu'nun önümüzdeki sayıda tamamlanacak Osmanlı Devleti'nde Tröstler ve Basın başlıklı yazısının ilk bölümü var. Koloğlu, yüzyılın sonlarında başlayan tartışmaları aktarırken daha sonra İttihat ve Terakki'nin "milli sanayi" konusundaki siyasetinin nasıl bir zeminde yeşerdiğini de vurguluyor.

Tarih ve Toplum'da seyrek yeralan bazı konulara yer verişimiz okurlarımız tarafından ilgiyle karşılandı. Bunlardan biri de müzik. Geçen sayıda bir yazısını sunduğumuz Bülent Aksoy bu sayıda, Cizvit papazı, bilgin Giambatista Toderini'nin Türk Musıkisi üzerine 1700'lerde yazdığı bir incelemenin çevirisini kısa bir sunuş yazısıyla veriyor.

Bu sayıda yeralan Güven Arsebük'ün yazısı da bugüne değin *Tarih ve Toplum*'da çok az yeralan konulardan birini işliyor. Arsebük, Yarımburgaz Mağarası'nda yapılan kazılar sırasında çıkarılan iki milyon yıl öncesinin taş aletlerin teknolojisini inceliyor.

"Senelik izninin bir bölümünü" Havana'da geçiren, geri kalan bölümü için de Madrid ve Lizbon'a gidecek olan yayın yönetmenimiz Mete Tunçay, sonunda vermiş olduğu sözü yerine getirerek ilk yazısını gönderdi. Tunçay, yazısında Osmanlı Mebusan Meclisi'nde de mebusluk yapan Vlahov Efendi'nin *Balkan Federasyonu* Dergisi'nde yeralan bir soruşturmayı ve bu ankete Şefik Hüsnü'nün vermiş olduğu cevabı aktarıyor.

Salih Özbaran ikinci bölümünü sunduğumuz Türkiye'de Tarih Eğitimi yazısında liselerde okutulan ders kitaplarını inceliyor. Yeri gelmişken tarih eğitimi konusundaki yazılarımıza devam edeceğimizi, Özbaran'ın yazısından sonra da bu konuda başka yazılara yer vereceğimizi duyuralım. Bu sayıda ayrıca bir çeviri yazımız daha var: Marta Bur'un Macar Seyyahlarının Günlük Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Bulgar Kentleri.

Kitabiyat sayfalarımız ilginizi çekecek yazılarla dolu. İlber Ortaylı uzun yıllar Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin restorasyonunda bulunmuş Mualla Eyüboğlu-Annhegger'ın Sandoz Kültür Yayınları arasında çıkan ilginç kitabını tanıtıyor. Akşin Somel ise yazısında İsmail Kara'nın iki cilt halinde yayımlanan Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi adlı kitabı hakkında düşüncelerini dile getiriyor. Kitabiyat'ın son yazısı Ayşe Öncü'nün. Öncü, Zeynep Çelik'in ABD'de yayımlanan ve 19. yüzyıl İstanbul'unun konu edinen kitabını tanıtıyor. Önümüzdeki ay daha güzel bir *Tarih ve Toplum*'da buluşmak umuduyla... □

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

TEVCİHÂT

☐ Merhum Mısırlı Ahmet Paşa'nın mahdumu olup misafireten Dersaadette bulunan devletlu Prens İbrahim Paşa hazretleri esnâ-i muâyede-i hümâyunda [padişaha ait bayramlaşma sırasında] mazhar-ı iltifat-ı cihan-ı derecât-ı padişahi buyurulmuştur... (1 Eylül 1887)

☐ Selanik ve tevâbii [tâbi olanları] Hahambaşısı Samuel Arditi efendi yetmiş beş yaşında olduğu halde bu kere şehr-i mezkurda vefat etmiştir... (2 Eylül 1887)

☐ Manastır vilayeti dahilinde Resne kasabasında Ağustosun altıncı gecesi büyük bir harîk [yangın] zuhur edip beheri bin hayvan istiâb edebilir sekiz bâb büyük han ile on bâb hane ve yirmi altı bâb dükkân muhterik olmuştur [yanmıştır]. Harîkîn otuz altı saat devam etmesinden muhterik olan ebniyenin [binaların] ne kadar cesim [büyük] ve vâsî [geniş] olduğu anlaşılıyor... (2 Eylül 1887)

☐ Atina Sefaret-i seniyyesi Ateşemiliteri Erkân-ı Harp kaymakamlarından izzetlu Seyfullah beyin Yunan askerine dair kaleme aldığı eserinin tab' ve neşrine müsaade ile beraber imtiyaz-ı nişan-ı fürûğ-efşânının gümüş madalyası ihsanıyla mazhar-ı mükâfât buyurulduğu Atina'dan (Neologos)a yazılmıştır... (25 Eylül 1887)

VİLÂYETLERDEN HABERLER

"Zîrdeki İmzalarla Vârid Olan Varakadır"

☐ Erzincan Sancağında mütemekkin [yerleşmiş] olduğumuz Kemah kazasında bir müddetten beri geşt ü güzar eden Kürt taifesinin harekat-ı nâ-becâları [yersiz hareketleri] ve gasb-ı emvâl [malları gasb] ve ihrâk-ı ebniyye [binaları yakma] ve katl ve cerh-i nüfus [nüfusu öldürme ve yaralama] ve hele senebe-sene vergi kat' ile ahz ve bunun için başkaca ahalî-i beldeyi taaddî [saldırı, zulüm] altına bırakmış olduklarından ve buna artık tahammül kalmadığından mahallî mutasarrıflığına tahlis-i can [can kurtarma] ve emn-i âsâyişin ibkâsı istirhamında bulunulduğu halde bu bâbtaki vâkıayı istimâ' etmekte [duymakta] olduğundan ve böyle aşiret tarzında kesilen fırkanın tazyîkât-ı vâkıalarına meydan verilmesi gayrı câiz olup işbu hal-i esef-i iştîmâlin devamı şâyân-ı tecvîz olamayacağından mercîinin nazar-ı dikkati gazete-i mutebereleriyle celb ve istirham olunur.

An ahalî [ahalîden] Mehmet, Hasan, Ahmet Emin vs. (2 Eylül 1887)

MUKTEBESÂT

(Monitör)

☐ Bulgaristan buhranı ve Yunan mes'elesi münasebetiyle Devlet-i Aliyye gayrı mesbuk olan [görülmemiş] bir sür'atle kuvâ-yi azîmeyi seferber ve memâlik-i mahrûsanın bir ucundan diğerine sevk eylemiş ve Anadolu ve Rumeli ahalîsi dâvet-i Padişâhiye icâbete müsâraat göstermişlerdir [padişahlığın davetini sür'atle kabul etmişlerdir]. Cülûs-i Hümâyuna müsâdif [raslayan onuncu senenin] yevm-i mahsusundan on birinci senenin yevm-i mahsusuna kadar cereyan eden ahvâl-i sâye-i hikmet-vâye-i hazret-i Padîşâhîde Devlet-i Osmaniyyenin bilcümle icraatında meşhur olan fetânet-i fevkaladesini mu'lindir [olağanüstü anlayışını ilân eder, bildirir]... (1 Eylül 1887)

(Ermeni el-huruf ve Türki el-ibare mecmua-i ihbar)

☐ Bugünkü gün şevketlu Padişahımız efendimiz hazretlerinin cülus-i hümâyunlarına müsâdif olup [raslayıp] bilcümle teb'a-i sâdıkaları için bir yevm-i mes'ud olmakla hayat-ı mukaddeselerini teb'alarının refah ve saadeti ve mülk ve memleketlerinin ma'muriyetine hasr ile leyl ü nehâr esbâb-ı refahiyet ve ma'muriyete sarf-ı zihin eyleyen böyle bir padişah-ı âlem-penâhın işbu

yevm-i mahsusundan dolayı kulûb-ı ammenin [kamunun kalplerinin] meserret ve mahzûziyetle mâl-a-mâl olmaması gayrı kâbildir... (2 Eylül 1887)

"Devlet-i Aliyye ve Romanya" (Korespondans Politik) gazetesine Bükreş'ten 25 Ağustos tarihiyle bervech-i âtî yazılmıştır:

☐ Nice zamandan beri Bâbıâli ile Romanya beyninde [arasında] muallakta bulunan ticaret muâhedesi müzakeratı için geçende Dersaadet'e azimet eden Romanya'nın Hariciye Nâzırı (Mösyö Frekid) Bükreş'e avdet eylemiştir.

Nâzır-ı müşârünileyhin seyahatiyle netâyic-i matlûbanın hâsıl olduğu mervî olup muvakkat bir muâhede-i ticaret ve 1891'e kadar mer'î olmak üzere bir mukavele-i ticaret şerâiti üzerine muvâfakat olunmuş imiş. Devlet-i Aliyye ile tanzim olunan muâhede-i ticaret lâyihası şehr-i hâlin yirmi yedisinde ictimâ edecek olan Meclis-i Meb'usâna takdim olunacaktır. Meclis-i mezkurun son ictimâında hükûmete verilen ruhsat iktizâsınca gelecek Kanun-ı Sânînin birine kadar muvakkat bir muâhede-i ticaret akd olunabilecektir... (3 Eylül 1887)

(Dünkü Gün Matbaamıza Gelen Avrupa Postası)
Petersburg 31 Ağustos

☐ (Novosti) Gazetesinin istihbârına nazaran düvel-i muazzamanın kâffesi bi'l-ittifak Bulgaristan meselesi hakkında ittihaz edecekleri tedbire karşı Bulgarlar muhalefet ederler ise Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye mukarrerat-ı düveliyyeyi [devletlerin kararlarını] icab eden tedâbir ile kabul ettirecektir.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin ittihaz-ı tedâbir-i mukteziyye etmesi umum düvel-i muazzamanın müttefiken karar vermelerine mütevakkıftır [bağlıdır]... (5 Eylül 1887)

Belgrat 31 Ağustos

☐ Uranya'dan Selânik'e kadar temdîd edilen [uzatılan] demiryolu hattının işlettirilmesine başlanılması lüzumu Bâbıâlî cânibinden Sırbistan hükûmetine ihtar olunmuştur... (5 Eylül 1887)

☐ Küçük (Subranya) âzâsı karîben intihâb olunacağından Şarkî Rumeli'de mütemekkin ehl-i İslam ve Rumlar intihabâtın vilâyet nizamnâmesine muvâfık olmaması hasebiyle intihâba iştirak etmemeye karar verdikleri Filibe'den yazılmıştır.

Mösyö (Stanbolof) mutasarrıflara talimat-ı şedîde i'tâsıyla intihabât esnasında hükûmet-i hâzıra aleyhinde söz söyleyen olur ise şedîden te'dîb olunmasını [terbiye edilmesini] tenbih eylediğinden fırka-i muhalifeye mensub olanların dahi intihabâta iştirak etmek mecburiyetinde bulundukları (Monitör)e iş'âr olunmuştur... (19 Eylül 1887)

İLÂN ve REKLÂMLAR

Gündoğdu Mağazası

☐ Fabrika sahiplerinden Mösyö Rabinovic ve Şürekâsının [ortaklarının] bâlâdaki ünvan ile Dersaadet'te Sultanhamamı Caddesinde Fındıklıyan Hanında açmış oldukları mağazada furuht olunan [satılan] enfes, zarif ve dayanıklı erkek ve kadın çamaşırı ile eşya ve emtia-i sâire üzerine umûmun nazar-ı dikkatini celb ederek mezkur mağazayı tavsiye ederiz.

Ezcümle; Erkek gömlekleri:

Birinci nev'i adedi 19, düzinesi 224 kuruş,

İkinci nev'i adedi 16, düzinesi 190 kuruş,

Üçüncü nev'i adedi 14, adedi 162 kuruş.

İsviçre fistosu ile müzeyyen kadın gömlekleri:

Birinci nev'i adedi 18, düzinesi 214 kuruş,

İkinci nev'i adedi 13, düzinesi 150 kuruş,

Üçüncü nev'i adedi 11, düzinesi 94 kuruş,

İsviçre fistosu ile müzeyyen kadın gecelikleri:

Birinci nev'i adedi 24, düzinesi 285 kuruş,

İkinci nev'i adedi 16, düzinesi 190 kuruş.

İsviçre fistosu ile müzeyyen kadın donları:

Birinci nev'i adedi 15, düzinesi 183 kuruş,

İkinci nev'i adedi 11, düzinesi 133 kuruş.

Bunlardan başka mezkur mağazada manifatura ve tuhafiye ve kadın trikoları ve kapu ve pencere perdeleri ve kadın ve erkeklere mahsus gayet ehven fiyatla satılmaktadır... (3 Eylül 1887)

(İspermeçet Mumu)

☐ Fenerler'e büyük mumlardan kesilerek kullanılmakta telefâtı ve intizamsızlığı ile beraber tabiî bir nisbette yanmadıklarından katiyyen zahmeti olmayarak muntazam surette kullanılıp bir nisbette yanması için mahsusen Marsilya'dan İspermeçet mumları getirtilip Galata'da Havyar Hanında on sekiz numerolu Karakaşoğlu Anastaş'ın mağazasında ehven fiyatla satılmaktadır. Rağbet ve teşrif buyuracak zevât-ı kirâmın memnun olacakları şüphesizdir... (3 Eylül 1887)

Bir Nümune-i İzdivaç
Muharriri: Halil Edip

☐ Tezhib-i ahlâk [ahlâk-ı düzeltme] ve tenvir-i efkâra [fikirleri aydınlatmaya] hâdim [hizmet eden] ve

(Âlemde her eve lâzım ise hanım
Her hanıma da işbu kitap öylece lâzım)

Beyitiyle tarife şâyân bir eserdir. Her kitapçıda bulunur, fiyatı beş kuruştur... (4 Eylül 1887)

☐ Notacı Hacı Emin bey tarafından pey-der-pey tab' ve neşr edilen notalardan bu kere dahi kırk dokuz numero ile Edhem beyin (Bir çaresi yok illet imiş illet-i aşkın) nâm hicazkâr, elli numero ile [İncitme beni şuh-i sitem gel siteminle] nâm hicazkâr şarkıları piyano ve primoya mahsus notaya alınarak mevki-i intişara vaz' olunmuştur... (4 Eylül 1887)

☐ Geçen sene icrâ ettikleri lu'biyyat-ı musıkiyye ve sâire ile kesb-i iştihâr eden [şöhret kazanan] Rusya hünerverânından mürekkeb bir cemiyet marifetiyle bugünkü Pazar akşamı Beyoğlunda Tepebaşında Komisyon Bahçesi Tiyatrosu'nda saat iki buçukta gayetle mükemmel ve son defa olarak icrâ-i lu'biyyat olunacaktır.

İşbu cemiyet-i Rusya... (4 Eylül 1887)

DIŞ HABERLER

(Avrupa'da Çin Talebesi)

☐ Çin devleti tahsil-i maarif etmek üzere kibar zâdelerden bazı genç talebeyi Avrupa'ya göndermiş olduğundan bunların müdürü olan zât Paris'te (Soulil) Gazetesi muharrirlerinden birine malûmat-ı âtiyyeyi vermiştir. Şöyle ki talebe-i merkûme otuz altı nefer olup İngiltere ve Fransa ve Almanya'da bulunuyorlar.

Almanya'daki talebe üç neferden ibaret olup bahriye mühendisliği şehadetnâmesini alarak karîben [yakında] memleketlerine avdet edeceklerdir.

İngiltere'de on dokuz nefer Çin talebesi bulunup ekseri fünun-ı bahriyye tahsili ile meşguldür.

Fransa'da on dört nefer Çin talebesi mevcut olup ekseri fenn-i hukuk tahsil eyliyorlar.

Talebe-i merkûmenin masârifi Çin devleti tarafından tesviye olunmaktadır... [ödenmektedir] (11 Eylül 1887)

Macar seyyahlarının günlük defterlerine göre

17. Yüzyılda Bulgar Kentleri*

MARTA BUR

17. yüzyılda Bulgaristan üzerinden İstanbul'a giden Macar seyyahlarının gezi raporları, Balkan tarihi için önemli bilgiler içermektedir.

Bilindiği gibi Mohaç'tan sonra Türkler Macaristan'ı uzun süre egemenlikleri altında tutmuşlardı. O zamanki Macar Krallığı'nın batı kesimi Avusturya'ya bağlı kalmış, doğu tarafı (Transilvanya) ise, 17. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı hakimiyetinde bir prenslik olarak varlığını sürdürmüştür. Prensler Sultanla olumlu ilişkiler kurabilmek amacıyla kalıcı ve aktif bir diplomasi izlemişlerdir.

Prenslerin İstanbul'a gönderdikleri Macar görevlilerin yazdıklarından, o zamanki Türk İmparatorluğu üzerine yararlı bilgiler elde edilmektedir. Bunlar arasında özellikle protestan Macar asilzadeleri tarafından hazırlanmış olan aşağıdaki beş adet rapor dikkatle incelenmeye değer:

1. Tamas Borsos'un raporu

Ricaut'dan Belgrad

2. Prensin elçisi Gabor Baroti'nin 1613 yılında İstanbul'a yaptığı gezi sürecinde tuttuğu rapor.

3. 1652 yılında Prens György Rakóczi II'nin görevlendirdiği Ferenz Sebesi'nin raporu.

4. Prens Mihaly Apaffi tarafından görevlendirilen David Rozsnyai ve Pal Sandor'un raporları. Bunlardan D.Rozsnyai'nin gezisi 1665, Pal San-

* Marta Bur'un makalesi, *Studia Balkanica*'nın "La Ville Balkanique 15e - 19e siécle" adlı özel sayısında yayınlanmıştır. Sofya, 1970.

Allom'dan Edirne

dor'unki ise 1687 yılında gerçekleşmiştir.

5. Imre Tököly'nin sekreteri Janos Komaromi'nin 1697 yılı gözlemlerini aktardığı rapor.

Bu raporlardan her biri kendine özgü niteliklere sahiptir. Raporlarda gezginlerin izledikleri güzergâh, uğradıkları yerleşim merkezleri, bu merkezlerde gördükleri misafirperverlik, tarımsal üretim ve beslenme koşulları üzerine bilgiler verilmektedir. Gezi raporlarında anlatılanlar birbirleriyle çelişmemektedir. Raporlardan gezginlerin gezileri süresince ciddi zorluklarla karşılaşmadıkları anlaşılmaktadır. Yazılanlardan çıkan ilginç bir sonuç Transilvanya ile Balkan Yarımadası arasında yaşam standardı olarak önemli bir fark olmadığıdır.

Transilvanyalı ve Macar gezginler 17. yüzyılda Kronstadt, Tirgovişte, Niğbolu, Tuna, Balkanlar üzerinden Yambolu, Losengrad, İstanbul veya Rus, Tuna, Razgrad, Karinâbad, Losengrad, İstanbul yollarını kullanıyorlardı. Bu kentler uzun süredir kuzey-güney yönündeki ticaret yollarını oluşturan başlıca merkezlerdi. Macar seyyahların gezileri için bir diğer alternatif Osmanlı İmparatorluğu'nun iç Avrupa ile bağlantısını sağlayan Belgrad, Niş, Sofya, Tatarpazarcık, Filibe, Edirne, İstanbul güzergâhıydı.

Transilvanya-İstanbul yolculuğu ortalama 25-31 gün sürmekteydi. Yolculuk sürecinde büyük köylerde 3-4 gün mola verilmekteydi.

İstanbul'a Belgrad, Tuna, Rus, Razgrad, Şumnu, Yambolu, Lozengrad üzerinden nehiryollarıyla da gitmek mümkün idi. Nehiryollarıyla yapılan geziler ise 25 gün sürmekteydi.

Macar Tamas Borsos 27.4.1613 tarihinde Çekoslovakya'nın Tirgovişte kentine geldiğini not etmiştir. Borsos'a göre Tirgovişte sayısız ticari merkezleri, tepeleri, zengin tüccarların yaşadığı çok sayıda binalarıyla güzel bir kentti. 1640 yılında yazılmış olan bazı raporların da onayladığı gibi, 60 kilisenin bulunduğu bu şehirde Çekoslovak, Sırp, Bulgar ve Yunanlılar yaşamaktaydı.

Tamas Borsos'tan Niğbolu hakkında da bazı bilgiler elde etmekteyiz: Niğbolu Tuna nehri kıyısındadır. Kalesi kayalar arasında yapılmıştır. Şehrin bir bölümü ulaşılması hayli güç olan bir yükseklikte kurulmuştur. Besin, yakıt, su ve diğer gereksinim maddeleri at ve eşeklerle taşınmaktadır. Mihail Voyvoda tarafından yakılan kent henüz yeniden inşa edilememiş, yalnız kalenin bir bölümü kendini koruyabilmiştir. Borsos Balkanlarda yaptığı 7-8 günlük bir yolculuktan sonra, güzel bir Türk kenti olarak tanımladığı Losengrad'a gelmiştir. Losengrad-İstanbul arasının yolculuğa pek elverişli olmadığı anlaşılmaktadır.

1665 yılında David Rozsnyai İstanbul'a Belgrad, Niş, Sofya, Tatarpazarcık, Filibe, Edirne üzerinden ulaşmıştır. Aynı yolu 22 sene sonra, 1687 yılında Pal Sandor izlemiştir. Ancak yazdıklarından her iki gezginin izlenimlerinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklılık, her iki gezi arasında geçen 22 yıllık zaman diliminden kaynaklanmış olmalıdır.

1665 yılında Sofya'dan hareket eden Rozsnyai, Sarambey adlı bir Türk köyünde elverişsiz koşullarda geceyi geçirmek zorunda kalmıştır. 22 sene sonra Pal Sandor'un kaldığı yer ise Ahmet Paşa tarafından yaptırılan, kurşunla kaplanmış güzel bir misafirhanedir. Yazılanlara göre bu misafirhanenin yapımına 1000 kese harcanmıştır. Sandor Sarambey'den ortodoks ve Türklerin

18. yüzyıl sonlarında Razgrad

oturduğu güzel bir köy olarak söz etmektedir.

1665 yılında Rozsnyai Sarambey'den ayrıldıktan sonra mola verdiği Tatarpazarcık'ı 9 ya da 10 camisi olan uyumlu bir kent olarak nitelemiştir. Sandor'dan aldığımız bilgiye göre Tatarpazarcık'ın 2000'den fazla kişiyi ağırlayabilecek bir lokantası vardı. Sandor'a göre kent Sofya'ya benzemekteydi. Filibe hakkında ise her iki gezginin yazdıkları, çok olumlu izlenimlerle doludur. Rozsnyai tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda bu denli güzel bir şehir görmediğini not etmiştir. Sandor da Filibe'nin, Sofya ve Tatarpazarcık'tan daha güzel bir kent olduğunu belirtmektedir.

Türk fetihlerinin devam ettiği 16. yüzyılda, Tuna nehri Orta Avrupa ile Balkan Yarımadası arasında doğal bir bağlantı sağlamaktaydı. Ancak ortaçağ sonunda da kullanılmakta olan bu yolun, karşılaşılan doğal engeller nedeniyle pahalı ve tehlikeli olduğunu belirtelim.

Macar-Türk gümrük defterlerinden 1571 yılında akıntı yönünde 437 geminin geçtiğini öğreniyoruz. Aynı defterlere göre Banat'dan buğday; Sırbistan'dan sebze, meyve, bal, tuz, kahve; Bosna ve Bulgaristan'dan tekstil ve deri eşya ile pirinç ticareti gerçekleştirilmiştir. Defterlerde ayrıca Türk ordusunun gereksinimlerine yönelik taşımacılık ve 1667 yılında Viyana-İstanbul arasında yapılan ticaret üzerine de belgeler bulunmaktadır.

Avusturyalı Doğu Kumpanyası gemilerinin, Viyana'dan İstanbul'a ulaşabilmeleri için, sekiz aylık bir süre gerekliydi. Dönüş yolunda ise Belgrad'a kadar karayolu kullanılır, Belgrad'da yüklenen gemiler insan ve hayvanların yardımıyla çekilerek yolculuk tamamlanırdı.

Janos Komaromi 1697 yılında Belgrad üzerinden İstanbul'a gitmişti. Gezi notlarından Drenkova'ya kadar yolculuğunun normal geçtiğini, Drenkova'dan sonra büyük bir fırtınanın başladığını, Tuna üzerindeki Poreç köyünde gemileri akıntıya karşı çekmeye hazır kişilerin bulunduğunu, bir geminin aşağı yukarı 50-60, bazı durumlarda 100 kişi tarafından çekildiğini öğreniyoruz. O dönemde tehlikeli fırtınalar yüzünden yolcuların gemiyi terketmesi alışılmış bir olaydı. Komaromi özellikle Tuna üzerindeki taşımacılık konusunda değerli bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden, en tehlikeli yerin Demirkapı denilen kayalık bölge olduğu anlaşılmaktadır. Komaromi ve diğer yolcular bu tehlikeli bölgeyi atlarla devam etmişlerdi. Gezi kısmen boşaltılmış, akıntı atlatılıncaya kadar yolculuk karayolunda sürdürülmüştü. Komaromi buğday dolu bir imparatorluk gemisinin de, Demirkapı mevkiinden sonraki bir Türk köyünde çekildiğinden bahsetmektedir.

Anlaşılacağı üzere eşya taşımacılığı, yalnız Tuna nehri üzerinde gerçekleştirilemiyordu. İnsan ve hayvan gücünden yararlanılarak ara aşamalarda karayolu da kullanılıyor, nehir ve karayolu taşımacılığı böylece birbirini tamamlamış oluyordu.

Komaromi Tuna nehrindeki bir hayli uzun süren gezisinde balıkçılık ve tarımsal üretim üzerinde de bazı gözlemlerde bulunmuştur. Notlarına göre, Vidin'de ucuz fiyatla balık, şarap ve çeşitli tahıl ürünleri satılmaktaydı. Transilvanya'nın tuzu Tuna Nehri üzerinden Batı Bulgaristan'a ulaştırılırdı. Komaromi Kula ve Svistov kentlerinden de sözetmektedir. Bir Bulgar-Türk şehri olan Kula'da tarımsal üretimin gelişmişliğini, yine Bulgarlarla Türklerin yaşadığı Svistov'da karşılaştığı bolluğu anlatmaktadır. Komaromi'ye göre Svistov'un bir zamanlar bir kalesi bulunmuş olmalıdır.

Komaromi'nin Tuna üzerindeki gezisi, limanı ve kalesi bulunan Rus (Russe) kentinde sona ermiştir. Bu büyük kentin limanı her türlü gemi için elverişliydi. Komaromi'nin raporuna göre Kaptan Paşa'nın yaşamakta olduğu şehirde fiyatlar çok düşüktü. Komaromi dört günlük bir aradan sonra, Razgrad ve Şumnu üzerinden İstanbul'a hareket etmişti. Macar gezginlerinin raporları, 17. yüzyıldan kalma diğer belgelerle birlikte, yerleşim merkezlerinin tarihlerinin araştırılmasında kullanabileceğimiz çok önemli kaynaklardır. □

ÇEV: MURAT ÖZYÜKSEL

Osmanlı Devleti'nde Tröstler ve Basın I

ORHAN KOLOĞLU

ABDÜLHAMİT rejiminin, dil konuları dahil her türlü tartışmayı engellediği, hele yabancılara yönelik eleştirileri çok katı bir kontrola almış olduğu bir dönemde, 1899 yılında, yabancı sermaye karşısında yerel-ulusal çıkarları savunan bir polemiğin patlamış olması dikkati çekicidir. Ekonomisini tamamen yabancı sermayeye teslim edecek aşırılıktaki bir liberal sistemi benimsemiş bir ülkenin düşünür ve tüccar gruplarının bu ilk düzenli ve organize direnci, toplumun sosyo-ekonomik yapısındaki önemli bir değişikliğin işareti niteliğindedir. Daha sonra İttihatçıların ulusal ekonomi alanındaki atılımlarının kökeninde bu dikilişin etkenlerini bulmak olasıdır.

1899 yılı Mart'ında, Rıhtım tekeline sahip yabancı şirketin iyi çalışmadığının hemen her çevrede yoğun şekilde eleştirildiği bir ortamda, Viyana'dan gelen bir kısa haber birdenbire çok büyük bir tepki yarattı. Bu haberde Avusturya Fes fabrikalarının Österreichische Kredit Anstalt bankasının başkanlığında bir araya geldikleri, tek bir şirket yapısı altında birleşmeyi tasarladıkları ve diğer dört fabrikaya da çağırı yapıldığı bildiriliyordu. Amaç, feslerin çokça satıldığı kentlerde satış şubeleri açmak olarak sunuluyordu. İşin Türkiye'deki organizasyonunun da Orozdibak kurumuna verilmesi kararlaştırılmıştı.[1]

Kararın önemini belirleyebilmek için fes ticaretinin kapsamı üzerinde durmamız gerekiyor. O dönemin bir yazarı bir kişinin yılda ortalama olarak iki fese muhtaç olduğunu yazmaktadır.[2] Osmanlı Devleti nüfusu 20 milyon olduğuna ve yarısını erkekler oluşturduğuna göre yılda 20 milyon fes gerekli olduğu anlaşılıyor. Ancak tek fes alanları, ya da kendi özel başlığını kullananları üçte bir oranında hesaplayarak bu sayıdan düşersek, yılda 12-13 milyon feslik bir piyasa bulunduğu ortaya çıkar. Tanesi 8-10 kuruşa satıldığına göre 100-130 milyon kuruşluk bir ticaret hacmi ifade eder ki, küçümsenecek bir miktar değildir.

Bu 12-13 milyon fesin büyük kısmı, iç üretimden çok dışarıdan ithalâtla sağlanmaktadır. Fes üreticisi ülkelerin başında Avusturya gelmektedir. 1500 işçinin çalıştığı on fabrikasında yılda 5,6 milyon fes imal edilmektedir.[3] Bu miktar Osmanlı ülkesindeki yıllık gereksinmenin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Diğer yarısı ise iç üretim ve diğer ülkelerden ithalâtla (Fransa, İtalya, Tunus) karşılanmaktadır. İç üretimde en büyük pay, günde 2000 feslik kapasitesiyle Feshane'ye aittir. Bu üretim daha çok askeriyenin gereksinmelerini karşılamaktaydı.[4] Bunun yanısıra pek çok küçük çaplı imalâthane vardı. Bu hesaplardan da anlaşılabileceği gibi yerli üretim, gereksinmenin ancak üçte birini karşılayabilirdi. İthal edilen üçte ikinin yarısından fazlası ise doğrudan Avusturya'dan geliyordu.

11 Mart 1899 günü *Kredit Anstalt*'ın başkanlığında oluşturulan yeni şirketin ortakları on fes üreticisinden ve Orozdibak'tan oluşuyordu.

Tekelciliğe Tepki

Oluşuma tepki hiç gecikmedi. *İkdam* 13.3.1899'da "Feslerimiz" başlıklı yazısında bir ulusal başlığın tekel konusu haline getirilmesini sert şekilde eleştiriyordu:

"...Bu havadis bizi birçok mütalaata ve acı bir düşünceye sevk ettiği gibi her sahip hamiyeti de zannederiz ki epice düşündürmüştür.

Fes bizim serpuş millimizdir. Memalik şahaneden başka hemen hiçbir yerde fes istimâl olunduğu yoktur... Sermayei milliyemizin bir kısmını Avusturya fabrikalarına kaptırdığımızdan dolayı zaten müteessif iken bu fabrikala-

Feshane-i Amire (1897).

rın bir kat daha temin menfaat zatiye için ahiren ittihad ile fes satışı mı taht inhisara almalarından dolayı bu teessüfümüz bittab-i taz'if (iki kat olma) etmiştir.

Bu ana kadar hiç olmazsa fabrikaların rekabetinden istifade ederek -çıkan mahsul velevki nefaset ve metanet nokta-i nazarından haiz mükemmeliyet olmasın- fesleri ucuz almakla bir dereceye kadar müteselli olurduk. Fakat şimdi bu fabrikaların katiyen keyfine tâbi olarak fahiş fiyatlarla âlâmet farika milliyemiz için yine ecanibe çarnaçar gerdande olacağız (boyun bükeceğiz).''

Gazete yerli sermayedarların çabaları ile fedakârlığı, Ticaret ve Nafia Nezaretinin desteklemesi ile yerli fes sanayiinin kalkınabileceğini ileri sürmektedir. Feshane-i Amire'nin sınırlı ve pahalı üretimiyle yabancı fesine para vermekten kurtulamayacağımızı belirttikten sonra, şimdi Avusturyalıların da kurdukları tekelle fiyatları yükselteceklerini hatırlatmaktadır. "Osmanlılar sayesinde gelişen Mösyö Orozdi'nin bu muhtekirlerin temsilciliğini alması ve Osmanlılara zarar vermesine'' ise özellikle üzüldüğünü açıklamaktadır.

Bu sert saldırı Orozdibak'ı vakit geçirmeden açıklama yapmaya zorladı. Bir *Pera* gazetesi[5] aracılığıyla şimdiki satış koşullarında hiçbir değişiklik olmayacağını açıkladı. İkdam'a da aynı içerikli bir mektup yolladı:

''Müdür Efendi,

Fes fabrikalarının yalnız bir şirkete tahvili için bir sendika tesisine dair bir fikrayı havi olan gazetenizin 1/13 Mart tarihli nüshasında ticarethanemiz aleyhinde yazılan mütalaat manzurumuz oldu... Hakikat hâlin anlaşılması için âti-

Tröstlere karşı çıkışta İttihatçıların ulusal ekonomi alanındaki atılımlarının kökenini bulmak mümkündür. Bu ise daha sonra milli sanayi özlemine kadar varacaktı.

deki malûmatı itâ etmeyi münasib gördük:

Gelecek Temmuz'un birinci gününden itibaren mevcud fes fabrikalarının cümlesi 3,5 milyon franklık bir şirkete tahvil olunacak ve bunun idarei ticariyesi Viyana'daki Orozdibak ticarethanesine tevdi kılınacaktır. Şimdiki fes satışınca asla tebdil hasıl olmayacaktır. Orozdibak ticarethanesinin Memalik-i Şahane'deki şubelerinde fes satışını taht inhisara almadıktan başka mağazalarında fes bulundurmayacak ve bilâkis bu ticareti çok zamandan beri mevcud olan tacirlere bırakarak bunların müşterilerini memnun etmelerine muavenet eyleyecekdir. Fes fabrikalarının tevhidi ne bayilerin ne de müşterilerin menafiini ihlâl etmeyecekdir. Bu ittihaddan maksat fes imâlini ıslah, füruhtunu (satışını) teshil etmekden ibarettir. Binaenaleyh Orozdibak ticarethanesi fabrikaların ittihadına muavenet etmekle ticareti memlekete hizmet eylemek kaidesinden inhiraf etmiyor demektir.''[6]

İkdam yumuşamadı, aksine saldırının tonunu daha da artırdı. Önce, şirketin fiyatları artırmamak ve yeni imalâtçılar oluşmasına yardımcı olmak iddiasıyla *Moniteur Oriental* gazetesinde yayınlattığı iddiaları "buna inanacak safdiller pek az bulunur'' diyerek verdi:

''Çünkü eşyanın fiyat hakikisini ortaya çıkaran, müstehliklerin zarar ve ziyanına mani olan yegâne vasıta rekabettir. Eskiden yalnız zenginin alabildiği şeyleri bugün fakirin de alabilmesi rekabet sayesinde olmuştur... Şimdi bir şirket-i inhisariye kuruluyor... Monitör inhisara geçen eşyanın birkaç misli pahalılanmasından başka şey gördü mü? Osmanlılar sayesinde terakki eden Orozdibak'ın Osmanlıları zarara sokmada önayak olması teessüf vericidir....''[7]

Ertesi gün de Orozdibak'ın mektubunun altına eklediği notta birleşmenin rekabeti kaldırmakla fiyat artışı getireceği tezini yineliyor ve "bizi safdil çocuk yerine koyuyorsunuz'' diyordu:

''Tütün rejisi de eski bayileri kullanıyor ama tek kazanan rejidir... Arzu ettiği tütüne istediği kadar fiyat koymuyor mu? Ve bunlar mecburen satılmıyor mu? Fes de aynıdır... Su-i zannımız arttı.''

Yazının hiç kuşkusuz asıl önemli kısmı, yerli sanayii desteklemek için bazı önlemler alınacağı hakkında, pek de temeli bulunmayan bilgileri güçlendirmeye çalışmasıydı:

''Rivayete göre hükümet Feshane-i Amire'yi genişletmek istiyor. Büyük sermaye koyacak, idareyi bir şirkete devredecek, memurlar kalkacak, hükümet sadece nezaret edecek. Ayrıca İzmit'teki fes fabrikası da ıslah edilecek... Bu haberleri tevsik edememekle beraber inanmak istiyoruz. Böyle ecnebi şirketleriyle rekabeti temine kâfil bir mebla tahsis edildikten sonra haricden gelen metaa kimsenin itibar etmeyeceği

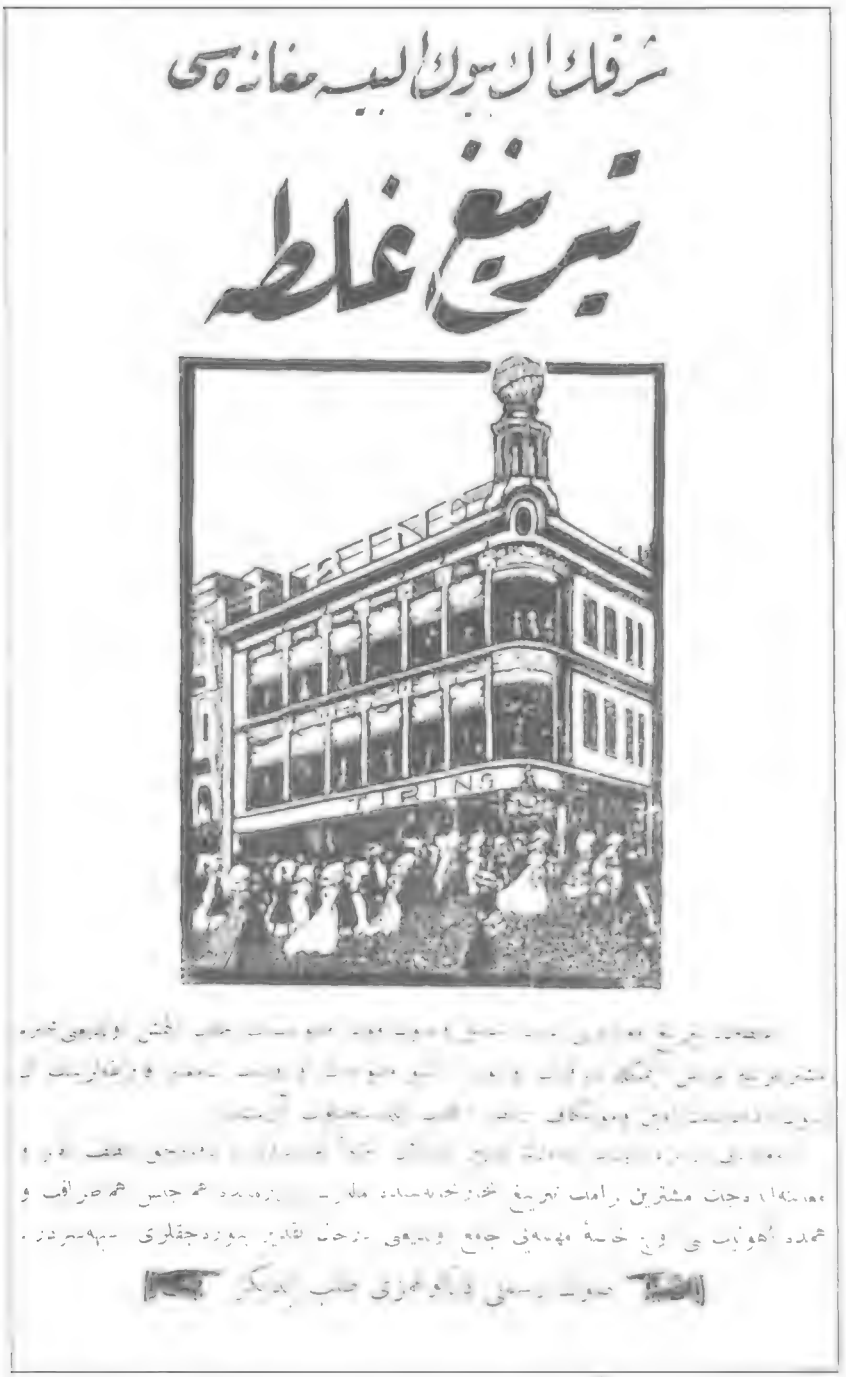

Orozdibak mağazasında çalışanlar ücretlerinin azlığından yakınarak birkaç kez greve gitti. Aslında anti-tröst çıkışlar yabancı kökenli mağazalarda çalışan işçileri de etkilemişti. Daha sonra 1908'lerde gerçekleşen grevlerin temelinde de bu etken önemli bir rol oynadı. O yıllarda Orozdibak'ın yanısıra Mayer, Maison Baker ve Trink gibi büyük mağazalarda yabancı sermayeli kuruluşlardı. O yıllarda çok ünlü bir yabancı mağaza olan Trink'in gazetelerde yeralan bir ilanı.

azade-i kayıddır... Zaten Feshane mamulâtı metanet noktai nazarından Avrupa malına kat kat faikdir. Yalnız bir iki kusuru varsa onların da az himmetle yakında ortadan kalkacağı kaviyyen memuldûr... iyileşince kimse dışardan fes almaz... ahalimiz mecbûl olduğu haslet hamiyetperverane saikasıyla-fiyatca az bir farkı dahi göze alarak - Osmanlı fabrikalarında imal edilmiş bir metaı elbette haricden gelen çürük çarık şeylere tercih eder... Feshane bunları yaparsa, ecnebi şirketlerinin büyük bir seyiesinden kurtulmuş oluruz..."

Yavaş yavaş diğer gazeteler de kampanyaya katılmağa başladılar. Bunlardan *Sabah*'ın yaklaşımında herşeyin fes'ten çok, Orozdibak'ın yöntemleri olması dikkati çekiyordu:

"Zamanı tesisindenberi müfak sermayeli ticaretgâhlara karşı icra ettiği şiddetli rekabet sayesinde birçok ticaretleri yed inhisarına geçirmiş, rakiblerini mahv etmek üzere bir malı birkaç hafta, birkaç ay sermayesinden eksik fiyatla satıp piyasada kendinden başka füruht eden bırakmadıktan sonra fiyatı yüzde 25-30 derecesinde yükseltmek gibi desiselere müracaat etmiş olan Orozdibak ticaretgâhının serpuş millimiz olduğu cihetle ahalimiz için bir ihtiyacı zaruri hükmünde bulunan fes ticaretine de el uzatması bizce esasen şayanı taaccüb değildir. İtiyadında bir kat daha ileriye gitmiştir, şu kadar ki şimdiye kadar bu mesleğini ticaret aleminde bulunmayanların anlayamayacakları surette göstermekde ve aleme karşı "ben herşeyin ehvenini getiririm, ahaliye hizmet ediyorum" gibi sözlerle tefahür etmekte iken, şimdi menfaatini hangi vadilere vurduğunu açıktan açığa izhar ediyor. Artık herkesin ne diyeceğini ne düşüneceğini bile nazar dikkate almağa lüzum görmüyor...

Orozdibak'ı bu teşebbüsünden vaz geçmeğe mecbur edebilecek bir kuvvete malik değiliz. Ticaret serbesttir. Orozdibak'ın bu serbestiyi su-i istimal etmesine tarafımızdan muhalefet ibrazı mümkün değildir. Fakat biz de o serbestiden bilistifade kendi menafi-i meşruamızı müdafaa edebiliriz. ... Orozdibak piyasayı yükseltmeğe çalışacaktır, işte buna imkân bırakmamalıdır."

Ticaret Odası da Karşı

Sabah'ın daha gerçekçi bir yaklaşımı olduğu yadsınamaz. Kapitülasyonlar çerçevesinde engelleyici bir girişim yapılamayacağını bilmektedir. Dolayısıyla karşı davranış önerileri o günün koşullarına göre gerçekçiydi:

— Gümrüklerde Avusturya feslerinden alınan rüsum, para olarak değil, mal olarak alınsın ve bunlar piyasaya gümrük tarafından sürülerek piyasa üzerinde bir fiyat kontrolu sağlansın,

— Yerli fes üretimi artırılsın,

— Karamürsel fabrikası da fes üretsin.

Sabah bunlar yapılırsa Orozdibak'ın "ihtikârı"nın önlenebileceğini ileri sürüyordu. *Sabah* ondan sonraki bir hafta boyunca hemen her gün konu üzerinde yazılar yayınladı. Bunlarda ticaretin serbest olmasının yanısıra iyi niye-

1870'lerde Niş'te bir fes imalathanesi.

tin de gerekli olduğu vurgulanıyordu. Ticaret anlaşmaları gereği Osmanlı Devleti yüzde 8'den fazla rüsum alamıyordu ama bu, "inhisar hile"siyle karşı tarafça ihlal edilince Osmanlı Hükümeti'nin de girişimde bulunmak hakkının doğacağı ileri sürülüyordu.[8] Üç gün sonra, Orozdibak'ın girişiminin "vahim sonuçlarını" göstermeğe başladığı açıklanıyordu. Avusturya fabrikalarına başvuran Osmanlı tüccarlarından yüzde 30 fazla fiyat istenmişti ve Orozdibak onaylamazsa siparişi kabul edemeyeceklerini bildirmişlerdi.[9] *Sabah*'ın ilginç bir gözlemi de fes sanayiinin sınırlı olmasıyla ilgiliydi. Belçika ve Fransa'da yapılan fesler Osmanlı topraklarındaki isteğe uymuyordu.[10] Dolayısıyla dışardan da Avusturya fesleriyle yarışabilecek bir rekabet yoktu. Ve *Sabah* bu duruma karşı yasaların işlememesi karşısındaki güçsüzlüğü belirtmekten başka bir şey yapamıyordu.[11]

Bu tartışmalar doğaldır ki, İstanbul Ticaret Odası'nı da harekete geçirdi. *Ticaret Odası Gazetesi*, fiyatın rekabetle oluşmasına dayanan sistemin yerini "ihtikâr"ın almasının gündeme geldiğini belirtiyor ve herhangi bir alanda inhisar oluşturulmasının ancak hükümetin izniyle yapılabileceğini belirtiyordu. Oda açıkça eğer böyle bir "inhisar" belirirse karşı önlem alınması gerektiğini vurguluyordu.[12] Ticaret Odası'nın telaşlanmakta hakkı vardı, çünkü daha yeni şirket faaliyete başlamadan fes fiyatları hemen yüzde 10 fırlamıştı. Şirket işlemeğe başlayınca ne olacağı, fiyatların kaça çıkacağı herkesin ağzındaydı.[13] Odanın 23 Mart tarihindeki yönetim kurulu toplantısında konu ciddi olarak ele alındı. İhtikârı önleyecek bazı önlemler tasarlandı ve kısa zamanda onaylanmak üzere Nafia ve Ticaret Nazırına sunuldu. Ticaret Odası açıkça Orozdibak'ın tutumunu yeriyordu. Daha iş başlamadan fiyatlarda yüzde yirmilik bir artışın olmasını kuşkuyla karşılıyordu. Oda, fes fabrikası kurmak isteyenlere bütün kolaylıkların gösterilmesini, hiç olmazsa ilk seferinde gümrük muafiyeti tanınmasını, Feshane üretiminin 10 bin liralık bir yatırımla günde 2000'den 12 bine çıkartılmasını öneriyordu. Karamürsel fabrikasının da fes üretimine geçmesiyle ülkenin gereksinmesinin, çok büyük bir kısmının karşılanacağı, devlet memurlarına yerli malı fes kullanma mecburiyeti konmakla yabancı ticaretine rekabet yapılabileceği, böylelikle halkın da daha ucuz fes almak olanağına kavuşacağı belirtiliyordu.[14]

Sonuçta Ticaret Odası bile korumacı bir politika önererek, devlet memurlarının bile sadece yerli fes kullanmalarını istedi. Orozdibak, durumun ciddiyetini anlamıştı.

Serbest piyasa ekonomisinin en başlıca savunucusu Ticaret Odası'nın bile korumacı bir politika önerir hale gelmesi hattâ devlet memurlarına sadece yerli fes kullanmanın emredilmesini istemesi, Orozdibak'a durumun ciddiyetini anlatmaya yetti. Bir başka *Pera* gazetesi aracılığıyla yeniden açıklama yapma gereğini duydu:

"Orozdibak'ın satış meselesinde hiçbir rolü olmayacak... rolü üzerindeki su-i fikri izale için satışların şerait hazırasında hiçbir değişiklik olmayacağı... Taht inhisara almak şöyle dursun bilâkis eğer bir san'at mahalliye vücude getirilirse her türlü muaveneti icra edecektir. Fes satan tüccara gelince bunlar eskisi gibi doğrudan doğruya Avusturya'-

daki fes şirketine siparişte bulunabilirler.''[15]

Orozdibak açısından büyük bir şaşkınlık ifadesi taşıyan bu açıklamanın kimseyi kandırması mümkün değildi. *İkdam*, ''Bu yazı Orozdibak'ın bize gönderdiği mektuba benziyor'' diyor ve ekliyordu: ''Orozdibak bu yakada münteşir Türkçe gazetelerden memulü gibi bir muavenet görmemiş olmalıdır ki şimdi refiklerimize müracaat ediyor.''

İkdam'ın bu yargısı önemlidir. Gerçekten ''ticari eşyadan ve yolcudan tarifeye aykırı paralar almak, boşaltmayı ve vapurları geciktirmekle'' suçlanan Rıhtım Şirketi bile *Sabah* gazetesinde savunmasını yaptırabilirken Orozdibak'ın karşısında tam bir cephe oluşmuştu.[16] Tam bu dönemde İstanbul Ticaret Odası'nın, giderek artan şekilde Osmanlı piyasasını kaplayan çok ucuz Amerikan unları karşısında malını satamaz hale gelen ziraatçi ve değirmenlerini kapatan un fabrikatörleri sorunuyla karşı karşıya kalması, Orozdibak'ın o kanattan da destek alamaması sonucunu yaratmıştı. Amerikan fiyatları rekabet edilemeyecek kadar düşüktü ve Ticaret Odası'nın tek umudu, Türkiye'de mahsulü çok bol olmasıyla fiyatların aynı düzeye düşmesine bağlanmıştı.[17]

Yerli Sermaye Konusu Gündemde

Ticaret Odası'nın bile ticaret özgürlüğünün bu türlüsüne karşı çıkması karşısında Orozdibak ve destekcisi Pera basınının, Türk basını cephesinde bir parçalanma sağlamanın yollarını aradıkları anlaşılıyor. *Sabah*'ın sahibi Mihran Efendi'nin hükümetten bir bira fabrikası inhisarını istediği haberinin tam bu sırada açıklanması kuşkusuz bir rastlantı değildi. Böylece tekelleşme ve tröstleşmeye savaş açan basın cephesi parçalanmış oluyordu.[18] Taktiğin amaçlanan sonucu sağladığı yadsınamaz. Zaten Rıhtım Şirketi'ni desteklediği için karşı olduğu *Sabah*'a saldırı için böylece *İkdam* yeni bir fırsat yakalamış oldu ve fes tröstü tartışmasının yerini Bira Tröstü tartışması aldı. *İkdam*'la *Sabah* birbirlerini ''zırvalamakla'', ''sersemlikle'', ''şarlatanlıkla'', ''yalancılıkla'' suçlamağa ve eski kirli çamaşırları ortaya dökmeğe başladılar. Konuyu yeniden doğru yola sokan *Tercüman-ı Hakikat*'in ''Ticaret Âleminde Mühim Bir Tahavvül'' başlıklı yazısıyla tröstleşme akımının dünyayı saran bir eğilim olduğunu ve bununla savaşmanın güçlüğünü anımsatması oldu:

Feshane-i Amire'nin genişletilmesini isteyen Serasker Rıza Paşa.

Fes Sendikası ve Orozdibak

Kredit Anstalt Bankası'nın başkanlığında oluşturulan yeni şirketin ortakları şunlardı:

A.Volpini u.Sohn (Nicklasdorf), Wolf Fürth u.Cie. (Strakonitz), Mathias Zucker u. Cie. (Strakonitz), Ig.Stein Senior (Neu Strakonitz), J.Stein u.Cie. (Neu Strakonitz ve Mutenitz), J.Klein u.Söhne (Pisek), J.Bondy erb. (Husinetz) Théodore Gülcher Söhne (Unter Waltersdorf), Adolf Münch u.Sohn (Triesch bei İglan) Russo u.Finzi (Troppau). (Moniteur Oriental, 15.3.1899).

3.5 milyon florinlik sermayenin 1/4'ünü Kredit Anstalt karşılıyordu.

Diğer ortak Orozdibak, 1 Temmuz 1899'dan başlayarak on yıl süreyle Avusturya fes fabrikalarının bütün Osmanlı topraklarında satışını düzenlemekle görevlendirilmişi. Orozdibak önce Avmer Efendi Mağazası adıyla yerleşmiş ve iyi hizmetleriyle halkı alıştırmıştı. Sonra asıl adı olan Orozdibak'ı koydu. Çok çalışıp büyük servet yaptı. (*Tercüman-ı Hakikat*, 4.11.1900). Daha sonra Orozdibak, Osmanlı toprakları ve Mısır'da ithalat ve ihracatla uğraşan Fransız ticarî kuruluşlarının çabalarını birleştirmek için 1895 Şubatın'da yeni bir yapı oluşturdu. Merkezi Paris teydi. Sermayesi, 100'er franklık 100 bın tahvilin oluşturduğu 10 milyon frank. Amortismanını ayırdıktan sonra bahis konosu şirketin salt kârı 1895-96'da 1.341.486 frank, 1896-97'de 1.348.657 frank, 1897-98'de 1.365.917 frank olmuştu. Bu kâr sayesinde her yıl tahvil başına 8 frank dağıtılmış ve ihtiyat akçesi yekûnu da 1.102.802 frank a çıkmıştır. Fes işine katılmakla Orozdibak'ın yıllık 250-300 bın franklık bir ek kâr hissesi sağlayacağı hesaplanıyordu. *Journal des Valeurs Industrielles* gazetesinden naklen, *İkdam*, 1.5.1899.

Fes Tüccarı Said Bin Beccare'nin İlânı

(Tercüman-ı Hakikat 7.1.1902)

Bazı fes ilânlarında feslerin envaını gösterir alâmet farika vazıyla bir ticarethanenin fesleri taklid edildiği beyan olunuyor. Halbuki sername-i mubahat ad olunan balâdaki alâmeti farika istihsal eylediğimiz ruhsat resmiyeye mebni yalnız ticarethanemize mahsustur. Binaenaleyh ammenin rağbetine mazhar ve nefaset ve ehveniyeti cümlece müsellem olan feslerimizin içine matbu Tuğrayı Garra ile yanındaki ibarelere ve cinslerini göstermek üzere mevzu.

Âliyûâlâ, âlâ, birinci, ikinci işaretlerine dikkat buyurulmasını rica ederiz.

"...fes fabrikaları satışı yed-î vahide teslim ettikten sonra fiyatları tezyid edecek olurlarsa bizim için fazla fiyat ile fes almamak çarelerini düşünmek zaruret hükmünü alır. Lâkin ne ede ki sanayii Osmaniyemiz kendi ihtiyacatımızı kendi mamulâtımızla tasviyeye medar olacak derecenin pek çok dununda bulunduğundan Avrupa fabrikaları bize sattıkları mamulâtın fiyatlarını yükseltmek ve o suretle satmak üzere her ne teşebbüste bulunurlarsa bulunsunlar bizim onlara karşı vesait lazimei müdafamız bulunmaz. Bunun için fes fabrikaları fiyatları yükseltseler de biz yine onların mamulâtını almak mecburiyetindeyiz... Ticaret Odası gazetesinin yazdığına göre Belçika, Fransa, Felemenk, İsviçre, Macaristan, Almanya'daki mineli demir evani imal eden fabrikalar da umumi bir şirket vücude getirmek için Köln şehrinde toplandılar. Aralarında rekabeti kaldırıp yüzde 6 zam fiyata (başvurdular)... Bu sendikaların üçüncüsü de beşincisi de gelecek demektir... Mal sürmek için şimdiye kadar birbirleriyle rekabet ederken ve gittikçe ehven fiyatla mal satmağa mecbur olurken sendikalarla yüksek fiyata yöneliyorlar. Bundan zarar görecekler sanayii müterakki olmayanlardır. İhtiyacat masnuasını hariçden almak zorunda olanlardır. Bunlardan birisi de bizim memleketimizdir... Ya sanayiimizi terakki ettirmek için çalışmak, veyahud Avrupa'ya şimdikinden ziyade mahsulât arziye satabilmek çarelerini-düşünmeliyiz. Bu iki suretin ikisini birden hasıl edersek ne âlâ! Fakat hiç olmazsa birisini hasıl etmeğe çalışmalıyız."[19]

Dünyadaki büyük tekelleşmelerin bu ilk farkedilip açık açık ortaya konuluşu ve ekonomik nitelikli çözüm arama önerisi *İkdam*'ı da dedikodu polemiğinden sıyırdı. *Tercüman*'ın yazısını aktarmakla yetinmedi bir de not ekledi:

"Refikimiz haklıdır. Yediğimiz ekmekten başımıza giydiğimiz fese kadar, keresteye kadar hep ecnebi emtiasına boğulduk. İşi ehemmiyetle düşünmek zamanı geldi de geçiyor bile. Ne yapacak isek süratle ve hiçbir dakika fevt etmeksizin yapmalıyız. Yazı ve laf devirlerinin artık faaliyet devrine tahavvül etmesi lâzımdır.

Alelumum sanayide asırlardanberi çalışan garb ahalisiyle rekabet etmekliğimiz muhaldir. Onlar ulûm ve maarifde pek yüksek bir dereceye vardıkları gibi o ulûm ve maarif sayesinde servetlerini dahi akıllarımıza hayret gelecek derecede tezyide muvaffak oldular. Fabrikalarımız rekabet seylabına dayanamıyor."[20]

Yazı, rekabet zorluğunu yansıtan iki örnekle devam ediyor. Yerli mum fabrikası kurulunca Avrupalıların fiyatı nasıl 90'dan 60'a indirdikleri ve bizim fabrikayı iflâsa sürükledikleri ilk örneği oluşturuyor. Rekabet yoluyla baş edi-

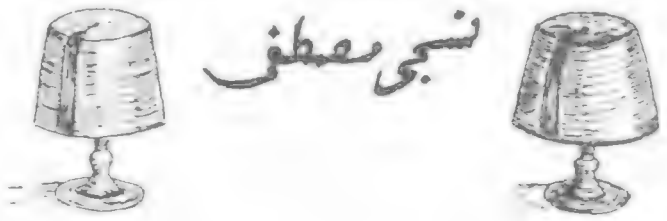

Fesci Mustafa'nın İlânı

(Tercüman-ı Hakikat 7.1.1902)

• Rekabet kabul etmez derece maktu fiyat; aldanmak istemeyen tuğralı fes alsın.
• Merkez Beşiktaş'da, şubelerimiz Şehzadebaşı, Koska, Fatih ve sergi Fatih meydanında.
• Şeref hulûl takarrub eden iyd said fıtr için İkinci Fırka ve İkinci Orduyu Hümayun fes müteahhidi tüccar mutebereden bin Beccare saadetlu Said Bey Efendinin yeni celb etmiş olduğu feslerden bilmubayaa satmakta bulunduğum fesler alâmeti farika olmak üzere Tuğrayı Garrayı Hümayun ile müzeyyen olup zarafet ve metanet cihetiyle diğer tacirlerin sattıkları feslere faik ve fiyatca rekabet kabul etmeyecek surette maktu fiyatla balâda muharrer yerlerde satılmaktadır.
• Bizim ilân ettiğimiz feslerden daha nefis bir fes ibraz edene (10) lirayı Osmani mükafat verileceğini taahhüt ederiz.

Sultan Mehmed Reşad'ın Hereke fabrikalarını ziyareti.

lemeyeceği belirtildikten sonra başka çare aranması gereği anımsatılıyor. Ve şu örnek veriliyor:

"Birkaç sene evvel Rusya'ya gitmiştik. İngiliz kolonyası almak istedik, bizdekinin bir misli pahalıydı... Satıcı dedi ki (bizde yüksek rüsum alınır, bu da sanayii dahiliyenin ilerlemesi içindir. Size ucuz Rus kolonyası vereceğim, deneyin beğenmezseniz iade edin. Avrupa malı ile aynıdır). O zaman gördüm ki, Rus itriyat sanayii çok ilerlemiş... Bedihidir ki, mahsulât ecnebiyeden biz burada yüzde 8 resim aldıkça burada fabrika yapmayı, sanayide ileri gitmeyi hayal bile etmemelidir. Binaenaleyh mümkün ise işin bu cihetten bir çaresine bakmalı, ticaret muahedatı müzakeratını erbabı hamiyetten ekonomistler eline tevdi eylemelidir."

Ve yazı yerli sanayi ile ziraati koruyucu önlemlerin alınmasını önererek sonuçlanmaktadır.

Basın sert polemiği ile konuya resmi makamları da ilgilendirmeyi becerdi. Serasker Rıza Paşa Feshane'nin geliştirilmesi ile ilgili bir rapor istedi. Hazırlanan raporda, Feshane'nin askeriyenin gereksinmesi dışında günde bin fes yapabileceği bunun için 30 bin liralık bir yatırım gerektiği, ayrıca çuha fabrikası için de on bin lira gerektiği belirtildi. Rapor fes örnekleriyle birlikte padişaha da sunuldu.

Basın ise fesi daha arka plana atıp her alandaki inhisar kurma (tröst = sendika) eğilimleri üzerine eğilmeye başladı. 26 Nisan'da *İkdam* "ecnebi tüccarların kibrit inhisarı kurmaya hazırlandıklarını evvelce bu konudaki başvuruların reddedilmiş olduğunu" belirtiyor ve ekliyordu:

"Dersaadette kibrit satmanın bir şirkete münhasır olması meselesi ise, ticaret ve ilm servet noktai nazarlarından gayet mühim bir keyfiyettir... Fiyat yükselir, ihtikâr olur..."[21]

Hazineye bazı avantajlar önerse bile böyle bir tekelleşmenin sakıncalı olduğu özellikle vurgulanıyordu.

Nev İcad Hamidiye Fesleri

Tercüman-ı Hakikat 7.8.1901)

Avrupa'daki Fabrikaların mamulâtından olan fesler (sendika) usulüne tabı tutulalıberi hem fiyatının arttığı, hem de malların fenalaştığını Osmanlı vatandaşımızın bittecrübe anladığı hakayıktandır. bu hâl devam ettikçe yani serpuş millimiz olan feslerimizi kendimiz imal etmedikçe memleketimizden milyonlarca lira çeken Avrupalılar hırs ihtikâranelerini daha ziyade artıracakları, bızı daha ziyade soymak azmine düşecekleri derkârdır. İşte bunu düşünerek hem memleketimizin servetine, sanatına, ticaretine, acizane bır hizmette bulunmak ve nem de suret meşruada faidemend olmak emniyesiyle (Hamidiye) nam mealı ittısamıyla ihtira eylediğimiz fesi Cenabı Hakkın lutf ve keremine sığınarak pazarı furuhta çıkarmıştık. Mamûlarımızı alıp giymişolan vatandaşlarımız gerek dayanıklılıkca, gerek boyalardaki haslıkca ve bilhassa fiyatındaki ehveniyetce Avrupa'da çıkanlara ezher cihet haiz rüçhan olduğunu teslim ve tasdik buyurdukları lehülhamd velmünnet günden güne bir suret mutazaifede artan satış muamelatımızdan anlaşılıyor. (Marifet İltifata tabidir) sözü büyük bir hakikatı mutazammındır. biz de halkımızdan bu rağbeti gördükçe bitteşvik (Hamıdiye) feslerini bir kat daha ıslah ettik. Mütekarib el hulul olan ıyd sait fıtr için ayrıca imal eylediğimiz yerini fesleri Sirkeci ile Beyoğlu'nda ve Direklerarasındaki şubelerimize tevzi ettik. Bunların zarafetini, letafetini mevad mamulesiyle boyasının safiyetini şubelerimizi lütfen ziyaret edecek olan muhterem Osmanlılar daha ilk nazarda teslim buyuracaklarından iştibahımız olmadığından istifadei zatıyemizden ziyade ahaliyi memnun etmek maksadıyle bu bbda ihtiyar eylediğimiz fedakarlığı arza hacet göremeyiz. Fiyat tenzil edilmiştir. Satış maktu usulüne tabidir. Çalışmak bize, rağbet vatandaşlarımıza aid ve hüsnü muvaffakiyet dahi Cenabı Hakkın inayet rabbaniyesine mütevakkıfdır.

Hicaz Demiryolu inşaatı sırasında bir istasyonun açılışı.

Pera basının konuyu olabildiğince gürültüsüzce geçirmeğe çalıştığı farkediliyordu. Hükümetin Hereke'de fes fabrikası kuracağı şeklindeki söylentileri yorumsuz, adetâ Türkçe basını memnun etmek istermişcesine, onlardan naklen yazıyorlardı. Hükümetin böyle bir yatırım yapacak olanakları bulunmadığını bildikleri halde işi bir inat konusu haline getirmemeyi tercih ettikleri görülüyordu. Bu arada Amerika'da tröstler arası savaşlar konusunda da ilginç yazılar yayınladılar, ama Türkiye'deki durumu irdeleyen herhangi bir yorumdan kaçındılar.

Fes tröstü olayının ilk aşaması böylece kapanmış oldu. Ancak yabancı sermaye karşıtı görüşlerin ilk köklü tohumları da atılmış oldu. Fırsatlar çıktıkça her ticari konuda tröst = sendika aramakta ve buradan yabancı sermayenin rekabeti kaldırma çabalarına saldırılmaktaydı. Zamanla işin "rekabeti kaldırma" yönünde bir kenara bırakılıp, salt yabancı sermaye karşıtlığına dönüşmesi pek de zor olmadı. *İkdam*'ın, Şirket-i Hayriye'yi örnek vererek yerli girişimcilik ve sermaye oluşturmanın savunuculuğunda ısrarı, bakışları bu yöne çevirdi:

"Bir vakitler şehrimizde, belki memleketimizde, yerli kumpanya olmak üzere en muntazam, en mükemmel olan ve mahalli şirketlerin de terakkiye müstaid olduğunu bilfiil isbat eder gibi görünen yegâne şirket, Şirket-i Hayriye idi. Yerli ve Osmanlı bir şirketin kemali muvaffakiyetle iş göremeyeceğini iddia edenlere karşı makamı istişhadda kemali iftihar ile Şirket-i Hayriye gösterilebilirdi."[22]

Bu dönemde Ticaret Odası'nın, tasfiye edilmekte olan "İtibarı Umum-i Osmani Bankası"nın tümüyle yok edilmek yerine elde kalan 80 bin lira sermayesiyle ucuz mesken inşaatı için bir şirket kurması önerisinin belirmesi ve onay görmesi de, ticaret çevrelerinin artarak yerli sermayeyi ön plana çıkarma eğilimlerinin belirdiğini kanıtlar.[23] Yerli fes imalatçıları arasında bile, zaman zaman, gazetelere ilân vererek mallarını övenler görülmeğe başlanmıştır.

Yerli tasarruflardan yararlanmak ve yerli sermaye oluşturmak düşünceleri, o sırada gündeme gelmiş olan Bağdat Demiryolu'nun finansmanı vesilesiyle de önem kazandı. Konumuzun dışında kaldığı için sadece, bu alandaki tartışmaların yerli sermaye fikrini pekiştirmiş olduğunu belirtmeliyiz. Yine bu tartışmaların, Abdülhamit'in Hicaz Demiryolu'nu hiç yabancı sermaye almadan yerli para ile yaptırma düşüncesine de katkıda bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. □

[1] *Moniteur Oriental*, 11.3.1899; *İkdam*, 12.3.1899.
[2] *Tercüman-ı Hakikat*, 2.6.1906.
[3] *İkdam*, 12.3.1899.
[4] Ticaret Odası raporu, *Moniteur Oriental*, 5.4.1899.
[5] *Pera* gazetesi deyimi Beyoğlu tarafından çıkan yabancı dildeki gazeteleri belirler. Karşı taraf gazetesi de denir. Türkçe gazetelere Istanbul gazetesi adı verilir.
[6] 4/16 Mart tarihli mektup, *İkdam*, 18.3.1899.
[7] *İkdam*, 17.3.1899.
[8] *Sabah*, 20.3.1899, Mehmed Celâl'in "Fes ticareti inhisarı" yazısı.
[9] *Sabah*, 23.3.1899.
[10] Bunlar daha çok Afrika için yapılıyordu ve daha kısa idi.
[11] *Sabah*, 26.3.1899.
[12] *İkdam*, 19.3.1899.
[13] *İkdam*, 24.3.1899.
[14] *Moniteur Oriental*, 5.4.1899.
[15] *Levant Herald*'dan, *İkdam*, 6.4.1899.
[16] *İkdam*, 7.3. ve 11.3.1899, *Servet*, 10.3., Fransızca *Servet*, 9.3., *Efimeris*, 9.3., *Sabah*, 24.3.; *İkdam*, 22.3. ve 25.3.1899'da saldırı: "Rıhtım Kumpanyası ve Vekili müdafaa safsataperdazı *Sabah* gazetesi."
[17] *İkdam*, 2.4.1899.
[18] *Moniteur Oriental*, 4.4.1899.
[19] *Tercüman-ı Hakikat*, 24.4.1899.
[20] *İkdam*, 25.4.1899.
[21] *İkdam*, 26.4.1899.
[22] *İkdam*, 10.3.1899.
[23] *Ticaret Odası* gazetesi, 15.4.1899 ve *Tercüman-ı Hakikat*, 16.4.1899.

Vlahov Efendi'nin Balkan Federasyonu Dergisi ve Dr. Şefik Hüsnü

METE TUNÇAY

"**BALKAN** Federasyonu" fikrini, ben ilk kez, 1961-63 yıllarında Londra İktisat ve Siyaset Bilimi Okulu'nda arkadaşlık ettiğim Kosta Simitis'ten işittim (şimdi, Papandreu kabinesinde Ekonomi Bakanı). Türk-Yunan sorunlarına da çözüm olarak ortaya atılan bu fikrin, Yunan bağımsızlığı öncesine (Rigas'a) kadar giden bir geçmişi varmış ve Yunanlı ilericiler arasında hiçbir zaman unutulmamış. Kosta, bundan haberim olmayışına pek şaşmıştı. Ama 1960 öncesinde Türkiye Cumhuriyeti aydınlarının böyle bir düşünceyle gerçekten alışverişi yoktu. Federasyon bizim için ancak uzak geleceğe değgin güzel bir utopyaydı. Oysa İkinci Meşrutiyet'te benzer bir fikri, daha Balkan Savaşı çıkmadan bir Osmanlı meb'usu önermiş, sonra da peşini bırakmamış.

Toprağı bol olsun, Dimitur Vlahov Efendi (1878-1953) hakkında, benim *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-25* kitabımda s.51-53'teki çerçeve içinde hayli bilgi var. Ama burada da kısa bir özet vereyim. Vlahov 1878'de Makedonya'da doğmuş. Selânik'te liseyi, Sofya'da üniversiteyi bitirmiş, öğretmen olmuş. 1903-4'te Makedonya İç Devrim Örgütü'nün (VMRO = Vutnesna Makedonska Revolutsionarna Organizatsia; batı dillerindeki kısaltmasıyla IMRO) Merkez Komitesi'ne girmiş. 1908 güzünde bu örgütün Makedonya'nın Bulgarlarca ilhakına karşı özerkliğini savunan kanadının, yani Federal Halk Partisi'nin adayı olarak İkinci Meşrutiyet'in ilk Meclis-i Meb'usan'ına Selânik'ten milletvekili seçilmiş. 1910'da bu parti kapanınca Selânik Sosyalist Federasyonu'na girmiş. 1912'de milletvekilliği daha sona ermeden, Balkan Savaşı arifesinde *İkdam* gazetesine Balkan Federasyonu hakkında 6-7 yazı yazmış. Bu makalelerin Fransızcaları da, İstanbul'da yayımlanan *Jeunne Turc*'de çıkmış. Ayrıca Meclis-i Meb'usan'da Balkan Federasyonu'nu gerçekleştirmek için çalışacak bir grup oluşturmak istemiş. Kendisine 50-60 milletvekili adlarını yazdırdığı halde, bu girişimden sonuç çıkmamış. (Vlahov'un 1970 yılında Üsküp'te yayımlanan anıları, *Memoari*'den naklen, G.Haupt - P.Dumont, çev. T.Artunkal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* - İstanbul: Gözlem Yay., 1977, s.262.)

Vlahov Efendi 1913 sonunda Bulgaristan Dışişleri Bakanlığı'na girmiş ve 1914'te Bulgaristan'ın Odesa Başkonsolosu olmuş. 1916'da Priştine işgüderliği yapmış. 1924'te ise Bulgaristan'ın

Vlahov 1908 Ağustosu'nda "Federal Halk Partisi" adına Sandanski, Dimov ve Panitsa ile birlikte Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçilmiştir.

Viyana Başkonsolosluğu'na atanmış. O ilkbaharda Komünistlerle IMRO'nun (ilhakçı ve federasyoncu) iki kanadı arasında kısa süren bir anlaşma yapılmış. Bu hava içinde, Vlahov Viyana'da *La Fédération Balkanique* dergisini (1924-1932) çıkarmaya başlamış. Ertesi yıl (1925), bunu gizli tutarak, Bulgaristan Komünist Partisi'ne girmiş. Sekiz yıl süren Balkan Federasyonu macerasından sonra, 1932 Kasımı'ndan itibaren, Komintern'in çok-dilli dergisi *Inprekorr*'a yazılar yazmaya koyulmuş. 1935'te Sovyetler Birliği'nde siyasal mülteci olmuş, 1944'e kadar orada yaşamış. O yıl Yugoslav KP'ne girmiş ve 1953'te (nefret ettiği Stalin'in ölmesinden birkaç gün sonraki kendi) ölümüne değin, bu ülkenin yüksek parti ve yönetim görevlerinde bulunmuş.

Ben 1979'da Moskova'da Marxizm-

Leninizm Enstitüsü Kütüphanesi'nde bir *La Fédération Balkanique* koleksiyonu görmüştüm. Dokuz dilde yayımlanması (ayrı ayrı değil, aynı bir dergide dokuz dilin birden kullanılması) ve bu dillerden birinin Türkçe (tabiatıyla, Arap harfli) olması dikkatimi çekmişti. Joseph Rothschild de, bu derginin eksikli bir koleksiyonunun Oxford'daki St.Anthony's College Kütüphanesi'nde bulunduğunu yazıyor [*The Communist Party of Bulgaria, Origins and Development 1883-1936* (New York: Columbia Univ. Press, 1959), s.175/dn. 22]. FB'in tamama yakın bir koleksiyonunu, son aylarda, Amsterdam'daki Sosyal Tarih Enstitüsü'nde gördüm.

Fransızca, Almanca ve "bilumum Balkan lisanlarında" (Arnavutça, Bulgarca, Hırvatça, Yunanca, Sırpça, Romence ve Türkçe) çıkan bu dergi 15 günde bir "intişar" etmektedir. 15 Temmuz 1924'ten Ekim 1930'a kadar Viyana'da yayımlanmış, 1 Temmuz 1926 tarihli 46'ıncı sayıdan itibaren "Balkan ekalliyetlerinin ve mazlum milletlerinin mecmuasıdır" altbaşlığını taşımıştır (Organe des Minorites nationale et des Peuples balkaniques opprimes). Dergi, 1 Aralık 1929 tarihli 124'üncü sayısından itibaren A (Fransızca ve Almanca) ve B (Balkan dilleri) diye ikiye ayrılmış, 1930 yılı Kasımı'ndan 1932 Şubatı'na kadar ise, yalnız A bölümü Frankfurt am Main'da yayımlanmıştır.

Bu dergi üstüne, biri İngilizce, öteki Almanca iki doktora tezinde geniş bilgi vardır:

• *Socrates-James Asteriou, The Third International and the Balkans 1919-1945* (Univ. of California, 1959), yayımlanmamış. 1043 s.

• Antje Helmstaedt, *Die Kommunistische Balkan Föderation im Rahmen der Sowjetrussischen Balkanpolitik zu Beginn der zwanziger Jahre*, 2 cilt (Berlin, 1978), teksir. 867 s.

Şimdilik, bu ilginç derginin açtığı soruşturmayı ve Dr. Şefik Hüsnü'nün buna verdiği yanıtı aktarmakla yetiniyorum. Balkan Federasyonu anketi, derginin Türkçe sayfalarında, 1 Eylül 1926 tarihli 51'inci sayıda açıklanmıştır. Fransızca olarak yayımlanan cevaplardan bazıları (H.Barbusse, P.Louis, L.Bazalgette, Kamil Balla, Prof.Kraus, Nitti ve Ph.Turati'ninkiler) Türkçeye de çevrilerek daha sonraki sayılarda ayrıca basılmaktadır. Şefik Hüsnü'nün yanıtı da önce Fransızca olarak 1 Ocak 1927 tarihli 59'uncu sayıda çıkmış, Türkçesiyse bir ay sonra, 1 Şubat 1927 tarihli 61'inci sayıda yayımlanmıştır. □

Balkan Federasyonu ve Avrupa Siyaset ve Edebiyat

MAKEDONYA ahalisinin bugünkü feci vaziyeti bir istihlâs mücadelesine girişmemizi bir vazife kılmaktadır. Eski Türk idaresi altında binlerce ve binlerce Makedonyalılar istiklâl ve hürriyet uğrunda hayatlarını feda ettiler. Balkan Harbi'nden sonra Makedonya yalnız efendi değiştirmiş ve Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasında taksim edilmiştir. Mağdur milletlerin istihlâsıyla intaç edeceği söylenen Harb-i Umumî, Makedonya'nın bu taksimini teyid etti. Bugün Makedonya eski Türk idaresine rahmet okutan bir esaret altında inlemektedir.

Makedonya[nın] bugünkü hâkimleri ahaliyi mahvetmek veya milliyetini söndürmek emelindedirler. Makedonya meselesini ortadan kaldırmak için en gaddar ve vahşi vesaite tevessül ve bütün bir milleti ifna etmekten çekinmiyorlar. Her tarafa korku ve dehşet ilka eden bu siyaset katliâmlarla, gasb ve garetlerle Makedonya ahalisini ecdadının meskenlerinden tard ve civar memleketlere sürgün etmektedir.

Bu siyasetin âmilleri Balkanlarda hükümran olan kanlı mürteci hükûmetlerdir.

Bulgaristan'da Tsankof ve onun vârisi olan cemiyet-i askeriye büyük bir mertebe-i kemâle getirdikleri eski gaddar tedabiri mevki-i fiile vaz' ediyorlar. Katliâmlardan sarf-ı nazar, çetecilik usulünü yeniden ihya ve mahkemelerden cebren idam kararları çıkartıyorlar. Cânilerin kurşunlarıyla ifna edilen binlerce ahaliden maada mahkeme kararlarıyla idam edilen veya böyle bir karar beklemeden hapiste öldürülenlerin adedi gittikçe çoğalmaktadır. Yugoslavya'da Pasiç'in takip ettiği şedit merkeziyet usulleri keyfî harekât ve müstebit idare bu devletteki milliyetleri fevkalâde nahoşnut etmekte ve müstakbel buhranlara sevketmektedir. Yunanistan'da ise askerî diktatörlükler birbirini veli etmektedir.

Romanya'da kurun-u vustaî bir hükûmet amele kitlelerini tazyik etmekte ve ekalliyetleri ifnaya çalışmaktadır. Nihayet Arnavutluk'ta Pasiç'in bir oyuncağı olan Ahmet Zogo ismindeki serseri siyasî rakiplerini öldürmekte ve ahaliyi tedhiş ve ihafe ile tazyik etmektedir.

Bütün Balkanlarda hükümran olan idare, zulüm ve istibdat idaresidir. Bu zâlim ve müstebit hükümetler arasında devam eden nifak ve rekabet Balkan milletlerini mahva sürüklemektedir. Harp, isyan ve katliâmlar bu zulüm ve istibdadın tabiî mahsulleridir.

Bu hale karşı bir çare yok mudur?

Eminiz ki, bu tehlikeleri izale için yalnız bir vasıta vardır. O da Balkan Federasyonu'dur. Bu fikri işaa için "Balkan Federasyonu" gazetesini neşrediyoruz.

Balkan milletlerinin serbestçe birleşmeleri ve Amerika Cemahir-i Müttefikası gibi bir federasyon teşkil etmeleri bu şibih cezireyi mahv ve inkirazdan kurtarmak için yegâne tedbirdir. Balkan milletleri ancak bu ümit ile istikbale bakmaktadır.

Balkan milletleri arasında gittikçe derin kökler salan bu fikri Avrupa efkâr-ı umumiyesinin büyük ricaline arz etmeyi bir vazife add ettik.

Fennî, edebî, siyasî adamlara zirdeki sualleri irad ettik:

1- Makedonya meselesinin şimdiki suret-i hallini hürriyet ve adalet mefhumlarıyla ve sulh-ü umumînin menafiiyle kâbil-i telif buluyor musunuz?

2- Balkanlarda bugün hükümran olan mürteci hükûmetlerin ekalliyetlerin hukukunu siyanet edeceklerine ihtimal veriyor musunuz?

3- Balkan milletleri arasındaki nifak ve cidali izale, ekalliyetlerin hayat ve hukukunu temin ve bugünkü istibdadı ref' için en iyi vasıta olmak üzere ne tedbir teklif ediyorsunuz?

4- Bugünkü hükûmetlerin bir Balkan Federasyonu teşkil etmelerini mümkün buluyor musunuz?

5- Balkan Federasyonu hakkındaki fikrinizi ve bu fikir lehinde iseniz bir an evvel tatbiki hususunda ne gibi şeraiti lâbid add ediyorsunuz?

Şimdiye kadar aldığımız cevaplar birçok tarihî, içtimaî, iktisadî, siyasî esaslara istinat etmekte olup Balkan Federasyonu'nun teşkiline taraftardırlar. Bu cevaplar, bundan maada ispat ediyor ki, Avrupa amele kitleleri, münevveran tabakaları fikrimizin tatbikinde bize muavenetlerini dirîg etmeyeceklerdir

Avrupa efkâr-ı umumiyesinin Balkar

Efkâr-ı Umumiyesi Adamları Nezdinde Anketimiz

IVE ANNEÉ — 1ER AOUT 1927

LA FÉDÉRATION BALKANIQUE

BIMENSUEL

ORGANE DES MINORITÉS NATIONALES ET DES PEUPLES BALKANIQUES OPPRIMÉS

PARAISSANT DANS TOUTES LES LANGUES BALKANIQUES

NOTRE ENQUÊTE

AUPRÈS DES PERSONNALITÉS POLITIQUES ET LITTÉRAIRES EUROPÉENNES

SUR

LA FÉDÉRATION BALKANIQUE

Nous avons cru utile d'entreprendre une enquête internationale sur le problème balkanique. Nous nous sommes adressés à cet effet aux personnalités les plus éminentes et les plus qualifiées des différents pays et leur avons soumis les questions suivantes:

1° *Considérez-vous la solution actuelle de la question macédonienne ...*

5° *Que pensez-vous ...*

Des nombreuses répo...

Albert Einstein

Albert Einstein, physicien et mathématicien, né le 14 mars 1879 à Ulm. En 1911 professeur extraordinaire à Zurich. 1911–1912 professeur ordinaire à Prague. 1912–1914 à Zurich. 1914 membre de l'Académie prussienne à Berlin et directeur de l'Institut de physique «Kaiser Wilhelm». A publié en 1905, dans l'«Annuaire pour la radioactivité», *un célèbre* «Principes de la relativité et les conséquences qui s'en déduisent», *en 1913 avec le Dr Grossmann* «Projet d'une théorie généralisée de relativité» *et une* «Théorie de la gravitation», *puis les* «Base de la théorie générale de la relativité» *(1916–1920),* «De la théorie spéciale et générale de relativité», «L'éther et la théorie de la relativité» *(1920), etc.*

1420 — La Fédération

...véritable Fédération démocratique et libre, il faudra procéder par étapes.

La première étape devra être ... balkaniques ... actuels ... pouvait être atteint ... serait créé dans les Balkans, et la ... lucrait pour ainsi dire une instance suprême ... hostilités, les atrocités, les massacres ...

... au premier plan ... aussi actif ...

... feraient peu à peu place à ... entente réciproque. Un esprit ... de plus en plus dans ...

... différents peuples ... des autres, que les minorités pourront jouir de leurs droits, que les pays conquis pourront acquérir leur autonomie, l'union des peuples balkaniques se fera de soi, tout naturellement, la véritable Fédération des peuples balkaniques se créera et consolidera enfin définitivement la paix dans les Balkans, pour le plus grand bien des peuples ...

Albert Einstein

Ankete cevap veren ünlü fizikçi Albert Einstein özgür ve demokratik bir federasyon için aşamalı bir geçişten yanadır. Einstein'a göre önce Balkan ülkeleri bir konfederasyon görüşünde birleşmeli, sonra bir barış hükümeti kurulmalı ve ezilen halkların özerklikleri sağlanmalıdır.

Federasyonu lehindeki cevabı Balkan hükûmetlerinin mürteci ve faşist harekâtına indirilen büyük bir darbedir.

Bu maksat uğrunda sarf-i mesaî eden bizler için ise aldığımız bu cevapların kıymeti büyük olduğu kadar müstakbel galebemizi bildiren manevî bir muvaffakiyettir.

Takip ettiğimiz istihlâs mücadelesine cevaplarıyla tavsiyelerini esirgemeyen bu fen ve fikir adamlarına Balkan milletleri namına teşekkürlerimizi arz ederiz.

Gelecek nüshamızdan itibaren cevapları neşretmeğe başlayacağız.

Dr. Şefik Hüsnü

1890 senesinde Selânik'te doğmuştur.* Türk milletindendir. 1905-1912 senelerini Fransa'da geçirmiştir. Darülfünunun doktor ünvanını haizdir. Henüz 15 yaşında iken 1905 Rus İhtilâli vesilesiyle beynelmilel amele hareketiyle alâkadar olmağa başlamış ve Paris'te tahsili esnasında, Müttehid Sosyalist Partisi'nin faaliyetini yakından takip etmiştir. Türkiye'ye avdet eder etmez, evvelâ Balkan Harbi, sonra Harb-i Umumî dolayısıyla seferber edilmiş, 1919'da terhis edildikten sonradır ki siyasî faaliyete atılmak imkânını bulabilmiştir. Bu senenin ilkbaharında, sosyalist telâkkilere kazanılmış bazı arkadaşlarıyla müştereken "Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası"nı tesis etmiş ve aynı zamanda Türk lisanında birinci Marxist mecmua olan "Kurtuluş"u neşretmeğe başlamıştır. Kurtuluş mecmuasının kapanması üzerine 1921'de, Türkiye amele hareketinde beş sene mütemadiyen

Ibrahim

Etudes à l'Ecole Militaire de Constantinople. De 1900 à 1908, officier dans différents formations militaires en Macédoine, surtout à Monastir. En janvier 1908, libéré à la suite d'une [illegible] à Monastir, district de Kastoria durant un service [illegible] chargé par le Comité. Après la proclamation de la Constitution Turque, chargé de la garde du sultan détrôné, à Salonique et à Constantinople. Il participa à la guerre balkanique à Gallipolli. Pendant la guerre générale, chef et en même temps inspecteur général des bandes turques à Strumdja. Au commencement de la guerre de l'Independance turque en Anatolie, chef des troupes irrégulières. Après l'armistice, il donne sa démission [illegible] et élu député de Bilédjik, il entre dans la Grande Assemblée Nationale de Turquie, à laquelle il appartient depuis

gayet derin bir tesir icra etmiş olan "Aydınlık" ismindeki komünist mecmuası etrafında mücadelesine devam, 1922'de de komünist temayülündeki "Vazife" gazetesinin sermuharrirliğini deruhte ediyor. Nihayet 1924'te "Orak ve Çekiç" namı altında az zamanda büyük bir şöhret kazanan haftalık amele gazetesini çıkarmağa koyuluyor. 1925 Martında Takrir-i Sükûn Kanununun vaz'ı üzerine, bir İcra Vekilleri kararıyla, bütün ihtilâlci neşriyat tatil edildi. Ve bir müddet sonra da, kendisi Avrupa'da seyahatte bulunduğu bir sırada komünist akidelerini neşr ve tamim etmek ittihamıyla, yirmibeş kadar refikleri meyanında İstiklâl Mahkemesi tarafından 15 sene kürek cezasına mahkûm edildi.

Türk ve ecnebi lisanlarında intişar eden birçok makalelerinden maada başlıca eserleri: "Türkiye ve İçtimaî İnkılâp" nam kitabıyla Karl Marx ve Engels'in meşhur "Komünist Manifesti"nin Türkçe tercümesidir.

Balkan Federasyonu Anketine Cevap

DR.ŞEFİK HÜSNÜ

Son onbeş senenin kanlı mücadeleleri neticesi, Balkanlarda tahaddüs eden coğrafî ve siyasî değişikliklerden hiçbirisi, Balkan milletlerinin derin sefaleti-

E.Berntein'a göre Balkanlar'da tek çözüm halkların ulusal özerklik elde etmeleridir. Bernstein Balkan Federasyonu'nun Balkan halklarının özerkliği temelinde kurulması gerektiğini savunmaktadır.

vrages principaux: „Courants communistes et social-démocrates en Angleterre au XVII. siècle." „Les conditions du socialisme" — Pour l'histoire de la théorie du socialisme." — „Histoire du mouvement ouvrier berlinois." Souvenirs d'un socialiste." — „Ouvrages de Ferdinand Lassalle." etc.

La Macédoine a de tous temps constitué la pomme de discorde dans les Balkans et continue toujours à l'etre. Tous les Etats Balkaniques veulent s'en rendre les maitres. C'est là une des questions les plus graves du problème balkanique, de ce problème qui est déjà tellement compliqué par l'enchevêtrement inextricable des peuples qui habitent les Balkans.

Par cet enchevêtrement, il y a des minorités nationales dans tous les Etats Balkaniques et dans tous ces Etats ces minorités sont opprimées.

Pour remédier à cet état des choses, il faudrait l'autonomie nationale des peuples subjugués dans les Balkans, et c'est avec joie que je salue le mouvement en faveur des minorités nationales. Car, il faut absolument que toute cette oppression cesse.

Nous devons bien mettre notre espoir en la Fédération Balkanique. Car, là où règne la liberté, les conditions économiques s'améliorent naturellement. Je désire donc de tout mon coeur cette Fédération Balkanique basée sur l'autonomie des différents peuples balkaniques. Envahir des territoires, les conquérir, les annexer, comme si ce n'étaient que des terres sans habitants, c'est ignoble, c'est révoltant. Et ce n'est que la constitution des Etats autonomes Balkaniques, réunis en une Fédération Balkanique, qui, je l'espère, mettera une fin à toutes les oppressions dans les Balkans. J'ai moi-même en 1913 énergiquement protesté lorsque Silistrio fut cédée à la Roumanie.

L'autonomie des minorités nationales balkaniques et l'union des peuples balkaniques en une Fédération Balkanique serait cependant bien difficile à réaliser sans l'aide et l'appui de la Société des Nations. Je considère la Société des Nations comme un progrès, et il faut s'efforcer à ce qu'elle appuie efficacement les efforts déployés en faveur de l'autonomie et de la Fédération des peuples balkaniques.

Ed. Bernstein

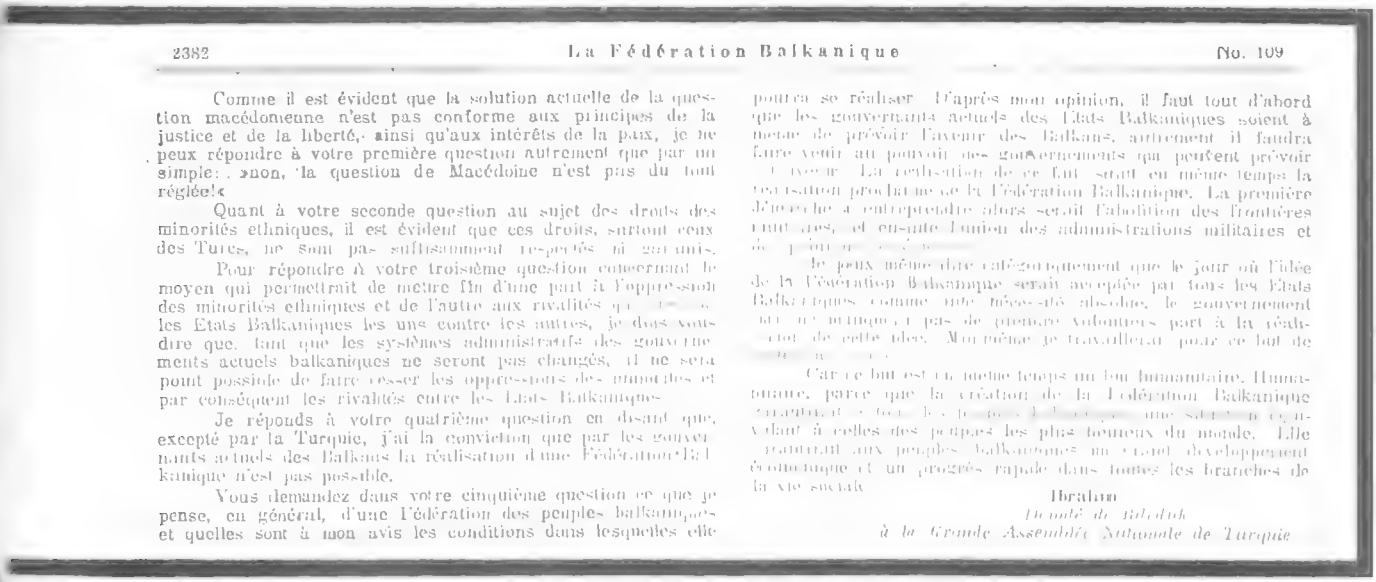

2382 La Fédération Balkanique No. 109

Comme il est évident que la solution actuelle de la question macédonienne n'est pas conforme aux principes de la justice et de la liberté, ainsi qu'aux intérêts de la paix, je ne peux répondre à votre première question autrement que par un simple: »non, la question de Macédoine n'est pas du tout réglée!«

Quant à votre seconde question au sujet des droits des minorités ethniques, il est évident que ces droits, surtout ceux des Turcs, ne sont pas suffisamment respectés ni garantis.

Pour répondre à votre troisième question concernant le moyen qui permettrait de mettre fin d'une part à l'oppression des minorités ethniques et de l'autre aux rivalités qui [illegible] les États Balkaniques les uns contre les autres, je dois vous dire que, tant que les systèmes administratifs des gouvernements actuels balkaniques ne seront pas changés, il ne sera point possible de faire cesser les oppressions des minorités et par conséquent les rivalités entre les États Balkaniques.

Je réponds à votre quatrième question en disant que, excepté par la Turquie, j'ai la conviction que par les gouvernants actuels des Balkans la réalisation d'une Fédération Balkanique n'est pas possible.

Vous demandez dans votre cinquième question ce que je pense, en général, d'une Fédération des peuples balkaniques et quelles sont à mon avis les conditions dans lesquelles elle pourra se réaliser. D'après mon opinion, il faut tout d'abord que les gouvernants actuels des États Balkaniques soient à même de prévoir l'avenir des Balkans, autrement il faudra faire venir au pouvoir des gouvernements qui peuvent prévoir l'avenir. La réalisation de ce fait serait en même temps la réalisation proclamée de la Fédération Balkanique. La première démarche à entreprendre alors serait l'abolition des frontières douanières, et ensuite l'union des administrations militaires et de [illegible]

Je peux même dire catégoriquement que le jour où l'idée de la Fédération Balkanique serait acceptée par tous les États Balkaniques comme une nécessité absolue, le gouvernement [illegible] pas de première volontaire part à la réalisation de cette idée. Moi-même je travaillerai pour ce but de [illegible]

Car ce but est en même temps un but humanitaire. Humanitaire, parce que la création de la Fédération Balkanique [illegible] les peuples balkaniques une situation équivalant à celles des peuples les plus heureux du monde. Elle garantirait aux peuples balkaniques un grand développement économique et un progrès rapide dans toutes les branches de la vie sociale.

Ibrahim
Député de Bitlis
à la Grande Assemblée Nationale de Turquie

*Ankete cevap veren İbrahim (Çolak)** Balkanlar'daki devletlerin yönetim sistemlerinin değişmesini istemektedir. Bu olmadıkça azınlıkların ezilmesinin önüne geçilemeyeceğini öne süren İbrahim Çolak, Federasyon için ilk işin askerî sınırların kaldırılmasını ve Federasyon'un gerekli olduğunu savunurken, Türk hükümetinin de buna girmesini istemektedir.*

ni, cüz'i olsun tahfif etmiş değildir. Emperyalist rekabet dalaveralarını, çalışkan kitlelerin arkasında saklayarak, sahte bir vekar ile müdahalelerde bulunan düvel-i muazzama için.. ve bu kitlelere ızdıraplarının hakiki iktisadî sebeplerini unutturmakta menfaattar olan bütün yerli zümreler için, Türk istibdadi maksada gayet uygun bir mazeret teşkil ediyordu. (1912) senesinde hudutsuz iştihalarla kıvranan Balkanların burjuva hükûmetçikleri -itaatli oldukları emperyalizmin bir işaretiyle- zıt emellerinin çarpışmasına kısa bir fasıla vererek, bir bölük teşkiline muvaffak oldular. Ve bu bölük hazırlıksız yakaladığı Türkleri Şarkî Trakya'nın ötesine kadar püskürttü, milliyetperverlikleri sun'î bir tarzda kışkırtılmak suretiyle mücadeleye sevkedilen bu zulme ma'ruz kitleler, Türklerin çekilmesi üzerine ilk defa olarak gözlerini dört açtılar, artık Türk jandarması başlarında yoktu. Fakat Bulgar, Türk, Yunan, Sırp köylü sürüleri her zamandan beter bir soyguna tâbi tutuluyordu. Ve millî rekabetler azalacağına artmıştı.

Cihan Harbi neticesinde imzalanan sulh muahedeleri milletlerin kendi mukadderatlarına hâkim olmaları umdesini kaba bir hayasızlıkla ayaklar altında çiğnediler. Bu gibi cebir ve şiddet tetamı altında mevcut fecî vaziyet salâha yüz tutmaktan kat'-ı nazar, tahammül edilmeyecek bir dereceyi, bu dereceyi

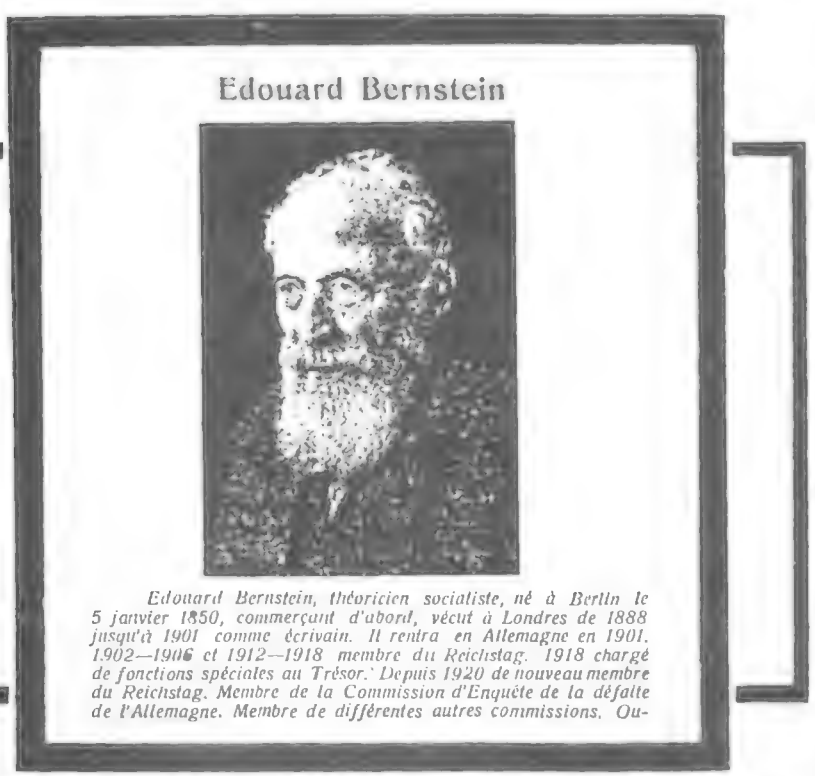

Edouard Bernstein, théoricien socialiste, né à Berlin le 5 janvier 1850, commerçant d'abord, vécut à Londres de 1888 jusqu'à 1901 comme écrivain. Il rentra en Allemagne en 1901. 1902—1906 et 1912—1918 membre du Reichstag. 1918 chargé de fonctions spéciales au Trésor. Depuis 1920 de nouveau membre du Reichstag. Membre de la Commission d'Enquête de la défaite de l'Allemagne. Membre de différentes autres commissions. Ou-

* Dr.Değmen'in doğum tarihinin doğrusu, 18 Nisan 1887'dir. Bknz. Rasih Nuri İleri, "Çanakkale'den Enternasyonal'e" *Yeni-Gündem*, sayı 59 (19-25 Nisan 1987), s.15-17.

** İbrahim Çolak: 1880 veya 1881 Bursa doğumlu, Mustafa Velid oğlu. 1316 (1900) Harb Okulu mezunu, Makedonya'da Bulgar ve Yunan çeteleri ile savaştı. İttihad ve Terakki üyesi; Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa'ya alındı. Savaşta kolundan yaralandı, *çolak* diye anıldı ve bu lâkabı sonradan soyadı olarak aldı. İkinci Kuvayi Seyyare komutanı olarak Birinci ve İkinci Düzce ve Yozgat isyanlarının bastırılmasında görev aldı. Suvari tümen komutanı olarak İnönü ve Sakarya muharebelerine katıldı. Sonra özel bir görevle Bulgaristan'a gönderildi. Tekrar emekli oldu. TBMM'nin II. döneminde Ertuğrul, III, IV ve V. dönemlerinde de Bilecik milletvekilliği yaptı (sicil no.498). 24 Şubat 1944 Perşembe günü İstanbul'da öldü.

[Bu bilgiler, Sayın İsmail Arar'dan sağlanmıştır.]

buldu. Bugün emperyalizm uşaklarının ve cellâtlarının idaresi altında, Balkanlar her millete mensup mazlum halk kitleleri için bir cehennem, bir maktel halini almıştır.

Vehle-i ulâda bir "Balkan Federasyonu" bu kardeş milletleri içinde tıkanıp kalmış oldukları çıkmazdan kurtarıp, tam bir kurtuluş yoluna is'al edecek yegâne çare gibi gelir. Filhakika, prensip itibarıyla bu teklife karşı yapılacak hiçbir itiraz yoktur. Hal-i hazırda bu memleketlerde hükûmet eden faşist devlet adamları bile bazı kuyud ve şurud dahilinde, bu suret-i hale yanaşabilirler.

Fakat meseleyi bu kadar umumî ve mücerret bir tarzda vaz' etmek abes bir hareket olur, bedahete karşı farz edelim, ki sermayedarlık nizamının içtinap edilmez bir neticesi olan zıddıyetler bir an için izale edilmiş olsun ve Avereskuların, Avzonoviçlerin, Liyapçeflerin, Pangalosların veya bu ayarda burjuva kodamanlarının himaye ve riyasetleri altında ucube-i hılkat bir federasyon vücuda getirmek imkânı hasıl edilmiş olunsun. Biz ihtilâlciler, en başta böyle bir zâlimler ittifakına karşı mücadeleye girişecektik.

Bu mahiyette bir siyasî teşekkülün, yalnız hâkim sınıflara, iş kuvvetini, insaf nedir düşünmeksizin istismar etmek imkânlarını bahş etmekle kalmayıp, emperyalist devletler elinde, istiklâl emelleriyle çırpınan şark-ı karib milletlerini zulüm ve esaret altında tutmağa yarayan müessir bir âlet yerine geçeceği isbattan müstağni bir hakikattir.

Demek oluyor ki, istenilen şeyin esası neden ibaret olduğu ve muhtevası ne olması lâzım geldiğini açıkça tasrih etmeksizin bir federasyondan bahs etmek, alâkadar halkın tehlikeli bir hayale kapılmasına sebebiyet vermekten başka bir netice veremez.

İtikadımızca, Lenin'in vaktiyle ortaya atılmış olan "Avrupa Düvel-i Müttehidesi" şiarı hakkında ileriye sürdüğü mütalâatı Balkan şib-i ceziresine tatbik suretiyle ancak mevzuubahs meseleye doğru bir suret-i hâl bulmak kabildir. Beynelmilel malî sermayenin ortakları ve komisyoncuları olan büyük sanayi ve ticaret burjuvazisinin ve vasî arazi ve çiftlik sahiplerinin hâkimiyeti altında bir Balkan Federasyonu hem imkânsız hem de red edilmeğe lâyık bir şeydir. Menfaatperest rehberlerin birbiri üzerine saldırdığı bu kardeş milletlerin saadetini kâfil olabilecek yegâne teşekkül "Balkan Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu"dur.

Vlahov Efendi, Londra ve Paris'te bir süre sürgün yaşadıktan sonra Moskova'ya gitmiş ve 1943'te Tito Hükümeti'ne girmiştir. Daha sonra Yugoslav Prezidyumu'nda Makedonya temsilcisi olan Vlahov 1954'te ölmüştür

Şefik Hüsnü, Paris'te Fen ve Tıp Fakültelerinden mezun oldu. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi'nin kurucuları arasında yeraldı. Komintern'de çalıştı. Birkaç kez tutuklandı. 1946'da Türkiye Emekçi ve Köylü Partisi'nin başkanı oldu. 1951'de TKP yönetici olarak yeniden tutuklandı. 1959'da Manisa'da sürgünde iken öldü (yanda).

Bu zaviye altında mesele, bu bedbaht memleketleri kana bulayan milletler arasındaki mücadeleleri sınıf mücadelelerine kalb etmek ve soyulanların soyanlar üzerine galebesini temin etmek meselesine irca edilmiş oluyor. Menfaat peşinde koşan bir avuç soyguncunun doymak bilmez hırs ve tamahını teskin için hatırasını kaybolmuş zamanlardan beri ter ve kan döken şehirli ve köylü çalışkan halk tarafından iktidarın ele geçirilmesi, amele ve köylü diktatoryası, yalnız ve yalnız bu, Balkan memleketleri sosyalist cumhuriyetlerinin federasyonunu imkân dahiline sokabilir.

Ancak proletarya inkılâbı pişdar partileri köylünün üzerinde nüfuz kazanmağa muvaffak oldukları nisbette o hedefe doğru yol almış olacağız. Çünkü herkesin bildiği gibi Balkanlarda ahali(si)nin kahir ekseriyetini köylüler teşkil ederler. Bunlara hulûl etmeksizin inkılâbı başarmak kudretini haiz bir kitle teşkilâtı haline gelmek, muhakkak bunların itimad ve müzaheretını kazanmağa mütevakkiftir.

Mukadderatları emperyalist sermayenin emrine münkad bir küçük erbab-ı emlâk ve müteahhit çetesinin menfaatlerine bağlı kaldığı müddetçe, Balkanların mazlum milletleri için kurtuluş yoktur. □

BİR MARŞ

MIZIKA-I HÜMAYUN KOLAĞALARINDAN OSMAN ZEKİ BEY'İN (ÜNGÖR) MAZURKA'SI

1311 (1896) yılında **Malûmat** dergisinin ilâvesi olarak yayınlanmıştır.

"Şevketlû Pâdişahım zevk ve şevketinle çok yaşa"

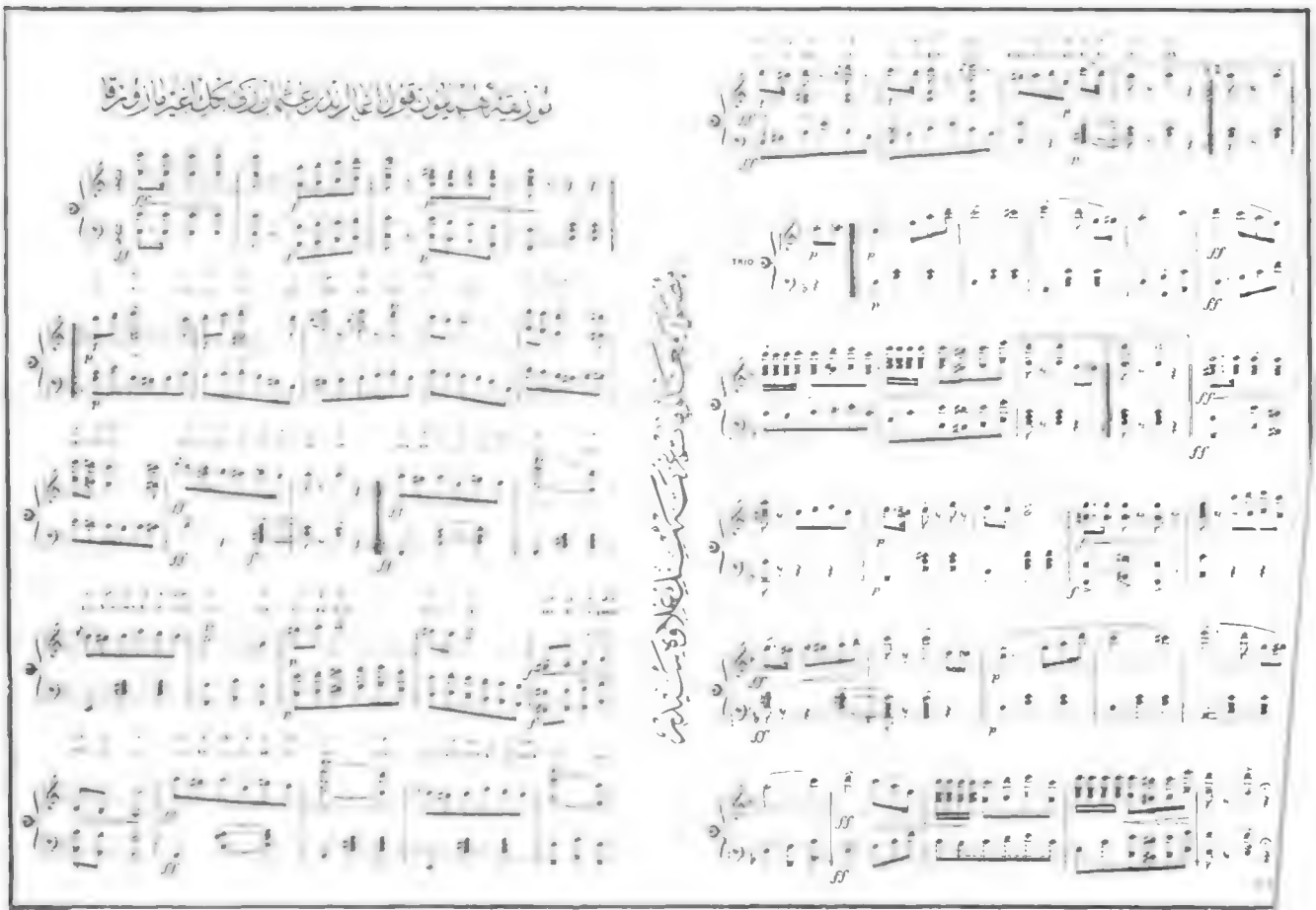

CEM BEHAR KOLEKSİYONU

Not: Osman Zeki Üngör, İstiklâl Marşı'nın bugün okunan versiyonunun bestecisidir.

Mimar Sinan'ın

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

MİMAR SİNAN hakkında şimdiye kadar hep onun mimarlık yönü ve yarattığı eserler üzerinde yazılmış ve konuşulmuştur. Hayatı ve eserleri üzerinde verilen bilgiler arasında, onun hatıralarına dayanan yönlere pek yer verilmemiş görünüyor. Oysa bu hatıralar, hemen her büyük sanatkârın alınyazısında, bizim için meraklı ve her zaman için geçerli ibret alınacak hikâyelerdir. Mimar Sinan'ın hayatı, Kanuni Sultan Süleyman'ın Osmanlı tahtında bulunduğu yıllar içinde ordunun alt basamağından başlamış ve Edirne'de Sultan Selim Camii minarelerinin alemlerine yükselmiştir. Oradan imparatorluğun tarihini seyredip durmaktadır. Bu hatıraları onun dilinden dinlemekse ayrı bir zevktir. Bunlar bir pınardan doldurulup sokak aralarında satılan su damacanalarından değil de, doğrudan pınarın başına gidip oradan avucuyla su içmek gibi geliyor bana. Yaşandığı zamanlarda, bize hem erikler gibi biraz ekşi, biraz acı tat veren hatıralar, yüzyılları arkada bırakınca kemâle gelmiş meyvelerin tadını buluyor, sanıyorum. Sanıyorum ya, bunun sırrını pek de açamıyorum; çünkü herkesin sırrı kendi içindedir, onu bana kolayına açmazlar. Milletçe ortak hatıralarımızdaki tılsımın bu olmadığı -bunlar sevimsiz iseler, acı iseler, bu olmadığı satırların arasında bir bir içimize çökmektedir.

Mimar Sinan'ın hayatını, demek ki her biri hâlâ, onun yeni yazılmış bir kitap tazeliğinde okunmakta olan eserlerinden kimisini nasıl yarattığını, kendi ağzından dinlemeğe başlar başlamaz bize bitmiş gibi gelen bir yanı vardır.

Kimisi yavan, kimisi yalan sayfalar dolusu hatıraların tiryakisi olmağa başladığımız günümüzde, birkaç sayfa çevirdikten sonra, özellikle yazma kitaplarımızın sonundaki *temmeti*'i bulmanın, içimize dolan bir üzüntünün bizi beklediğini aklımıza getirmeden ben Mimar Sinan'ı dinlemek istiyorum.

Sinan'ın hatıralarında, İstanbul'a dört yüzyıl önce getirilen suyun baş mimarı Sinan'ın hatıralarında, bu hayır işini durdurmağa yeltenenleri tanıdıktan sonra, her su içişimizde Kanuni Sultan Süleyman'a ve Mimar Sinan'a ettiğimiz hayır duaları arasına karışan bu çerçöpü -bereket versin- yine bu sular bizden alup götürmektedir.

Mimar Sinan'ın hatıralarının bir bölümü *Tezkiretü'l-Bünyan*[1] adlı kitaptadır. Sinan, bir gün güçsüz bir ihtiyar olup da, dünyada adı ve izi kalmayınca, hayır dua ile anılmasına sebep ol-

FOTOĞRAF: İRFAN ÜNUTMAZ

Mağlava Kemeri. Bazı Batılı yazarlar tarafından

Dilinden Hatıralar

...stinyen Kemeri diye adlandırılmasına rağmen Mimar Sinan'ın en önemli eserlerinden biridir.

mak için *Sâî*'den hatıralarını nazım ve nesir üzre yazmasını istemiştir. O da, kırık-dökük bir üslûpla bir armağan meydana getirmiş, buna *Tezkiretü'l-Bünyan* diye ad koymuştur.[2]

İstanbul Şehrinin Çeşmelerine Akar-su Getirilmesi

Eski kitaplarımızın başlıkları bu kadar uzun değildir, hele bu cami gibi, imaret gibi, hastahane gibi, medrese gibi, köprü gibi, çeşme gibi halkın yararına bir hayır işi ise ve onu yaptıran da tek bir kişi değil de XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun tahtında oturan bir Sultan Süleymansa, bu başlık başka bir renk alır, şöyle: *İstanbul şehrinin makbulü olan çeşmelerine akarsu getirmek için göklere yükselen kemerler yapılması için Cihan Padişahı'nın, insanların ve cinlerin Süleymanı'nın -Allah rahmet eylesin ve ondan hoşnut olsun- güzel hayrı.*

Eski nesrimizde, konusu ne olursa olsun, yazarlarımızın bize söylediklerini, bir de tanınmış bir şairin, ister Türk, ister Arap bir şairden aldıklarıyla da kendilerinin yazdıkları, manzum sözlerle tekrarlamaları bir gelenektir. Bu başlığın altında da böyle bir kıt'a var:

O, iyiliklerin ve cömertliklerin çeşmebaşı -bir başka anlamıyla serdarı- olan Süleyman, lutfiyle dünya suya kansın istedi. Onun coşkun suları andıran bulutlarından susuzlara akar-sular yağsın da, gençler de, yaşlılar da içip kıyamet kopuncaya kadar ona hayır dualar etsinler[3]; ve bundan sonra konuya giriliyor.

Mimar Sinan, bir sabah, Kanuni Sultan Süleyman'la, İstanbul'un çevresinde ve Kâğıthane kırlarında dolaşırken yolları iç-açan bir yeşilliğe ve gönül çeken bir çemenliğe uğrar. Bu yeşilliğin akar-suyu, serap gibi, çerçöp içinde kaybolmuş, yolları yer yer yıkılıp kapanmış, kara toprağın karanlığında Bengi Su çeşmesi gibi[4] dünyanın gözünden kaybolmuştur.

Kaçgın gibi bozup meğer ol âb bendini
Etti nihan har ü has içinde kendini

Kanuni'nin gözü bu suyu görünce, ilk bakışta bu akar-suyun İstanbul'a getirilmesi ona kolay göründü. Ve bu *kaçgını yola getirip* dünyanın susamışlarını suya kandırmaya niyyet etti. Sarâ-yı Hümayun'a geldiklerinde, saltanatın ileri gelenlerini topladı. Bu şehri eskiden güzelleştiren, yeşillendiren akarsuyun nereden geldiğini sorup araştırdı. Tarihçilerin söylediğine göre, bu suyun hikâyesi eskiden şudur: İstanbul şehrini kuran Yanko, bu şehrin temelini attığı zaman *Yedi Dağı* kalenin içine alıp buna *'Yedi Dağ Adası'* diye ad komuşlar. Ve o zamandaki yüksek yapıların akar-suyunu toplamak için Haliç'ler yaptırmıştır. Bugünkü *Çukur bostanlar* bunlardan kalmadır ve Atmeydanı altındaki *Binbir Direk* de onlardandır; şehirde oturanlar onlarda toplanan yağmur sularıyla geçinirlermiş. Sonradan gelen bir hükümdar da *Kırk Çeşme Kemerlerini* yaptırıp o taraftan su getirmiş. Daha sonra, bu, toprağa karışarak kaynağından ayrılıp kaybolmuştur, deye arz olundukta, Merhum Padişah:

— Her sanatın üstadı vardır ve her Bîsütun'un Ferhad'ı vardır[5], bu işi Mimar ile danışmak lâzımdır, bunun gerekli olanı amelîsidir, ilmîsi değildir[6] deyüp o, insanların ve cinlerin Süleyman'ının[7] bu güçsüz karınca[8] hakkındaki buyrukları şöyle olmuştur:

— İşgüzar Mimar, bu akar suyun İstanbul'a gelmesi yolunda dikkat ve himmet etsin. Benim bütün dünyada yürümekte olan isteğim budur, diye bu kullarına su yolları işini ısmarladılar.

Bağladım künk gibi bir nice yerden kemeri
Olmağıçün bu safa-bahş suyun râhberi

Bu güçsüz de Ulu Tanrıya tevekkül edüp *havayi terazi ile*[10] vadilerin yukarısını ve aşağısını yoklayıp eski yollarını taraf taraf araştırdım ve bu büyük işin nasıl yapılacağını düşünerek, dilekleri kabul eden Allah'a yalvardım. Diyordum ki;

— Büyük Allahım, ey kudretli ve azametli ve yüce olan. Bu zavallı karıncanın[11], işbilmezin ne gücü ola ki zamanın Süleymanı'nın hizmetinde kuluna itibar edilsin; meğer senin inayetin elimizden tutsun, deyüp kısacası o çıkmaz yollardan kaçmış olan akar-suyun geçtiği yerler yıkılmış, giderek kaybolmuş olan su, çemenzârlar arasından kırlara akıp gitmişti. Hulâba, pınar başından alup dağ tarafında bir hendek keserek[12] ovalara yayılan suyu olduğu gibi o dereye getirerek bende çeküp[13] hendese ilminin gösterdiği yolda, tahtalara lüleler[17] takup kaç lüle kaldırabileceğini bilmek, ondan sonra hemen o ölçüye göre öteki derelerin yeşilliğini ve çoğalup artmasını, hendeseye dayanarak yazup padişah hazretlerine bildirdim, dedim ki:

— Padişahım, bu kara toprakların altında bir hayat pınarından nışan ve bu yeşilliğin Hızır zamanından kalma bir *âb-ı hayvan*'ı haber verdiği, gözleri gören akıllılara güneşten daha aydındır; bu vadilerin suyu meydanda, yolları da öylelik[15]. Yola değin hazırdır ve bunun tamamlanması şehinşahın buyruğuna bağlıdır.

Ey Seleyman-ı zaman, taht-ı saadette budur
Arzı bu mûr-ı zaifin ayağın toprağına
Himmet eylen ki su aktığı yere yine akar
Akagelmiştir Stanbul'un o bağ u râğına

O, zamanın Süleyman'ı bu güçsüz karınca ile meşveret edüp saadetle buyurdular ki:

— Bu suların gelmesi ne tarik ile mümkün olur?

Ben de,

— Padişahım, bunda iki yol vardır:

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Jouannin'e göre Süleymaniye Camii (1800).

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Bir Mağlava Kemeri gravürü. Miss Pardoe'in "Ansichten in Bosphorus und Constantinople" adlı eserinden.

Biri, kullarının sayısı belli değil; buyurun, her biri hizmetine can verir. Biri de budur ki ücretle herkese el emeği belli edilsin; para sarf edilüp ustalıkla işlene.

Rahmetli padişah,

— İlk tedbirinin bize yararı yoktur, el hayrı[16] olup, tedbir sonra olandır ki kendi malımızdan ücret ile getirdiğin kimsenin zerre kadar hatırı incinmeye diye buyurdular.

Zihi sultan-ı gazi, şah-ı âdil
Andan olmaya azürde bir dil[17]

Böylece, bu zavallı karıncanın bu türlü tedbirine 'aferin' dedi. Ben de bu sevinçli haberden ferahladım. O zamanda, ağalardan sonradan Mısır paşası olan Geylun Ağa bina emini nasb olundu. Sarayın adamlarından ve padişahın güvendiği kimselerden nice işbilir toplandı. Bir şerefli vakitta ve güzel saatte yukarıda söylediğimiz su yollarına el vurup çevresini açarak onarmağa başlandı.

Birkaç gün sonra bu akar-su hikâyesi herkesin ağzında söylenir oldu. Halk arasında duyulan yaş-kuru sözlerden bina emini duyup da sözbirliği ile zamanın Süleymanı'na arz edince bundan vazgeçilmesini daha uygun göstermek istedi. İyi düşünen vezirler de, paranın ve hazinenin korunması gerektir, diye bu işin bırakılmasını istediler ve arzlar ederler ki:

— Saadetlü padişahım, bu akar su hayrı yapılan sadakalar gibi herkes için bir iyiliktir ve büyük hayırdır. Lakin akıl, ortasında su peyda olup da meydanda görünmezken, yalnız mimar sözüyle işe başlamak ve hazine dökmekle[18] şehre su geleceğini kim bilir? Hele bunca dağları ve tepeleri yıkıp toprak etmeğe hadsiz para sarf edilmesi lazımgelir. Bu Mimar, *gayb ilminden* haberdar mıdır ki 'bu kadar lüle su vardır' diye söylesin. Bilmez mi ki hazine dökülüp nice çeşmenin suyunun geçeceği yolu hazırlarlar? Oysa su başka tarafa kaçar. Her su yolu da suyun bulunduğunu göstermez ve her yeşillikte akar çeşme olmaz.

Su değil bu, hayâl-i hâb ancak
Ser-i âbı kamu serâb ancak[19]

diye merhumu, duyduğu sevinçten öylesine yoksun ederler ki öfkesinden ateş kesilüp, bu cihanı aydınlatan güneşi andıran Padişah, Mimarı azarlayup gücendirmek yoluna giderler.

Ben fakir, bu olandan bitenden gafil, bu derelerin yukarılarını kazdırup her derede ne kadar su varsa toplayıp lülelerle akıtmak tedarikinde ve şehir tarafında olan en son dereye el atmak üzere iken saadetlü Padişahım, başka zamanda gezüp dolaşarak, avlanarak gelirdi, bu defa yapayalnız çıkageldi. Bina emini ile selâmlayup durduk; padişah hazretleri:

— Mimar, bu derede ne kadar su var? deyince

— Saadetlü padişahım, tahmin üzre yazılmıştır, beş lüledir; dediğimde bina emini karşı çukup

— Padişahım, Mimar bendeniz, fennide aceb mahirdir ve üstâd-ı kâmildir. Yer altındaki suyu, yeryüzündeki gibi sanur. Bu konuda, halka aykırı olarak bir özge mânâya ulaşmıştır, dediği gibi bildim ki bu konuda nice dedi-kodu olmuştur. Lazım geldi ki saadetelü padişahıma;

Padişahım, müdam var olasın
Taht-ı devlette ber-karar olasın
Ben ne hâkim ki hemçü Hızr-ı zaman
Edem ızhar Çeşme-i hayvan
Lîk fennimde hayli üstâdım
Hüsreva hızmetinde Ferhâd'ım
Lüle olsa bu mûr-ı zâr ü zelîl
Sen Süleyman'a böyle hayra delil
Vere metâ-ı hayra Hakk insaf
Erişir menzile bu çeşme-i saf

Nûş edüp subh u şâm, bây ü geda
Edeler padişaha hayr dua[20]

Vaktaki padişahın geldiğini gördüm, yukarıda su olan derelere adamlar gönderüp lülerini sıralamağı istemiştim. Âlemin sığınağı olan padişah hazretleri

— Hani, dediğin sular, nerededir? gel, göster, dediklerinde yola düşüp ikinci dereye varıncaya kadar, düşe kalka, cansız bir ölü gibi takatsız düşüp de Allah'a niyaz etmeyi her an boşlamayup, o, hacetleri kabul edüp ihsan edene yalvurup ederdim ki

Ya ilahi, Âlim ü dânâsın
Cümle ezdâddan müberrâsın
Beni vadi-i gamda zâr etme
Şeh yanında zelil ü hâr etme[21]

Böylece dereye vardı ki otuz lüle su var. Tahtalarıyla lüleler konmuş. Otuz lüle su aktığından başka üzerinden ziyadesi olarak on lüle kadar su taşup akmakta. Saadetlü padişah, o temiz suyu gördükte biraz gönlü açıldı:

— Mimar, gel berü, su hemen bu mudur? Başka yerlerde de var mıdır? dediklerinde

— Beli, padişahım, iki derede daha bunların emsali su var, bugün padişah devletinde akmaktadır. Padişahım, arz olunan yüz lüle, ama ziyadesi elli lüle daha olmak muhakkaktır. Hele eyyâm-ı bâhur'da[22] aslâ sular bundan eksik olmaz, diye dualar ettim.

Padişahım, revan ola her dem
Su gibi hâkipayına âlem
Kelimâtın misâl-i çeşme-i can
Vere dil-teşneye safâ her an
Umarım der sana Hayy ü Samed
Hızr-ı zinde gibi hayât-ı ebed
Taht-ı devlette kâmran olasın
Baht u izzetle hem-inân olasın[23]

Sonra, devletlü padişahım ile bir dereye daha gittik, onda da ilk derelerde olduğu gibi bir nice lüleler suyun aktığını gördük, ol temiz suyu safâ ile içüp bir dereye daha gittiler. Suyun letafetle aktığını görüp mübarek kaşlarının çatıklığı gidüp öfke denizinin dalgaları tamamiyle durdu. Bu hakirin başını, murada etmişlerin al hilatiyle yükseltti ve nice yönden beni seçkinler arasına koydu.

Bîsütun-ı dehrde ol husrev-i şirin-suan
Bendede can oynamakta, hizmetinde kûhken[24]

Ama, munafıklar sürüsünün çörçöpünü giderüp âb-ı hayatını yok etmek kertesine vardı. Saadetlü padişah adı geçen emine iltifat eylemeyüp bu hakiri sonsuz lutuflarıyla sevindirdi. Saraya dönmek üzere ayrılırken dilimin ucuna şu geldi:

— Saadetlü padişahım, bu bendenin su yollarının yapılmasında bildiklerim vardır. Bunlardan biri, bunların her birinde havuzlar ve kâfirî[25] mermer oluklar olmalıdır, zamanla yıkılıp toprak altında kaybolmuştur. İnşallah, cihanın sığınağı olan padişahın devletinde, yakında meydana çıkması umulur, dedim. Bu doğru söylediğimi kabul edüp içi büsbütün ferahlamış olarak sara-yı hümayuna döndüler. Konuşma bu söylediğim gibi oldu.

Allah'ın hikmeti o derelerin her birinde kargir büyük havuzlar ve güzel yekpare mermerden oluklar, bir nice yerde, meydana çıktı. Adı geçen bina emini her birinde padişaha müjdeciler gönderdi. Yine bir müddetten sonra şevketlü padişah devletle gelüp bu hakire hilat ihsanıyla ve iltifatlarıyla gönüllerini aldılar ve zamanın ileri gelenlerinin kıskandığı bir kişi oldum.

Mazhar düşünce lutf-i şeh-i dâh-güstere
ol demde himmetiyle el urduk kemerlere
Döktük o yolda su yerine sim ile zeri
Eflâke erdi kavs-i huzah kemerleri
Yolunda eyledik suları çeşmeye revan
Kıldı dua-yı hayr bize şâh-ı ins ü can[26]

Bunlardan biri *Uzun Kemer* diye meşhur olmuştur. Boyu yirmi zirâ[27] ve uzunluğu yüzyirmi zirâdır. Temeli ile *Güzelce Kemer* de birkaç yüksek kemerdir. *Mağlava Kemeri* üç kattır her katının köprü gibi yolu vardır, atlı geçer, boyu altmış beş zirâdır ve temeli onsekiz zirâdır. Ve *Müderris Kemerleri*[28]'de birkaç kemerdir. Bütün bu suların toplandığı havuzun toprak altında temeli şöyle düşünülür ki *Galata Kulesi*'ncedir.

Orada dilgüşa âb-ı musaffâ
Olur aynen tüsemmâ selsebîlâ[29]
O havz-ı mehveş-i hôb-ı müdevver
Olur bağ-ı cenanda havz-ı Kevser[30]

Ondan sonra yollarını onarup 962 tarihinin zilka'desi başlarında (Eylül, 1555) başlanup 971 (1564) tarihinde tamam olmuştur. Masraflarına dörtyüz kerre yüzbin ve ikiyüz bin ve altmışüç bin altmış üç akça sarf olunup sonra *Büyüksel*'de yıkılan *Asma Kemeri*'nin yeniden yapılması yedi yük[31] doksan bir bin yüz kırkdört akça sarf olunmuştur. Ve nice sonsuz zahmetlerden sonra o akar-suyu *kırk çeşme*[32] semtine akıttık. Padişaha müjdeciler gitti.

Dediler: Ey şâh-ı âlem, husrev-i encümhaşem
Baht-ı izz ü devletin olsun ziyade dembedem
Hamdü Lillah, padişahım, geldi ol âb-ı revan
Oldu âsûde, devam-ı devletinde ins ü can[33]

Meğer o sırada, saadetlü padişah adam gönderüp taze gelen sudan Sarayı Âmire'ye getürtmüşler. Kimileri bu suyun rayihası yok, eski sudur diye iliş-

FOTOĞRAF: İRFAN UNUTMAZ

Eğri Kemer diye de bilinen Kırık Kemer, Sinan'ın Kanuni döneminde inşa ettiği bir başka kemerdir.

miş. Bu hakir de, ayaklarının tozuna gittiğimde[34] ağalar ve suyun rayihasının olmamasının sebebini sorduklarında cevap verüp şöyle dedim:

— Saadetlü padişaha malûmdur ki bu suyu künk[35] ile getirdim, bu bir ırmaktır ki kârgir yollarla akıttık ki çörçöpten arınmış bir duru pınardır, diye dua eyledim. O zaman da yine hilât giydirdiler, başım yukarı kalktı. O zamanda sadrıazam olan mutlu vezir istediler ki şehir içinde *kırk çeşme başı*[36] nice yerde çeşme başları yapılup sakalar[37] her yere eriştirsinler. Merhum cihan padişahı buyurdular ki:

— Benim maksudum bu su her mahalleye revane ola. Çeşme yapılacak yerde çeşme ve yapılamayacak yüksek yerlerde tatlı kuyular ola ki su içine uğraya. Ta ki her yerde yaşlı, güçsüz ve dul hatunlar, uşacık oğlanlar destilerini ve bardaklarını doldurup devletimin devamına dua eyleyeler.

Olup Hakk destgîri ol emîrin
Muîni oldular bay u fakirin[38]

Kullarına nimetler ihsan eden Allah, o, zamanın Süleyman'ına bunca insanların ve cinlerin dualarının uğur getirmesiyle, kıyamete kadar, sabah, akşam, yaşlılar ve gençler onun övgülerini dillerine vird ve yüreklerine muska edinirler.

Zihi sultan-ı ebü'l-hayrat gazi
Selatîn-i cihanın serefrâzı
Getirdü çeşmeler Sultan Süleyman
Anın hayratına yok hadd ü pâyân
Demişler seyr edenler rûzgârı
Olur bir hayr-ı câri mâ-i câri
Hazine döktü su yoluna ol şah
Stanbul halkını hep kıldı reyyan
Çeküp şemşir kıldı kasd-ı küffar
Gazâ üstünde verdi can naçar
Açup Bulgar ile Efrenc ü Rusi
Tamam oldu kılâ-ı Üngürûsi
İmaretle medâris kıldı muhkem
Bina-i cami ü darüş'şifa hem
Yine andan gedây u bâya nimet
Dura durdukça âlem tâ kıyamet
O şahın ruhı içün her sekaya
Sebil eyler durup bây u gedâya
Bürehne-pay olur Sâi-i şeyda[39]
Hüseyn-i Kerbelâ aşkına sakka[40]
Erüp Hızr'a[41] *olur pîr-i hünerver*
Su gibi hayr olmaz ey birader
Olur çeşme saka-veş yolda gûya
Dura herkese der: Allah içün mâ
Tarik-ı dosta hayr isteyene dâd
Eder Allah içün bir çeşme bünyad
Umarım bu sudan eden safâyı
Duadan ana Mimar-ı gedâyı
Hudâya, avnını hemrâh eyle
Yerin kurb-ı Resulü'llah eyle[42]

---

[i] Bu kitap, Hafız Behcet Bey tarafından baskıya hazırlanmış ve *İkdam Gazetesi*'nin sahibi ve Başyazarı Ahmet Cevdet tarafından İstanbul'da Ikdam Matbaası'nda basılmıştır, 12315/1897.

[2] Tezkiretü'l-Bünyan, *ibtida-i tahrir-i inşa ba-nazm*, s.21.

[3] Aslında manzum olan bu iki beyt nesre çevrilerek verilmiştir.

[4] Eski metinlerde *âb-ı hayat*, *âb-ı hayavan*, *âb-ı can* diye türlü adlarla geçen bu su, efsaneye göre, karanlıklar içinde bir yerdedir. Bulup içene ölümsüzlük verdiğine inanılan bu suyu Büyük İskender'le Hızır Aleyhisselam aramağa çıkmışlar, İskender bulamamış, Hızır Peygamber bulmuştur; böylece de ölümsüz hayata ermiştir.

[5] Bîsütun, efsaneye göre, sevgilisi Şirin'in yaşadığı şehre, Ferhad'ın külünkle su getirdiği dağın adıdır.

[6] Tutulacak yol kitaplarda yazılana göre değil, onu tatbiki ile olur.

[7] Süleyman Peygamber'in insanlara olduğu gibi cinlere de hükümdarlık ettiği rivayetine telmih olup, adı Süleyman olduğu için, Kanuni hakkında da bu sıfatlar kullanılmaktadır.

[8] Süleyman Peygamber'e, karıncanın bir çekirge bacağı armağan getirdiği rivayetine telmihtir. Güçlü de olsalar, hükümdarın karşısında bir alçakgönüllülük benzetmesi olarak kullanılmaktadır.

[9] Toprak boru. Eskiden sular, götürülecekleri yere bu borularla getirilirdi. *Kemer bağlamak*, burada 'işe hazırlanmak' anlamına bir deyimdir.

[10] Hevâi Terazi. Lehçe-i Osmani buna 'mizân-ı siklet' karşılığını koymuş, Redhouse da 'barometre' diye karşılamıştır (s.525). Her iki karşılık da burada tutmamaktadır. Kamûs-ı Türki, bunu 'hızâ terazisi' diye almış ve 'bir satıh hizasının

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Mimar Sinan'ın Kanuni döneminde inşa ettiği Kemerburgaz yakınlarında bulunan Uzun Kemer.

doğru olup olmadığını tayine mahsus alet ki içi su ile dolu ve biraz havayı havi bir şişe borudan ibarettir' diye vermiştir (s.392), doğrusu da budur.

11 Bkz. çıkma, 8.

12 Hendek kazmak, hendek açmak.

13 Suyu bir setle tutmak, bend yapup suyu tutmak.

14 Musluk; su ölçüsü. Dört çuvaldız, bir masura, dört masura da bir lüledir. Masura, ince ve kamış kalem; akar çeşmelerin zıvanası (Lehçe-i Osmani, s.756 ve 761).

15 Onun gibi.

16 Başkasının yaptığı hayır; sevabı bize ait olmayan hayır.

17 Ne güzel gazi sultan, adaletli şah, ondan hiç bir gönül incinmez.

18 Hazineler dolusu para sarf etmek.

19 Bu su değil ancak bir düş, bir rüya. Suyun başı sanılan da ancak bir serap.

20 Padişahım, sen hep var olasın; Devletin tahtında karar üzere olasın. Ben ne toprağım ki zamanın Hızır'ı gibi (bkz. 4. not) Âb-ı hayat çeşmesini meydana çıkarayım (bkz. 4.not). Ama ben fennimde üstâdım. Ey Ulu hakan, ben senin hizmetinde Ferhadım (bkz. 5.not), bu güçsüz, kuvvetsiz karınca (bkz. 5. not.) lüle (bkz. 14. not), olsa sen Süleyman'a böyle bir hayra kılavuzluk etse Hakk, böyle bir hayr işine imkân verse, bu berrak çeşme, amacına erişir de bu çeşmeden zengin de, yoksul da,sabah, akşam su içip padişaha hayır dualar etsinler.

21 Allahım, sen her şeyi bilirsin; bütün zıt olanlardan uzaksın. Beni gam vadisinde inletme, padişahın yanında beni küçük düşürme.

22 Temmuz ayında olan şiddetli sıcaklar, bu ayda bilinen yedi gün, bu günler de şiddetli sıcaklar olur (Kamus Tercümesi, II, 144).

23 Padişahım, âlem her zaman, su gibi ayağına aksın. Sözlerin Can çeşmesi (bkz. 4.not) gibi gönülleri susuzluktan yanmış olanlara her an safâ versin. Umarım sana, Hayy ve ulu olan Tanrı, ölümsüz Hızır (bkz. 4.not) gibi sonsuz bir hayat versin. Devletin tahtında murada eresin, baht ve yücelik seninle hep beraber olsun.

24 Zamanın Bîsütun'unda (bkz. 5.not) Şirin sözlü Ferhat (bkz. 5.not) onun hizmetinde canını vermekte o dağları delen Ferhat (bkz. 5.not).

25 Kafir yapısı, hıristiyanların yaptığı; mümin olmayanların yaptığı.

26 O adaletli şahın lütfuna erince o zaman hemen kemerlere el urduk. O yolda altını, gümüşü döktük. Eleğimsağmayı andıran kemerler göklere yükseldi. Onun yolunda suları çeşmeye akıttık; İnsanların ve cinlerin şahı bize hayır dualar etti.

27 Türlü zamanlarda, türlü İslam memleketlerinde, türlü amaçlarla kullanılan ve başka adlar taşıyan uzunluk ölçüsü olup 54.04 ile 91 cm arasında değişmektedir.

28 İstanbul'da Beşiktaşlı, ünlü "Müderris" diye tanınan Yahya Çelebi'yi hatırlatır(!), Aşık Çelebi, yzr. 120ª-121ª.

29 Kur'an-ı Kerim'de, İnsan sûresi, ayet-18. 'Zencefil orada bir pınardır, ona *Selsebil* adı verilir,

30 Kur'an-ı Kerim, *Kevser sûresi,* ayet-ı. Cennette bir havuz; suyu baldan tatlı, sütten beyaz, kardan soğuk, kaymaktan yumuşak bir nehir.

31 Yük. Eskiden Yüzbin akça yerinde kullanılan bir tabir.

32 Bu gerçek bir sayı değildir, çeşmelerin çokluğunu anlatır. Kırk sayısı Türkçede uğurlu sayılardan biridir. *Kırk Çeşme* İstanbul'dan başka şehirlerde de vardır, netekim Kastamonu'da bir de Kırk Çeşme Mahallesi vardır.

33 Dediler: Ey âlemin şahı, ey yıldızlar kadar haşmetince ulu sultan. Bahtın ve yüceliğin günden güne artsın. Allah'a hamd olsun, padişahım o akar su geldi, senin saltanatında insanlar da, cinler de rahata kavuştu.

34 Bu bir tabirdir: Hâk-i pay. Küçük rütbede olanların büyüklerine karşı, özellikle padişaha hitap ederken kullandıkları bir saygı ifadesidir.

35 (Bkz. 9.not)

36 Bir şehre verilen suların başı.

37 Kelimenin Arapçada doğrusu *'sakka'*dır. Bir şehirde mahallelere, evlere beygirlerle veya araba ile su taşıyan ve satan.

38 O beyin, padişahın Allah yardımcısı olup, o da zenginin de, yoksulun da yardımcısı oldu.

39 Mimar Sinan'ın ağzından onun hatıralarını, *Tezkiretü'l-Bünyan*'ı yazan şair.

40 Hazret-i Ali'nin, Muaviye'nin oğlu ve halifesi Yezid tarafından susuz bırakılıp şehit edilen oğlu. Hazret-i Peygamberin kızı Fatıma'nın oğlu.

41 Bkz. 4.not.

42 İyilikler, hayırlar babası olan bu gazi sultan ne güzel; cihan sultanlarının başta geleni o. Sultan Süleyman şehre çeşmeler getirdi; onun yaptığı hayırların sonu yoktur. Zamanı seyredenler, akar su, sürüp giden bir hayırdır, demişlerdir. O padişah su yoluna hazineler döküp bütün İstanbul halkını suya kandırdı. Kılıcını çekip kâfirlerin üzerine yürüdü; sonunda yine savaşta iken öldü. Bulgar, Frenk, Rus, bütün Macar kalelerini feth etti. İmaretler, medreseler yaparak, camiler, hastahaneler yaparak şehri donattı. Yoksulla zengine de nimetler yine ondandır, âlem durdukça o da kıyamete kadar dursun. Bütün bu sular o şahın ruhu içindir, bu sular onun sebilidir. Bu coşkun *Sai* de, Kerbela'da şehit edilen Hüseyn aşkına sucu olmuştur. O da Hızır gibidir, öyle bir su bulmuştur; kardaş, su gibi bir hayır olmaz. Çeşmeler yollarda sanki saka olmuş, durur da herkese: Allah rızasınadır bu su, derler. Dost yoluna bir ad bırakmak isteyen kimse Allah için bir çeşme yapar. Bu sudan içip te ferahlayan kişi, umarım ki bu fakir *Mimâr*'ı unutmaz. Allahım, yardımını bana yoldaş et; yarın beni Allahın elçisine yakın kıl.

İstanbul'da Toprak

MURAT BELGE

"İSTANBUL'un taşı toprağı altın" sözü herhalde İstanbullu olmayanlarca çıkarıldı. Bu inanç, İstanbul nüfusunun tarih boyunca durmadan artmasının başlıca nedeni. İstanbul'da altın madeni bulan bir kimseyi bilmiyoruz; ama ne niyetle olursa olsun gelenler altın değilse bile başka güzel şeyler bulmuş olmalılar ki, ne bu sözü yalanlayan başka bir söz dillere yerleşti ne de İstanbul'a yerleşenler buradan vazgeçti.

Altın olmadığını saptadığımız İstanbul toprağının jeolojik anlamda ne olduğu bizi bu yazı çerçevesinde ilgilendirmiyor. Nitekim, dünyaya "dört unsur" çevresinde bakanların da jeolojiyle bir ilgileri yoktu. Burada bizi ilgilendiren öncelikle İstanbul'un engebeleri, yani fiziksel coğrafya kapsamında toprağı, ayrıca da, üzerinde yeşeren bitkileri.

En eski İstanbul'u oluşturan, Haliç'le Marmara arasındaki üçgene "Yeditepe" adı da verilir. Bu tepeler, buraya gelen Romalıların da yerleşim tarzlarını belirlemişlerdi. Örneğin birinci tepe olarak alabileceğimiz yükselti, Ayasofya ve Sultanahmet'in üzerinde yer aldığı bölgedir ki, Bizans zamanında imparatorluk sarayı ve Hipodrom da buradaydı. Yani, şehrin asıl merkezi üçgenin ucundaki bu yüksek alana kurulmuştu. Merkezde son bulan ana yol ise buraya Çemberlitaş'ın bulunduğu Konstantin meydanı sırtından geliyordu. Burası ikinci tepeyi, Nuruosmaniye'nin kurulu olduğu noktayı da kapsıyordu. Yani Osmanlılar da büyük camilerini yüksek noktalara kurmuşlar, dolayısıyla yedi tepeyi bu anıtlarla süslemişlerdi.

Beyazıt kulesinin, camisinin ve Şehzade camisiyle biraz aşağısında Süleymaniye'nin bulunduğu bölge, üçüncü tepedir. Bizans zamanında Forum Tauri olarak bilinen bu bölgeyle birlikte şehrin doğusundaki bu üç tepeyle batı arasında Unkapanı'ndan Yenikapı'ya kadar uzanan çukur yer alır. Nitekim, bu vadiden ötürü Valens su kemeri yapılmış ve dördüncü tepe olan Fatih camisinin bulunduğu yerden Bizans'ın merkezindeki Yerebatan (Basilike) ve Binbirdirek (Filoksenes) sarnıçlarının suyu böyle getirilmişti.

Fatih'in kuzeyinde, Zeyrek'e doğru tepe alçalır, set üstündeki Pantokrator Kilisesinden (Zeyrek camisi) sonra Haliç'te deniz kıyısına iner. Ancak, Haliç kıyılarında, Fener'de, toprak kayalıklaşır ve dikleşir. Kayalıktan ötürü buranın Bizans çağındaki adı Petrion'du ("petra" = "taş"). İşte bu kayalık yükseltinin oluşturduğu tepe üzerinde de bugün Sultan Selim camisi bulunmakta ve tepe bir belle Fatih camisinin olduğu tepeye bağlanmaktadır. Bu ana sırt Fatih'ten batıya, surlara doğru ilerler ve Edirnekapı'da, yeditepenin en yükseği haline gelir (74m). Bu noktayı da Mihrimah camisi süslemektedir.

> "Taşı Toprağı Altın" diyerek İstanbul'a gelenler, toprakta altın değilse bile başka şeyler bulmuş olmalılar ki, ne bu sözü yalanlayan başka bir söz dillere yerleşti, ne de İstanbul'a yerleşenler buradan vazgeçti.

Yedinci tepe, Marmara'nın genellikle daha alçak olan kıyısına yakındır. Aksaray'dan yükselmeye başlayan sırt, Cerrahpaşa-Samatya-Yedikule yönünde devam eder. Bu sırtlar arasında yer alan vadiler Bizans'tan başlayarak yolların yönünü belirlediler. Bugün bile fazla bir

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Bugünün İstanbul'unda merdivenli bir sokak (sol yanda). *Eski bir İstanbul kartpostalında Adalar* (sol altta). *Eski bir İstanbul kartpostalında Haliç* (sağ yanda).

değişiklik yoktur. Bizans'ın "mese"si (ana cadde) günümüzdeki Fevzipaşa, Vatan ve Millet caddelerinin temelini oluşturmuştur.

Bu bölgede eski çağlarda yalnızca Lykos deresi akıyordu ki, onun kuruyan yatağı, bugünün Vatan caddesi haline geldi. Kara surlarında, yüksekte olan Topkapı ile Edirnekapı arasında bu derenin geçtiği çukur yer, savunma hattının en zayıf noktası olmuş nitekim Fatih'in ordusu da kente buradan girmişti.

Haliç'in kuzeyine geldiğimizde, yerleşimin sırasıyla gideceksek, ilkin Galata-Beyoğlu-Taksim'in oluşturduğu yükseltiyi görüyoruz. Bu yükselti batıda Kasımpaşa, doğuda ise Dolmabahçe'ye inen gazhane vadisiyle sınırlanıyor. Taksim'den sırt, Şişli-Mecidiyeköy-Etiler üstünden Maslak'a kadar uzanıyor. Yükseklik, Taksimde 80, Şişli'de ise 120 metre. Daha ilerlerde daha da artıyor.

Boğaziçi'ne paralel giden bu sırttan, sular, doğuda Boğaz'a akarken, batıda da Haliç'e dökülen Alibeyköy ve Kağıthane derelerinde toplanır. Böylece Boğaz kıyısı, vaktiyle düzensiz, sel rejimli olan derelerin oyduğu vadilerle kesiliyor. Beşiktaş, Ortaköy, Bebek, İstinye, Büyükdere'de hep benzer vadilerle karşılaşıyoruz.

Böylece Haliç'in güneyinde topoğrafya daha çok batı-doğu ekseninde yapılacak yollara doğal imkan açarken, Haliç'in kuzeyinde yollar ortadaki sırta göre kuzey-güney ekseninde uzanır, ama bunu doğu-batı ekseninden aşacak yollara pek fazla fırsat tanımaz. İstanbul'da ancak Boğaz Köprüsü ve çevre yolunun yapımıyla bu coğrafi kökenli so-

run bir ölçüde çözülmüştür.

Merdivenli Sokaklar

İstanbul topoğrafyasında büyük yükseltiler olmamakla birlikte tepeler çoktur. Onun için de toprak sık sık dikleşir. Toprağın bu yapısı, insan yerleşimine de bir özellik vermiştir: Yokuşları aşmak için yapılan merdivenli sokaklar. Bunlara, İstanbul'un pek çok semtinde rastlarsınız. Üsküdardakiler (örneğin Selâmsız çevresinde) eski İstanbul atmosferinden en az uzaklaşmış olanlardır.

Haliç'in kuzeyindeki Beyoğlu yükseltisinde Tünel'in üst kısmına iki taraftan da merdivenle tırmanılırdı. Şişhane'deki daha kısa merdivenli sokak duruyor ama Yüksek Kaldırım uzun zaman önce şimdiki şekline sokuldu. Dolapdere'de, Cihangir-Fındıklı ve Cihangir-Gümüşsuyu arasında hâlâ merdivenli sokaklar var. Boğaz çizgisinden kuzeye doğru gittikçe, Beşiktaş'ta Arnavutköy'de, Bebek'te de görüyoruz bu merdivenleri.

Eski İstanbul'da da merdivenler azalmış gibi. Ama yokuşun dikleştiği Fener'de tek tük var, Kumkapı-Çemberlitaş arasında da var.

İçinde hayal gücünü de barındıran bir şehircilik anlayışıyla İstanbul'a bakılsa, yapısal bir özellik olarak bu merdivenli sokak geleneği, gereğinde stilize edilerek yaşatılabilirdi diye düşünüyorum.

"Üç İstanbul"un üçüncüsü Üsküdar, Boğaz çizgisiyle Bostancı'ya doğru ilerleyen Marmara kıyısı arasında yer alır. Şemsi Paşa-Salacak arasında dikleşen bu kıyı daha sonra yeniden alçalır ve öylece devam eder. Üsküdar çevresinin yüksek noktaları Çamlıca tepeleridir. Büyük Çamlıca 267 metre, Küçük Çamlıca da 226 metre oldukları için, konumları gereği büyük şehrin en geniş ve güzel manzaralı yerlerindendir.

İstanbul'un topoğrafyasında büyük yükseltiler olmamakla birlikte tepeler çoktur. Onun için toprak sık sık dikleşir.

İstanbul'un yakın çevresinin en yüksek tepeleri Anadolu yakasındadır. En yüksek nokta, 438 metreyle Pendik içlerindeki Kayışdağı'dır; Beykoz'un ilerisindeki Yuşa tepesinde de yükseklik 200 metre kadardır. Bu yakada Göksu, Kurbağalıdere, Bostancı deresi hâlâ bir dere olduğu anlaşılan, ama eski güzelliklerini hemen hemen bütünüyle kaybetmiş derelerdir.

İstanbul'un coğrafi tarihine şöyle bir bakıldığında, toprakla suyun mücadelesinden şimdilik toprağın kazançlı çık-

tığı görülür. Bazı semtlerin adları, Karanın bu küçük çaplı zaferlerinin anısını taşır: "Dolmabahçe" ya da "Kadırga" gibi. Kağıthane ve Alibeyköy derelerinin getirdiği alüvyonlar Haliç'de suyu geriletmiştir. Lykos (Bayrampaşa) deresi çoktan kurumuştur, ama kuruyana kadar şimdi Yenikapı olan eski Theodosius limanını doldurmayı başarmıştır. Haydarpaşa deresi ve Kurbağalıdere de kıyıda alüvyon düzlükleri meydana getirmişlerdir.

Bu doğal oluşumlara ek olarak, insanların doldurma yoluyla denizden kazandığı birçok alan daha vardır. Kumkapı ve Kadırga, Bizans zamanında limandı. Balat, yakın zamanlarda denize doğru ilerlemiştir. Hele son dönemlerde, modern araçlar bu işi kolaylaştırmış, aşağı yukarı bütün kıyılar denize doğru genişlemiştir. Bugünlerin bu alandaki önemli girişimi Kadıköy yakasında kıyıyı çepeçevre geçen (yalnız Dalyan'daki askeri tesislerin içinden dolaşan) yeni sahil yoludur. Bu arada Kalamış koyuna, hâlâ "koy" dememizi gerektiren bir sebep kalmadı gibi.

Özel Topraklar

Bugünkü İstanbul şehrinin üzerinde kurulu olduğu geniş topraklarda çok eski zamanlarda kayda değer madenler var mıydı? Herhalde yoktu. Mangenez, cam kumu, kalker, kaolen gibi pek de önemli olmayan madenler kentin daha çok uç köşelerinde çıkar: Eyüp, Beykoz gibi. Daha çok Çatalca, Şile gibi şehirden sayılamayacak yerlerdedir bunlar.

İstanbul kenti içinde, "altın" olmasa da, görece değerli toprak biçimleri varmış. Örneğin Eminönü'nde ve Galata'da lüle çamuru çıkarmış. Bununla, oldukça değerli tütün lüleleri yapılırmış. Tophaneli Yekta ustanın yaptığı, Beyazıt hırdavatçılar çarşısında Koçu'nun bir dostunun görüp aldığı Galata kulesi biçimli lüle belki de Galata çamurundan yapılmıştı. Tabiî günümüzde Galata veya Eminönü'nde - şehrin her yanında olduğu gibi- çamur boldur ama, lüleci çamuru kalmamıştır. Yakın zamana kadar ağızlıkçılık Mercan'da devam etti. Uzunçarşı'da Ağızlıkçı sokağı da bunun bir yadigarı olsa gerek.

Bir başka tür çamur da çömlekçilikte kullanılır. Eskiden Kağıthane deresi tarafından da çıkarılan çömlek kili, şimdi oralarda pek kalmamıştır. Ama Göksu deresi çevresinde bu kil hâlâ çıkıyor. Orada ve Örneğin Çubuklu'nun çömlekçilerinde bu kil kullanıldığı gibi, seramikle uğraşan sanatçılar da Göksu kilini alıyorlar.

Adalar

İstanbul'da toprağın görece değişik olduğu bir yer Adalar'dır. Adalarda toprak, karada olduğu gibi esmer değil, kırmızımtraktır. Büyükada'nın Maden bölgesi de bu farklılığın nedenini ele verir. Bir zamanlar buradan az miktarda maden çıkarılmış. Neyse ki maden çok değilmiş; o sayede Adalar hâlâ yerlerinde duruyorlar.

Suyun ve karanın çeşitli kucaklaşma biçimlerinin coğrafyada adını terim olarak bildiğimiz hemen her çeşidini (göl, dere, burun, yarımada, koy, haliç vb.) İstanbul'da gördüğümüz gibi, adalar da bu coğrafya içinde eksik değildir. Karadeniz kıyısında, Riva yakınlarındaki

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Eşek adası gibi küçük ve ıssız adaları geçelim. Anadolu yakasının Marmara kıyılarında, Maltepe önünden koparak adalaşan toprak parçaları Bizans zamanında dini inzivanın mekânı sayılmış, buna ek olarak, kardeşinden, babasından herhangi bir akrabasından kurtulmak isteyen Bizans hükümdarları da, bu kurtuluşu biyolojik anlamda da mutlaklaştırmadığında, adaları bir sürgün mekânı olarak kullanmıştı. Dolayısıyla Bizans tarihi boyunca adalar münzevi ve hüzünlü oldular. Türklerin gelişi, bu din ve sürgün geleneğini bir ölçüde sona erdirdi (bir ölçüde, çünkü ortodoks dinî eğitimin merkezi Heybeliada'da kaldı), ama uzun süre Adalarda küçük balıkçı köyleri dışında bir yerleşim görülmedi. Ancak yüzyılımıza yaklaşırken, nüfus arttıkça ve daha önce iskân olunan alanlarda hoş yerler bulma imkanı azaldıkça, Adalara akın başladı. Zamanla Kınalı, Burgaz, Heybeli ve Büyükada gitgide dolarken, daha önce ıssız olan Sedef adası da iskâna açıldı. Küçük Kaşık adası ise yıllardır özel olarak kiralanmış durumda. Yassıada'nın bu yakınlarda Deniz Kuvvetlerinin elinden çıktığı, ama buna karşılık Adalet bakanlığına devredilerek hapishane olduğu söyleniyor. Hayırsız ya da öbür adıyla Sivriada, Yetmiş küsur metrelik yüksekliğiyle, İstanbul'un Yeditepesi'nin hepsinden daha yüksektir. Şimdi buraya bir liman yapıldı ve bu arada üstündeki kilise yıkıldı. Bir kayalıktan ibaret olan Neandros'ta ise, Bizans zamanında buraya bir barınak kuran, çile çekmekte kesin kararlı olan

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Surların çevresinde (üstte) bugün bostanlar eskisi kadar yer kaplamıyor, yukarda yer alan kartpostaldaki türden görüntülere pek az rastlanıyor. Haliç'in görüntüsü de çok farklı. (Sol altta, 1910'lara ait bir İstanbul kartpostalındaki Kâğıthane) Geçmişte bir mesire yeri olan Beykoz (sağda) bugün tipik bazı özelliklerini kaybetmiş semtlerden.

keşişten bu yana, kimse yerleşmeyi düşünmedi.

Pendik kıyısına çok yakın olan küçük Pauli ile ince bir kıstakla Tuzla kıyısına bağlanan Eşek adası, son dönemde inşa edilen Pendik Tersanesinden sonra ada olma özelliklerini kaybettiler.

Toprakta Yetişenler

İstanbul'un toprağı verimlidir. İklimi de elverişli olduğu için, ağaçlıktır. Bitkilerin hemen hemen her çeşidini tutturmak, büyütmek görece kolaydır. Bütün bu özellikler hâlâ yerinde elbette, ama insan yerleşimi belli bir süreden beri İstanbul'un yeşiliyle ciddi bir rekabet içinde.

Eski İstanbul'un bir bahçeler şehri olduğu anlaşılıyor. Belki de insanlar yeşillik ihtiyaçlarını böylece karşıladıkları için, bazı Avrupa kentlerinde görülen kocaman şehir-içi parkların benzerlerini yapmaya gerek duyulmamıştı.

Bizans zamanında, eski İstanbul üçgeninde Efes'te Miletos'da bildiğimiz tarzda temeli eski Yunan'a dayanan bir şehir vardı. Geniş caddeler, taklar ve sütunlarla süslü büyük meydanları olan bir şehir tipi... Ama bunların hemen yanında da, görece boş alanlar ve bağlar, bahçeler uzanıyordu. Türkler özellikle bu bağlara, bahçelere-yakın zamanlara kadar-pek fazla ilişmediler. Ama kültürlerinde cadde, meydan olmadığı için buralara evlerini yaptılar. Yalnız, evleri hemen hemen kural olarak bahçeliydi. Böylece, sonuçta her ailenin özel bir parkı, yeşil bir soluk alma alanı oluyordu. Modernleşme, bu bahçe kültürünü terketti; yeşilin yerini "bitişik nizam" aldı. Bu yeni yapılaşma, dev gibi büyüyen İstanbul'un bütün yeşil alanlarına karşı saldırısını sürdürüyor. Örneğin, bugünkü Kadırga ne kadar bir "Kadırga limanı" ise, Arifi Paşa korusu da o kadar "koru".

Bahçelerin yanısıra, şehir içinde pek çok bostan vardı. Kurumuş sarnıçlar içindeki "çukur bostanlar", Langa çevresi vb. Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedi*'sinde 1883'te 102 parça kadar bostan olduğu söyleniyor; bunların yerini gösteren bir kroki de var.

Şimdi bu bostanların da aşağı yukarı izi kalmadı. Çukur bostanlar son dönem belediyelerinin kararıyla çarşıya

İstanbul'da insan yerleşiminin bir özelliği de merdivenli sokaklardır. Üsküdar'da bir sokak. İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

İstanbul'un toprağı verimlidir. İklimi de elverişli olduğu için ağaçlıktır. Bitkilerin hemen her çeşidini tutturmak kolaydır.

dönüştürüldü. Yalnız kara surlarının bazı bölgelerinde eski İstanbul'un bu özelliğini akla getiren birkaç parça var.

Korular da aynı şekilde tehdit altında. Bu yıl içinde yapılan bir yasal değişiklik, Anayasa Mahkemesi'nde iptal edilmesine rağmen, Boğaz'ın yeşillikleri içinde beş bin kadar yeni inşaata ruhsat alınmasına yetti.

Bu arada, Arnavutköy'ün çileği, Langa veya Çengelköy'ün hıyarı gibi, küçük bölgelere özgü güzel ürünler ortadan kalktı. İstanbul'u hatırlatan çiçeklerden, Boğaz'da var. Adalar'da mimoza, hâlâ var. Bizler, hâlâ ağaçtan yemeye alıştığımız için dutu parayla almayı yadırgayan kuşaktanız; galiba da bunların sonuncusuyuz.

Topraktan Ölüm

Büyük şehirlerin tarihleri büyük felâketlerle doludur. İstanbul'un da felaketten, afetten yana, başka büyük şehirlerden geri kalır bir yanı yoktur. Bunların içinde en sık tekrarlananı yangın olmuştur ki, o "İstanbul ve Ateş" bölümünün konusu. İstanbul, örneğin Japonya gibi oynak deprem alanında bulunmamakla birlikte, tarih boyunca bazı önemli depremler geçirmiştir. Bunların Osmanlı zamanındaki en eskilerinden biri 1509 yılına rastlıyor. Depremler nedense 17. yüzyılda sıklaşıyor. 1648'de ünlü yangınların çapında yıkıma yol açan bir deprem var. Bundan kırk yıl sonra ise deprem ve yangın (bazen olduğu gibi) bir arada İstanbul'u kasıp kavuruyorlar. Ertesi yıl ise sayılı tarihi fırtınalardan birini izliyor.

18. yüzyılda da toprak hareketli. 1711'de büyük bir deprem var. 1754'teki deprem ise beş altı gün sürüyor ve şehir halkını dehşet içinde bırakıyor. 1766 depremi de pek çok binanın yıkılmasına yol açıyor.

Bundan sonra deprem grafiğinde iniş var. O günlerden bugünlere en önemli deprem 1894'te görülmüştür. Bu yıkımın bazı sonuçlarını fotoğraflarla izlemek de mümkün. Yüzyılımızda, İstanbul iyice yerli yerine oturmuş olmalı ki, başka yerlerdeki depremlerin hafif sarsıntıları dışında ciddi bir depremi istanbul'da yaşamadık. Bu yüzyılda, toplumun depremi yer hareketlerine oranla ağırlık kazandı.

İstanbul'un bazı anıtsal yapıları da depremlerden etkilenmiştir. Örneğin, Ayasofya daha yapılırken (altıncı yüzyıl başlarında) bir depremden geçmiş ve kısmen yıkılmıştı. Bu kilisenin daha ilk döneminde başına gelen felaketlere karşı yılmadan anıtını ayakta tutmaya çalışan İmparator Justinian o zaman ilk mimarlardan Milet'li İsidorus'un yeğeni olan İsidorus'u yardıma çağırmış, o da kubbeyi yükselterek cidarına verdiği basıncı azaltmıştı. Bu bakımdan, bina direnç kazandığı için, bu erken deprem Aya Sofya'nın sonraki yüzyıllara böylesine dayanmasına katkıda bulunmuş oldu.

Sözü geçen 1766 depreminde büyük hasar gören binalardan biri de Fatih camisiydi. Dönemin padişahı III. Mustafa onarım işine girişti; ama mimarlık artık epeyce değişmişti. Böylece ortaya çıkan bina, asıl binadan adamakıllı farklı oldu. Dolayısıyla, Fatih camisinin deprem öncesinde nasıl olduğunu bugün bilmiyoruz. □

İki Milyon Yıl Öncesinin Taş Aletleri

GÜVEN ARSEBÜK

DÜNYADA gerçek anlamı ile alet yapan, kullanan ve yaşamını oluşturduğu aletlere doğrudan bağımlı olarak sürdüren tek canlının insan olduğu bilinmektedir.[1] Buna rağmen, özellikle zoologların zaman zaman insandan başka bazı canlıların da alet yaptıklarını, örneğin kuş ve karınca yuvalarıyla, arıların peteklerinin ve hattâ porsukların barajlarının "alet" niteliğinde şeyler olduklarını ileri sürdükleri de unutulmamalıdır.[2] Bu tür yargıların ardında, yukarıda değinilen canlıların oluşturdukları "aletlerle" doğal çevrelerini kendi yararları doğrultusunda değiştirdikleri görüşü yatmaktadır.

İnsanın evrimsel gelişimini inceliyen antropologların bu yargıya katılmamalarının ve gerçek anlamı ile *alet yapan tek canlının insan olduğu* konusunda ısrar etmelerinin temel nedeni de, insan dışındaki canlıların oluşturdukları sözde-aletlerin gerçek anlamda düşünceyi yansıtmadıkları ve içgüdüsel oldukları gerçeğine dayanmaktadır. Antropologların kabul ve tanımına göre, her hangi bir nesneye alet denebilmesi için onun gerçek düşünceyi yansıtması, belirli bir amaca yönelik olarak yapılması, yapılanların biçimsel açıdan birbirlerine benzemesi ve doğadaki gerecin (ham maddenin) şu veya bu şekilde değiştirilmesi suretiyle oluşturulması gerekmektedir. Ayrıca bir yandan insan, diğer yandan da onun elinden çıkan aletler arasında mevcut olan iki farklı ilişkiyi de vurgulamak yararlı olur. Bunlar 1) insan tarafından oluşturulan aletlerin biçimsel tekdüzeliği (standartlığı) ve 2) insan ile alet arasındaki çok yakın ilişkidir.

Saptanabilen en eski dönemler de dahil olmak üzere, insanların oluşturdukları aletlerde her zaman biçimsel açıdan bir gelişi güzellik değil, tersine tekdüzelik eğemendir. Örnekler birbirlerine benzer. Bunun nedeni de, insan elinden bilinçli olarak çıkan bütün aletlerin düşünülerek yapılmış olmaları, bunun doğal sonucu olarak da amaçları doğrultusunda birbirlerine benzemeleridir. Dünyanın neresinde bulunursa bulunsun, en eski aletlerde de karşılaşılan bu şaşmaz tekdüzelik, yalnızca onları oluşturanların, yani insanların ürünüdür.

İnsan ile alet arasındaki çok yakın ilişkiye, hatta özdeşleşmeye gelince, aletlerin tüm canlılar içinde insan için çok farklı ve önemli bir anlamı vardır. Dünyada yaşıyan bütün canlılar içinde, yaşamını sürdürebilmek ve buna doğrudan bağlı olarak da soyunu devam ettirebilmek için sadece insanların aletlere doğrudan bağımlı oldukları bir gerçektir.[3]

İnsanlar Niye Alet Yaparlar?

Tüm canlılar içinde acaba neden yalnızca insan yaşamını sürdürebilmek için aletlere doğrudan bağımlıdır? Bu sorunun yanıtını, büyük bir olasılıkla, insanların (*Hominidea*) bedensel açıdan doğa ile başa baş mücadele açısından yetersiz oldukları gerçeğinde aramak gerekmektedir. İnsan dışındaki tüm canlılar, araç ve gereçlerini bedenlerinin parçaları olarak üzerlerinde taşırlar. Tavşanların toprağı kazımak için pençeleri, aslanların avlarını parçalamak için pençe ve keskin dişleri, pek çok hayvanın da onları soğuktan koruyan kıl veya postları vardır. Kaplumbağa evini dahi sırtında taşır. İnsan ise doğal nitelikteki bu tür araç ve gereçlerden, başka bir deyimle bedensel aletlerden, tümüyle yoksundur. Hayvanların "alet" niteliğindeki bu bedensel uzantılarının yerini, insanda, beden dışı organları, kendi istemleri ile yaptıkla-

rı, kullandıkları ve işi bitince de bıraktıkları aletler almıştır.[4] Tartışmasız olarak saptandığı kadarıyla, insanlar en azından 1.900.000 yıldır belirli yöntemlere bağlı kalarak biçimsel açıdan tekdüze aletler yapmakta ve buna bağlı olarak da yaşamlarını başarıyla sürdürmektedirler.

İnsan elinden çıktığı tartışmasız olarak kabul edilen en eski aletler, uygun taş yumrularının (çay taşlarının) yarılması veya bu yumruların üzerinde irili-ufaklı parçaların (yongaların) çıkartılmasıyla oluşmuşlardır. Ancak, taşın bir gereç olarak aletlerin yapımında kullanılmaya başlanılmasından önceki dönemlerde, bazı insansı türlerinin (*Hominoidea*) taştan daha kolay işlenip, biçimlendirilebilen malzemelerden yararlanarak öncül aletler oluşturmuş olmaları akla yakın gelmektedir. İri yapılı hayvanların kemik ve dişleri ile çeşitli boynuzlardan yararlanılarak oluşturulduğu ileri sürülen bu aletlerin gerçekten insan tarafından bilinçli olarak mı yapıldıkları,[5] yoksa bir takım rastlantılar sonucu mu oluştukları[6] uzmanlar arasında günümüzde dahi bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Tarihöncesi insanı tarafından yapıldıkları konusunda kuşkuların olmadığı en eski taş aletlere geçmeden önce, insanın alet yapabilmesi için hangi ön koşulların zorunlu olduğunu özetlemede yarar vardır.

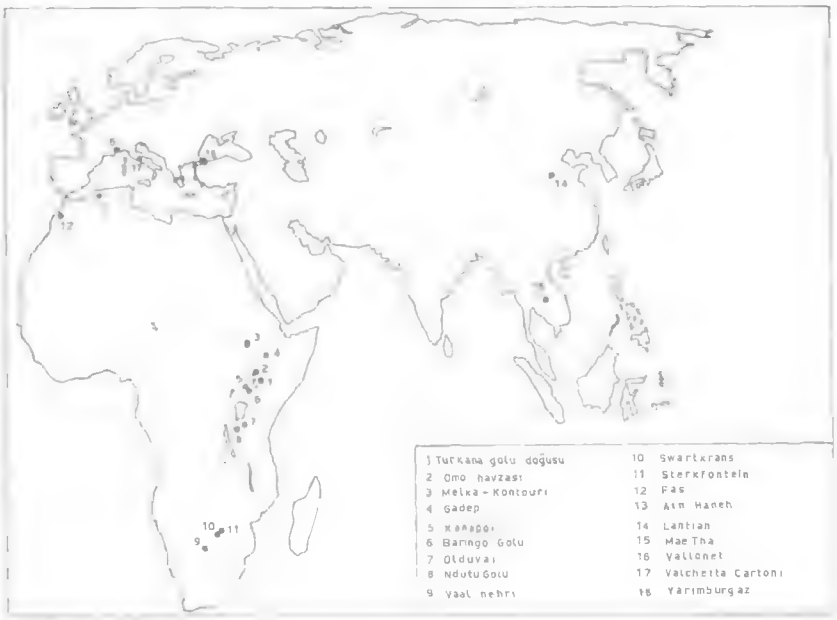

Şekil 1: *Çaytaşı (satır ve kıyıcı satır) türü aletlerin Eski Dünya'daki bazı önemli buluntu yerleri.*

Hangi Aşamadan İtibaren Alet Yapılabilir?

İnsanın alet yapabilmesi veya yapabilme aşamasına gelmesi için gerekli olan ilk ön koşul, bu canlı türünün evrimsel yönden dört ayak üzerinde hareket etmekten çok farklı bir şey olan iki ayak üzerinde yürümeye başlaması, yani ön bacakların (kolların) birer uzantısı olan ellerin serbest kalmasıdır. Dört ayak üzerinde değil de, iki ayak üzerinde yürümeye başlandığında, ön ayaklar (şimdiki eller) yürüme işlevine katkıda bulunmayarak serbest kalmakta ve böylece de başka işler yapabilmek olasılıkları doğmaktadır.[7] Ancak, tek başına ellerin serbest kalması da yeterli değildir. Ellerin serbest kalması ile birlikte, ellerde tutma yeteneğinin gelişmesi ve tutulan şeylerin de hassas bir biçimde işlenebilmesi gerekmektedir. Bu da ancak, el baş parmaklarının sağa ve sola hareket edebilmeleri, özellikle de avucun içine doğru kıvrılabilmeleri ile mümkün olabilmektedir. Nitekim, dünyada yaşayan tüm canlılar içinde el baş parmaklarını aynı elin küçük parmaklarının ucuna değdirebilen ve dolayısiyle de hassas tutuşu gerçekleştirebilen tek örnek insandır.[8]

Bütün bunlara ilave olarak el ile göz, yani tutma ile görme arasında çok yakın bir bağın bulunması da şarttır. Herhangi bir aletin yapılabilmesi için gözlerin üç boyutlu olarak görmeleri, başka bir deyimle yapılacak iş için gerekli mesafeyi kesin olarak ayarlıyabilmeleri gerekmektedir. Bu koşul da, ancak, evrimsel olarak gözlerin kafatasının yanlarından öne doğru kaymaları, birbirlerine yaklaşmaları ile mümkün olabilmektedir. Bu arada, daha önce değinilenlere ilave olarak, gelişkin bir beyin yapısının oluşmasının ve el-göz-beyin üçlüsünün arasındaki işbirliğini sağlıyacak gelişkin bir sinir sisteminin gelişmesinin de son derece önemli olduğu vurgulanmalıdır.

Aletin İçeriği ve Anlamı

Yukarıda özetle değinilen bu evrimsel ve anatomik özelliklere ilave olarak, *alet yapmak* doğadaki her hangi bir gereci şu veya bu şekilde değiştirmek suretiyle ortaya daha önceden mevcut olmıyan yeni bir şey çıkarmak anlamına geldiğinden, bunun doğrudan doğruya soyutlama yeteneğine bağlı olduğu özellikle hatırlanmalıdır. Bu nedenle, insanın yaklaşık iki milyon yıldır oluşturduğu taş alet endüstrilerini genelde bir takım mekanik olaylar ve farklı teknikler olarak algılamak [9], herhalde, tüm gerçekleri yansıtmamaktadır. En eskileri de dahil olmak üzere, insan elinden çıkan tüm aletler ve bunların oluşturdukları endüstriler, insanın düşünce yapısını, doğal çevresi ile kopmaz ilişkilerini ve doğa ile olan sürekli mücadelesini yansıtan özellikler de içermekte, ayrıca insan türünün zaman içindeki sürekliliğine ışık tutmaktadır.

En ilkelinden de olsa, bir aleti oluşturabilmek, her şeyden önce ona gereksinim duymaya bağlı olup, aynı zamanda belirli bir düşünce düzeyini ve buna doğrudan bağlı soyutlamayı zorunlu kılar. Önemli olan yapılacak olan aletin, onun oluşturulacağı gerecin içinde yattığını algılıyabilmektir. İnsan düşüncesinin gelişimi açısından önemli olan, gelecekte kullanılacak olan aleti yapmak için uygun taşı kırmak suretiyle ona belirli bir şekil vermek veya taş yumrusundan parçalar (yongalar) çıkarmak suretiyle bu yan ürünlerden yararlanabilmeyi düşünmek, kısacası, doğadaki bir gereci alet halinde *soyutluyabilmek* aşamasına ulaşmaktır.

İlk Aletler

İnsan tarafından bilinçli olarak yapıldıkları konusunda kuşku olmıyan en eski taş aletlere ve bunların oluşturduğu ilk endüstriye, genelde, Oldowan adı verilir.[10] ancak, kullanımları bir milyon yılı aşkın çok uzun bir süreci içeren jeolojik olarak Dip-, Alt- ve Orta Pleistosen'in[11] başlarına ait oldukları bilinen, Afrika ile Asya ve Avrupa kı-

talarında karşımıza çıkan bu tür taş aletleri, günümüzde "satırlar" ve "kıyıcı satırlar" grupları adı altında birleştirmek eğilimi yaygınlaşmaktadır.[12] Satır ve kıyıcı satır endüstrilerinin Eski Dünya'daki bazı önemli buluntu yerleri Şekil 1'de gösterilmiştir.

Satır ve kıyıcı satır grubu aletlerin yapılıp, kullanıldıkları bir milyon yılı aşkın süre boyunca, esası etkilemiyen ve bölgesel denebilecek nitelikteki ayrıntılar hariç, bu aletlerin temel yapım tekniklerinde belirgin gelişim veya değişimlerin yer almaması ilginçtir. Alet teknolojisindeki evrensel nitelikteki bu belirgin tutuculuğun olası nedeni, herhalde, bu aletlerin mevcut durumları ile onları yapıp, kullanan kişilerin işlerine yaramayı sürdürmeleri, kısacası, kendilerinden bekleneni yapmaya devam etmeleri olsa gerektir. Fizikî ortamdaki köklü değişimlerin çevre koşullarını doğrudan etkileyeceği ve bunun da oluşan yeni ortam ile başa çıkabilecek yeni yeni alet yapma tekniklerine kısa bir süre içinde yansıması gerektiği düşünülürse, o zaman satır ve kıyıcı satır türü aletlerin egemen olduğu yaklaşık 1.-900.000 ile 800.000 yıl öncelerine ait dönemde, önemsiz sayılabilecek oynamalar hariç, dünyamızın temel çevre koşullarında çok önemli ve etkin değişikliklerin yer almamış olduğunu varsaymamız gerekir. Pleistosen'de (IV. Zaman), belirli bir tarihten itibaren karşılaşılan ve dünyamızın topografyasını, iklimini ve çevre koşullarını yoğun bir şekilde etkileyen Buzul Çağının başlamasının, yukarıda belirtilen tarihlerden sonraya rastlaması[13] herhalde tesadüfî değildir.

İlk Aletler Nasıl Şeylerdi?

Tarihöncesi insanı ilk taş aletlerini doğadan hazır olarak bulduğu bazı lav taşlarından, çertten, kuartztan ve çakmaktaşından yararlanarak oluşturmuştur. Bu taş türlerinin ilk insanlar tarafından aletlerin yapımında gereç olarak tercih edilmelerinin nedeni, bunların doğada hem oldukça yaygın olarak bulunmaları ve hem de bu taşların kırıldıkları zaman oldukça keskin ve düz kenarlar oluşturmalarıdır.

En eski endüstrilerdeki alet yapma yöntemlerinin doğal olarak basit ve ilkel olduğu, buna bağlı olarak da oluşturulan aletlerin karmaşık nesneler olmayıp, çeşitlemelerinin de sayıca fazla olmadığı bir gerçektir. Belirgin amaçlara yönelik özel aletlere ilk endüstrilerde rastlanamaz. En eski satır ve kıyıcı satır endüstrileri (Oldowan türü endüstriler) çeşitli boy ve biçimdeki kaba yongalar ile bunların çıkarıldıkları yumrulardan meydana gelmektedir.

Bu aşamada sorulup, yanıtlanmaya çalışılması gereken iki önemli soru vardır: 1) Bu aletler hangi yöntemlerle ve nasıl yapılıyorlardı ve 2) Bu aletler hangi amaçlara yönelik olarak ve nasıl kullanılıyorlardı?

İnsanın ilk teknolojisine, en eski taş aletlerin nasıl yapıldıkları konusundaki araştırmalar[14], ilk dönemlerde bunların iki taş parçasını birbirine vurmak suretiyle oluşturduklarını göstermektedir (Şekil 2/a-d). İlk önce alet yapmaya uygun bir taş yumrusu (çaytaşı) alınmakta ve çekiç görevi gördüğü için 'çekiç taşı' adı verilen bir başka taş parçası ile alet yapılmak istenen yumrunun kenarına yakın bir yerine kuvvetli bir darbe vurularak, taş kırılmaktadır (Şekil 2/a). Esas yumrudan çıkartılan parçaya "yonga", yonganın çıkartıldığı yumruya ise "çekirdek" adı verilir. Yumrudan ilk yongayı çıkardıktan sonra yapılan işlem, eldeki çekirdeği 180° kadar döndürmek ve bu defa çıkartılan ilk yonganın koptuğu kısmı vurgu düzlemi olarak kullanmak suretiyle bir başka yonganın çıkartılmasıdır (Şekil 2/b). Aynı işlem birkaç defa tekrarlanarak ilave yongalar çıkartılmakta (Şekil 2/c) ve sonuçta üzerinden çeşitli yongaların çıkartılmış olduğu Oldowan türü çaytaşı alet veya satır/kıyıcı satır olarak adlandırılan örnekler meydana getirilmektedir (Şekil 2/d).

Kısa bir süre öncesine kadar, en eski taş aletlerin üzerlerinden bir veya birkaç yonganın çıkartıldığı çekirdeklerden oluştuğu (Şekil 2/d ve Şekil 3), başka bir deyimle üzerlerinden yongaların çıkartılmasiyle keskince bir kenar oluşturulan bu yumruların temel araçlar olduğu görüşü egemendi. Bu örneklerin gerçekten de alet olarak kullanılmış oldukları üzerlerinde görülen kullanım izlerinden anlaşılmaktaysa da, son birkaç yıldır gerçekleştirilen deneysel çalışmalar[15] en eski aletler arasında bu çekirdeklere belki de gereğinden fazla önem verilmiş olduğuna işaret etmektedir. Bunun nedeni de, son zamanlarda esas aletlerin çekirdekler değil, çekirdeklerden çıkartılan yongaların olduğu görüşünün giderek ağır basmaya başlamasıdır. Yapılan deneyler[16], gerçekten de hayvan deri ve postlarının kesilip,

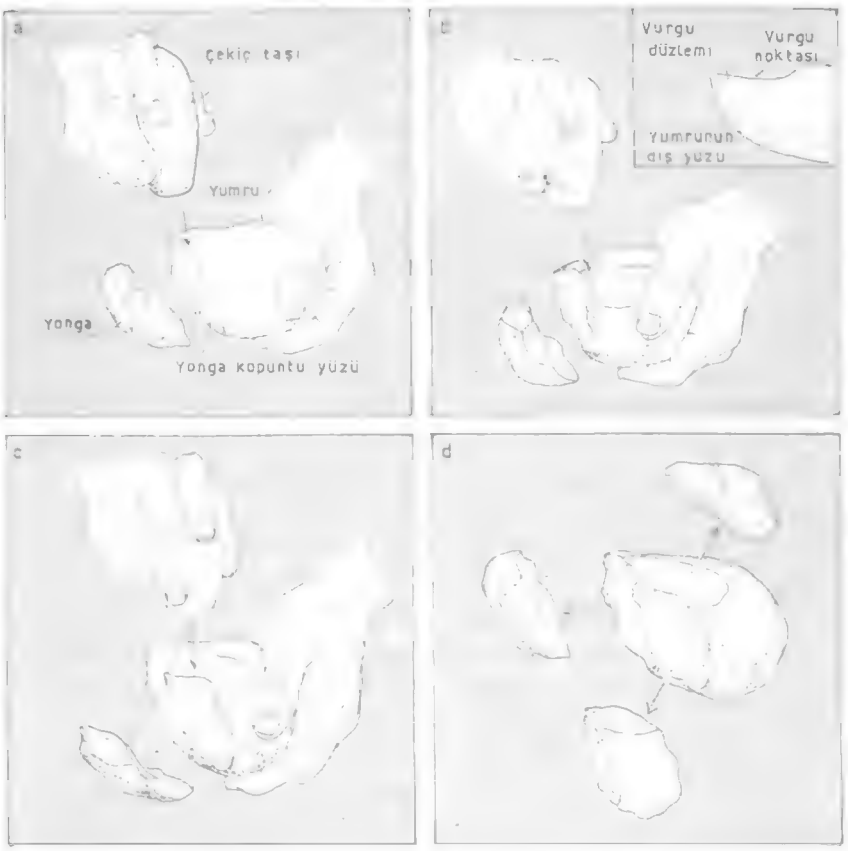

Şekil 2: Yonga çıkarma / Alet oluşturma.

Yarımburgaz Mağarası'nda yapılan kazı sırasında.

yüzülmelerinde en fazla işe yarıyan aracın keskin kenarlara sahip olan yongalar olduğunu göstermektedir. Hayvanları yüzdükten sonra da etlerinin kesilmesi ve parçalara ayrılması işinde de yongaların yine en kullanışlı aletler olduğunu göstermektedir. Ölü hayvanların beyinlerini veya uzun kemiklerindeki iliği çıkartmak için de ağırlıkları fazla olan iri çaytaşlarından (çekirdeklerden) yararlanılmış olması akla yakın gelmektedir. Kabuklu yemişlerin sert kabuklarının kırılması ve ağaçlardaki iri dalların kopartılmasında, keskin sayılacak ağız kenarlarıyla birlikte gövdesel ağırlıkları da olan çekirdeklerden yararlanılmış olması gerekir [17]. Bu aletlerin üzerinde çıplak göz veya mikroskop ile yapılan gözlemler, yukarıda belirtilen yargıları desteklemektedir. Kopartılan dalların biçimlendirilmesinde ise yongalardan yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Yenebilir türden kök ve bitkilerin topraktan çıkartılması amacıyla eşme ve kazıma işlerinde taş aletlerin fazla işe yaramadıkları, bunların yerine iri hayvanların kırık kemikleriyle, bazı boynuz türlerinin ve uçları sivriltilmiş tahta parçalarının (çubukların) kullanılmasının daha olumlu sonuçlar verdiğini yapılan deneyler kanıtlamaktadır. Bu nedenle de, tarihöncesi insanının ilk alet çantasının taş aletlerle birlikte kemik, boynuz ve tahta araçlardan da oluştuğunu kabul etmek herhalde yerinde olur.[18]

Ülkemizden Bir Örnek: Yarımburgaz Mağarası[19]

1986 yılı yaz aylarında, İstanbul ili, Bakırköy ilçesi sınırları içinde, Küçük Çekmece gölünün kuzeybatısında yer alan Yarımburgaz mağarasında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar hem insan elinden çıkma en eski aletler ve hem de ülkemizin dünya insanlık tarihine doğrudan katkıları bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu mağara, çok büyük bir olasılıkla, ülkemizin bugün için bilinen en eski yerleşim yeridir. Yarımburgaz mağarasından elde edilen veriler (Şekil 3), insanların burada çok eski dönemlerde, Dip Pleistosen'in sonları ile Orta Pleistosen'in başlarında yaşamış olduğuna işaret etmektedir. Yarımburgaz mağarasının bizler açısından önemi, hiç kuşkusuz, burada insan elinden çıkma ilk aletlere, satır ve kıyıcı satır türü endüstrilere ait yeni belgelere rastlanmış olmasıdır. Yarımburgaz mağarası Türkiye'de bu tür aletlerin gerçek katmanları içinde saptanabildiği ilk yerdir. Burada elde edilen örnekler breş/travertin tabakaları ile örtülü, iyi korunmuş dolgulardan ve o dönemlere ait hayvan kemikleri ile birlikte elde edilmiştir. Ayrıca, bulguların tek bir arkeolojik katmandan değil, gelişim çizgilerini de yansıtan birkaç tabakadan elde edilmiş olmaları önemlerini arttırmaktadır.

Yarımburgaz mağarasında ileride gerçekleştirilecek bilimsel çalışmalar Asya ile Avrupa arasındaki doğal geçiş yollarının birinin üzerinde bulunan bu önemli buluntu yeri hakkındaki bilgilerimizi arttıracak ve bu arada belki de ülkemizin, dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olduğunu da kanıtlıyacaktır. □

1. K.P.Oakley, (1957) *Man the Toolmaker*. The University of Chicago Press, Chicago.
2. C.A.Reed, (1985) "Energy-traps tools", P.V. Tobias (derl.), *Hominid Evolution:*

Past, Present and Future. Alan R. Liss Inc., New York (s. 89-97).

3. Günümüzden 20 yıl önceleri, Afrika'da, doğal ortamlarında yaşıyan şempanzeler konusunda yapılan çalışmalar, bu hayvanların da bazen aletlerden yararlandıklarına işaret etmektedir. Şempanzelerin alet kullanımlarına örnek olarak, bu canlıların ağaçların küçük kovuklarına biriken yağmur sularını, bazı yaprakları önceden çiğnemek suretiyle süngerleştirdikleri ve sonra bu yaprağı kovuğun içine sokarak emilen suyu içtikleri veya termit (beyaz karınca) yuvalarının içine yapraklarını önceden yoldukları ince dalları tıpkı olta gibi sokarak, bunun ucuna takılan karıncaları tek tek yedikleri gösterilebilir. J.van Lawick-Goodall, (1971) *In the Shadow of Man.* Delta Books, New York (s. 277-283).
Yukarıdaki gerçeklere rağmen, bu aşamada özellikle vurgulanması gereken temel gerçek, oluşturdukları bu aletlerin (?) şempanzelerin genel yaşantılarında hayatî bir öneminin olmadığı, başka bir deyimle, bu aletlere (?) kesinlikle bağımlı olmadıkları ve yaşamlarını bunlar olmadan da rahatlıkla sürdürebildikleridir. İnsanı ise, aletsiz olarak düşünmek ve en azından 1.-900.000 yıldır oluşturduğu aletleri yok varsayarak yaşamını sürdürebileceğine inanmak olanaksızdır.

4. G. Childe, (1960) *What Happened in History.* Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex (s.8).

5. R.Dart, (1957) "The osteodontokeratic culture of *Australopithecus prometheus*", *Transvaal Museum Memoir* 10 (s.1-105).
(1960) "The bone tool manufacturing ability of *Australopithecus prometheus*", *American Anthropologist* 62 (s.134-143).

6. L.R.Binford, (1983) *In Persuit of the Past.* Thames and Hudson, New York (s.33-59).
C.K. Brain, (1981) *The Hunters or the Hunted.* The University of Chicago Press, Chicago.

7. S.Washburn, (1978) "The evolution of man", *Scientific American* 239 (s.194-208).

8. J.R.Napier, (1962) "The evolution of hand", *Scientific American* 207 (s.56-62).

9. F.Bordes, (1950) "Principes d'une méthode d'etude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique Ancien et Moyen", *L'Anthropologie* 54 (s.19-34).

10. M.D.Leakey, (1971) *Olduvai Gorge III.* Cambridge University Press, Cambridge.

11. G. Arsebük, (1983) "Dip-Pleistosen ve kültür", *Anadolu Araştırmaları* IX (s.1-9; Lev.1-2).

12. J.Wymer. (1982) *The Paleolithic Age.* St.Martin's Press, New York (s. 55-101).

13. K. Butzer, (1966) *Environment and Archaeology.* Aldine Publishing Comp., Chicago (s.40).
O.Erol, (1979) *Dördüncü Çağ.* Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 289, Ankara (s.23).
F.A.Street, (1980) "Ice Age environments", A.Sherratt (Derl.), *The Cambridge Encyclopedia of Archaeology.* Crown Publishers Inc., New York (s. 52-56).

14. L.S.B.Leakey, (1960) *Adam's Ancestors.* Methuen and Co. Ltd., London (s.29-64).
N.Toth, (1987) 'The first technology", *Scientific American 256 (s.104-113).*

15. *N.Toth, (1985) "The Oldowan reassessed: A close look at the early stone artifacts", Journal of Archaeological Science* 12/2 (101-120).

16. Bu tür deneyler koyun, keçi, domuz, büyük baş hayvanlar, at ve hatta fil leşleri üzerinde gerçekleştirilmiş ve bu hayvanları en eski taş aletlerden esinlenerek yapılmış olan örneklerle yüzmenin, etlerini parçalara ayırmanın ve kemiklerini de yarmanın mümkün olduğu anlaşılmıştır. P.R.Jones, (1987) "Experimental butchery with modern stone tools and its relevance for Paleolithic archaeology", *World Archaeology* 12/2 (153-165).

17. N.Toth, (1987) "The first technology", *Scientific American* 256 (104-113).

18. G.Heberer, (1965) "Über den systematischen Ort und den physisch-psyshischen Status der Australopithecinen", G. Heberer (Derl.), *Menschliche Abstammungslehre.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart (s.310-356).

19. M.Özdoğan-A.Koyunlu, (1986) "Yarımburgaz mağarası: 1986 yılı çalışmalarının ilk sonuçları ve bazı gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat* 32/33 (s.4-17).

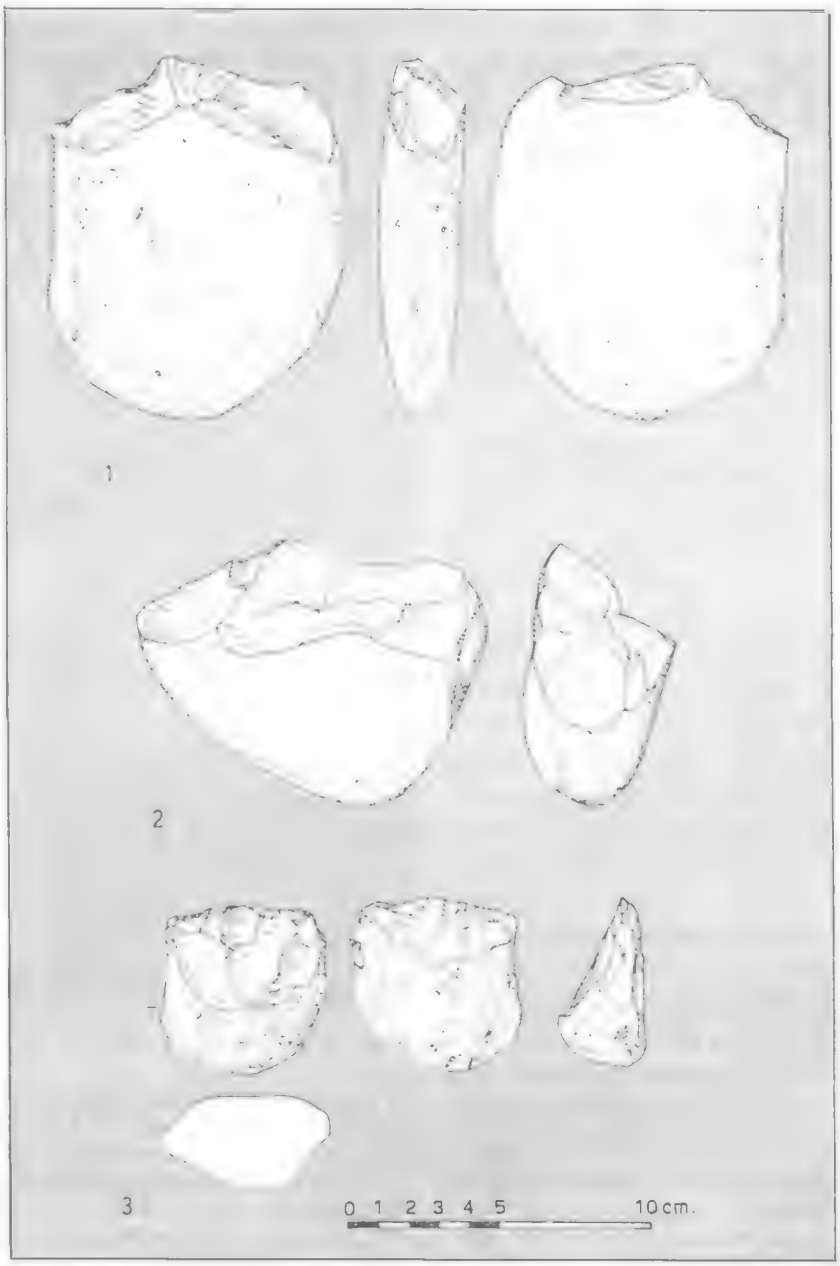

Şekil 3: *Yarımburgaz Alet Örnekleri.*

Rahip Toderini ve Eseri Üstüne

BÜLENT AKSOY

CİZVİT rahibi, bilgin şarkiyatçı Giambatista Toderini 1728'de Venedik'te doğdu, 1799'da aynı şehirde öldü. 1781 Ekim'inden 1786 Mayıs'ına kadar, yaklaşık beş yıl İstanbul'da yaşadı, birçok konuda incelemelerde bulundu. İstanbul'daki yıllarını o dönemde Venedik'in İstanbul Balyosu olan Agostino Garzoni'nin maiyetinde, onun, "muhteşem bir saray" diye tanımladığı konağında -birkaç yıl öncesine kadar bir bölümü ayakta olan, Haliç'teki yıkımlar sırasında büsbütün yok olan ünlü Venedik Sarayı olsa gerek- geçirdi.

Toderini aslında, daha çok, eski Yunan, Roma dönemi elyazmalarını, Antik Çağla ilgili hemen her şeyi, müslümanların, Osmanlıların eski-yeni paralarını, doğa tarihini, özellikle de ülkenin topografyasını incelemek amacıyla İstanbul'a gelmişti. Araştırmalarına buradan başladı, ama bir süre sonra ilgisi Arapça, Farsça elyazmalarına, İstanbul'da basılmış Osmanlıca kitaplara, kitaplardan alınma, elle çizilmiş yahut basılmış haritalara, güneş saatlerine yöneldi; Osmanlı yapısı astronomi, denizcilik, coğrafî ölçüm aletlerini de araştırıyordu. Bir yandan da Türk edebiyatıyla ilgilenlemeye başladı, dil konusunda karşılaştığı güçlükler için Meninski'den bir de İstanbul'da basılmış Fransızca açıklamalı bir Türkçe dilbilgisi kitabından yararlanıyordu. Bu arada, Fransızcaya, İtalyancaya çevrilmiş pek çok Arapça, Farsça, Türkçe şiir eline geçti.

İlgi duyduğu konular dallanıp budaklandıkça, yazmayı tasarladığı şeylerin kapsamı genişlemeye başlayan yazar, İstanbul'da basılan kitapların bibliyografyasını ve tarihçesini hazırlamayı düşündü. Basılı kitaplardan ne kadarının Batı dillerine çevrildiğini, hangilerinin Avrupa dillerinde yayımlanmış kitaplardan iktibas edildiğini, hangi kitapların görüldüğünü yahut okunduğunu merak ederek, bütün bunların bir dökümünü çıkarmak istedi. Osmanlı yazmaları, bu kitapların yazarları, içeriği hakkındaki malumatı epeyce artınca, okulları, medreseleri, kütüphaneleri, basın çevresini de ele alarak, *Letteratura Turchesca* (Türk Edebiyatı) adlı eseri yazmaya karar verdi.

Toderini bütün bu çalışmalarında, Balyos Garzoni ile öbür yabancı elçiler aracılığıyla tanıştığı, müslümanlık ile edebiyat konularında bilgisi olan Avrupalıların, Osmanlı bilginlerinin, müderrislerin yol göstericiliğinden yararlandı. Kendisi de, İslam ülkelerinin dillerine, edebiyatlarına eğilmiş Avrupalı filologların, tarihçilerin, gezginlerin, bibliyografların eserlerini okuyordu. Bunlar ihtiyacını karşılayamaz olunca, Avrupa'dan daha başka kitaplar getirtti. Özellikle Herbelot'nun Doğu kültürüyle il-

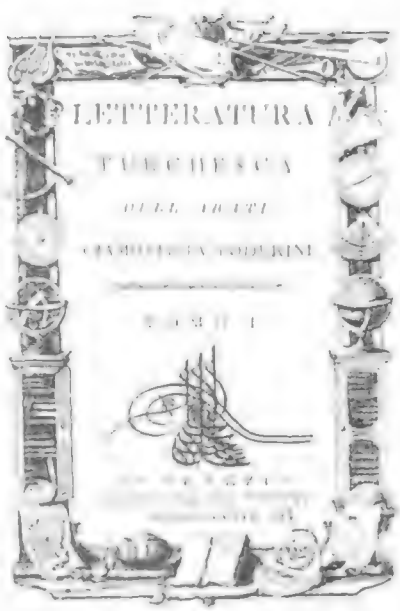

Giambatista Toderi'nin kitabının ilk baskısının kapağı.

Dimitır Kantemir

gili ünlü ansiklopedisinden çok yararlandı. Ayrıca, Osmanlı kütüphanelerine ait pek çok katalogu, elyazmasını, defteri İtalyancaya çevirterek elden geçirdi.

Letteratura Turchesca'nın önemi, Türkiye ile Türk kültürüne ilişkin pek çok konuda verdiği bilgilerin çeşitliliğindedir. Bir malumat ve gözlem yığını halindeki eser, bu niteliğiyle, Avrupalı türkologlarla şarkiyatçıların temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur Eserin bir başka özelliği, "Türk edebiyatı" konusunu Avrupa dillerinde ilk kez ele alan kaynak olmasındadır. Eksik, yanlış bilgi vermeme kaygısı duyan araştırmayı seven, titiz bir yazar olarak görünen Toderini, kitabının I. cildinde Türklerin uğraştıkları bilimlerle sanatları, II. cildinde medreselerle kütüphaneleri, III. cildinde de 1727-1787 yılları arasında İstanbul'da basılan kitapları ele alır. Eser 1787'de Venedik'te yayımlanmıştır; 1789'da Francese dal Cournaud tarafından Fransızcaya, 1790'da da W.G. Hausleutner tarafından Almancaya çevrilmiştir. Yazarın tarihî, felsefî bilimsel derin gözlemler içeren monografileri de vardır.

Toderini kitabının bir bölümünü de (cilt I, bölüm XVI, s. 222-252) Türk musıkisine ayırmış. Bu bölüm, Batıda yayımlanan kaynaklar arasında Türk musıkisinin ele alındığı ilk incelemelerden de biridir. Yazar burada, küçümsenemeyecek gözlemler, tespitler sunuyor, önemli, ilginç bilgiler veriyor. Bir defa, Türk musıkisinde sadece tam ve yarım-tonların kullanılmadığını görerek, dizinin daha küçük seslerini kavramaya çalışıyor. Bir oktavda 24 (25) ses bulunduğu yolundaki görüşü, araştırmasının en dikkat çekici yönlerinden biri. Burada bir kere daha hatırlamalıyız ki, 24 aralıklı dizi XX. yüzyılda -yahut XIX. yy sonlarında- keşfedilmedi; bunu, musıkiyi bilen, ama musıki bilgini olmayan bir Batılı da görebilmiştir (öyleyse, Toderini'nin diziyi tespit ederken kendilerine danıştığı Osmanlı musıkicileri de bu bilgiden habersiz değildiler). Fakat daha önemlisi, Toderini'nin diziyi gözlemlemekle yetinmeyerek, bütün sesleri porteye yazması, Batı musıkisinde kullanılmayan sesleri özel bir işaretle göstermesi, dizinin tamamını Batı dizisiyle karşılaştırması, kısacası gözlemini -24'lü diziyi- yazıya dökmesi, bunun bir ön teorisini oluşturmaya girişmesidir. Rauf Yekta Bey *Türk Musıkisi* monografisinde, Toderini'nin çalışması için şunları yazmış: "Şimdiye kadar birçok yabancı, Türk dizisini Avrupa sesleriyle ifade etmeye çalışmıştır. Fakat onların bu benzetmeleri az çok hatalıdır. Rahip Toderini bu hususta gerçeğe en çok yaklaşmış olanıdır. Toderini bu dizinin başlıca noktaları üzerinde yanılmış olmakla beraber Türklerin musıki nazariyesinin ruhunu ve önemini iyi kavramıştır."

Toderini'nin Türk musıkisi perdeleriyle Batı musıkisi perdelerini karşılaştırmalı olarak gösterdiği Tablo I'i, sapına perdeleri işaretlediği bir tanbur şemasıyla birlikte, konuyla ilgilenenlerin inceleyebilmesi için, çevirinin sonuna ekledik. Yazar kitabında, bir de, İstanbul'da dinlediği bir saz eserinin notasını vermiş. *Concerto turco nominato izia samaisi* ("izia samaisi" adlı Türk konçertosu) başlıklı parça, 2/4'lük ölçüyle yazıldığı halde, mevlevi ayinlerinde icra edilen, bestecisi bilinmeyen, çok tanınmış *Hicaz Son Yürük Semai*'ye benziyor. Seyrinden hicaz makamında olduğu anlaşılan ezginin başlığındaki "izia" kelimesi "hicaz"ı karşılıyor olsa gerektir. Bu ezginin notasını da okurlara sunuyoruz.

Toderini İstanbul'da tanıştığı musıkinin sadece *ne olduğunu* kavramaya çalışmakla kalmıyor. Bu musıkiyi "melodi olarak Avrupa musıkisinden daha zengin, ama armoni yönünden yoksul" diye niteledikten sonra, ondaki melodi zenginliğiyle armoninin bağdaşıp bağdaşmayacağını düşünüyor. Ülkesinin kuralcı musıkicilerini, "yeri geldiğinde kullanmak üzere", Türk musıkisinde görülen birtakım aralıklara kendilerini alıştırmaya ve Batı dizisinin eksiksiz olmadığını anlamaya çağırıyor. Bu konuda yazdıkları net olarak anlaşılabilecek kadar açık görünmüyor, ama söylemek istediği şeyin özü, Avrupalı musıkicinin Türk musıkisinde birtakım taze müzikal değerler bulabileceğidir. Bu, tersinden düşünülürse, ister, istemez, Türk musıkisindeki malzemenin Batının çoksesli tekniğiyle işlenmesi şeklinde özetlenen "sentez" önerilerini akla getirir. Tabiî, böyle bir yaklaşımın oluşumu için Türkiye'de bir buçuk yüzyıl daha

beklemek gerekmiştir. Türkiye'de yirminci yüzyılda önerilen ve uygulanmak istenen bu tür bir "sentez" fikrinin çekirdeğine, on sekizinci yüzyılda, besteci yahut müzikolog olmayan bir Avrupalının eserinde rastlanması, hiç değilse tarihî bakımdan ilginçtir.

Araştırmada Türk musıkisinin tarihi hakkında da değerli bilgiler var. Bunların başında Türk sazlarına ilişkin bilgiler geliyor. Bilindiği gibi, bu konuda bilgi edinebileceğimiz tarihî kaynaklar sınırlıdır. Bu alanda çalışan hemen bütün Batılı araştırmacılar, zaman zaman da kimi Türk yazarları, aynı konunun öteki kaynakları olan Ahmedoğlu Şükrullah, Lâdikli Mehmed, Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi vb. gibi yazarların yanında Toderini'yi de kaynak göstermişlerdir. Bugün adları unutulmuş olan, ama o dönemin üstadları arasına girmiş Stefano, Rafael, Anastasios gibi Osmanlı musıkicilerinin adlarını Toderini'den öğreniyoruz. Kitaptaki bazı ayrıntılar da kültür tarihimiz açısından aydınlatıcıdır. Osmanlı toplumunda çeşitli toplum katlarının musıkiye yaklaşımına değinilirken verilen kısa bilgiler iyi bir gözlem ürünü. Musıkiyle haşır neşir olması yasak değilse bile hoş görülmeyen ulema sınıfından birinin bir Hıristiyan rahibine musıki dinletmek üzere onu, bir Mevlevi ile birlikte Büyükdere'ye götürmesi ise, küçücük, ama zengin çağrışımlar uyandıran bir ayrıntı.

Kitabının çeşitli bölümlerinde Kantemiroğlu'nun Osmanlı tarihine ilişkin eserini kaynak olarak kullanan Toderini, aynı yazarın Türk musıkisiyle ilgili, *Kitâb-ı ilmü'l-Mûsıkî alâ Vechi'l-Hurûfât* adlı edvârının asıl nüshasını değil de, *Târif-i İlm-i Mûsıkî alâ Vech-i Mahsus* adlı başka bir nüshasını görmüştür. Çağdaş Romen yazarı Georges Cioranesco bu eser için, "Bugün nerede olduğu anlaşılamamakla birlikte Toderini'de bir yazma olduğu bilinmektedir," diyor (bkz. "Dimitri Kantemir'in Doğubilim Araştırmalarına Katkısı", *Ulusal Kültür*, sayı 3, Ocak 1979).

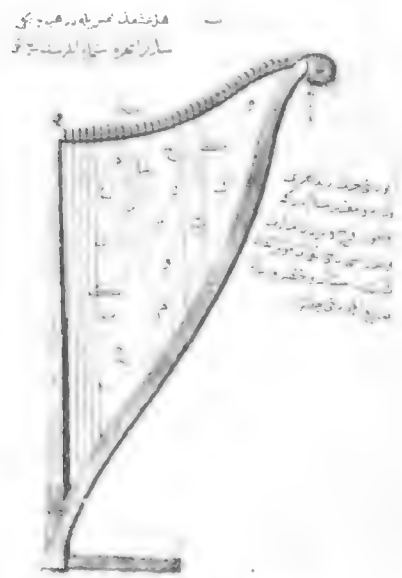

Çenk denilen eski bir Türk sazı.

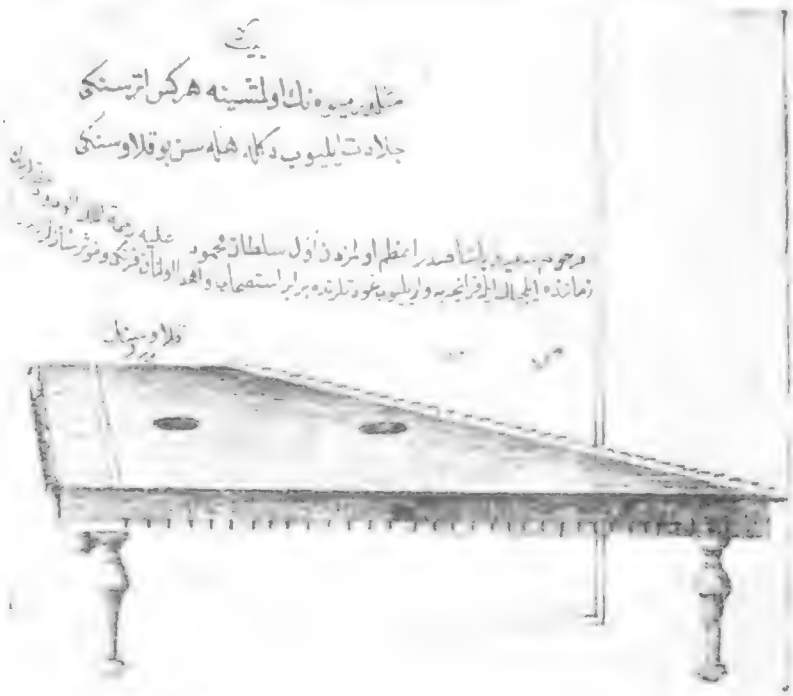

Bugün kullanılmayan, kanuna benzer, iki tokmakla çalınan santur.

Toderini'nin araştırmasında büsbütün yanlış yahut eksik yargılar da yok değil tabiî. Bir yazıdaki yanlışları düzeltmek elbette ki çevirmenin görevi olmamalıdır, ancak, bu çeviriyi okuyacak olan, konuyla doğrudan ilgili olmayan okurlar için, bu yanlışlardan ikisine dikkati çekmek istiyorum. Yazara göre, IV. Murad'ın İran seferinden önce Türkler musıkiden habersizdiler. Toderini'nin XVIII. yüzyılda erişebildiği kaynakların kısıtlılığı göz önüne alınırsa, bu yargıdaki yanlışlık hoş görülebilir. Sözkonusu dönemde -XVII. yy- "klasik Türk musıkisi" henüz kuruluş aşamasındaydı, dolayısıyla klasik üslubun bilinen bellibaşlı üstadları henüz yetişmemişti, ama Osmanlılarda musıki başından beri vardı. Bunu, musıki hakkında kitaplar yazmış olan Lâdikli Mehmed (XV. yy) Hızır bin Abdullah (XV-XVI. yy) gibi yazarların edvârlarında verdikleri bilgilerden açıkça anlıyoruz; II. Murad, Fatih Sultan Mehmed gibi padişahlara sunulan musıki kitapları kütüphanelerdedir; Sultan II. Bayezıd ile Şehzade Korkud'un musıkiyle bestecilik düzeyinde uğraştıkları biliniyor; nihayet, bugün adları ansiklopedilere geçen, İran seferinden önce yaşamış yahut yetişmiş musıkiciler vardır.

Daha önemsiz görünen bir başka hata, "Türkler, Kantemir'e musıki yazısını borçludurlar," cümlesinde. Toderini burada, Osmanlı tarihine ilişkin kitabında Türk musıkisine notayı soktuğunu ileri süren Kantemiroğlu'nun yazdıklarına dayanmıştır. Oysa Türkler XX. yüzyıla kadar, icrada olsun, eğitim öğretimde olsun, hiçbir zaman nota kullanmamışlardır ki, herhangi bir musıkiciye notayı borçlu olsunlar. Doğrusu şudur: Türkler o dönemde pek çok eseri notaya alan Kantemiroğlu'na o eserlerin unutulmamasını borçludurlar. Ayrıca, Kantemiroğlu'dan bir yüzyıl önce Ali Ufkî (Albert Bobowski) kendi çağının Türk musıkisi eserlerinden bir bölümünü Batı notasıyla yazmış, Kantemiroğlu ile çağdaş olan Nâyî Osman Dede de bir ebced notası icat etmişti.

Çeviride Arapça özel isimlerin yazılışında *İslam Ansiklopedisi*'nden yararlanıldı; aradığım halde gerek orada, gerekse *D'Herbelot*'da bulamadığım, aslını tahmin edemediğim belki de metinde yanlış yazılmış olan üç özel ismi [sic] kaydıyla olduğu gibi bıraktım. Çevirinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve metinde görülen ufak tefek aksaklıklarla birkaç imla hatasını düzeltmek amacıyla köşeli parantezler içinde çeviriye eklenenler bana aittir. □

MUSIKİ

GIAMBATISTA TODERINI

ISTANBUL Türkleri IV. Murad'ın Bağdat'ı aldığı Hicrî 1047 (İ.S. 1677) yılına kadar musıki sanatını yahut bilimini tanımıyorlardı. Bu gaddar fatih otuz bin İranlının gözleri önünde katledilmesini emretmişti. İran'ın Orfeus'u Şâh Kulu, Bağdat'ın trajik yıkılışını, fetih zaferini en ateşli duyguların coşkusu içinde arp[1] ile çalıp söylediği melodilerle dile getirerek kendini Sultana tanıtma imkânı bulduğunda, bu zalimce katliamın büyük bölümü tamamlanmıştı bile. Dinlettiği musıki öylesine etkileyici, eşsizdi ki, bu barbar hükümdarın yüreği yumuşamış, gözleri yaşarmıştı. Kıyım durdurulmuş, Şâh Kulu'nun sazındaki ustalığı sayısız insanın hayatını kurtarmıştı. Murad birinci sınıf dört musıkiciyle birlikte onu Istanbul'a götürdü. Musıkinin o zevkli bilimini Türklere tanıtan, onu Türkler arasında yayanlar onlar oldu. [2].

Kantemir'e göre [3], IV. Mehmed döneminde musıki, pek çok usta sazende, hanende yetiştirmiş olan Osman Efendi'nin ilgisi sayesinde sadece canlanmakla kalmamış, en üstün düzeye erişmiştir. Sazendelerden Derviş Osman Efendi ile şâkirdi Kurşunîoğlu, bir de, Kantemir'e musıki sanatını öğreten iki Rum, Istanbul'da büyük bir ün kazanarak parlamışlar. Kantemir hanendelikte de müslümanların en ünlülerinden dördünü sayıyor. Türklerin bu dönemde önce Mustafa Çengî adlı tanınmış bir musıkicileri olduğu dikkatimi çekti [4].

Miladî tarihe göre 1691'den itibaren bilgin prens Kantemir sazlarla Türk musıkisi öğrenmeye başladı, musıkinin zor teorisini inceledi. En sonunda, her ikisi de bu sanatın hem âşığı hem uzmanı olan Hazine-i Hümâyun müdürü Davul İsmail Efendi ile saray hazinedarı Lâtif Çelebi'nin ricalarıyla musıki hakkında Türkçe olarak bilimsel bir eser yazdı, eserini de Sultan II. Ahmed'e sundu. Yazar, "Bu sanatı öğrenebilmek için her yerde bu kitaptan yararlanıldığını öğrendim," diyorsa da[5] bu eser bugün ender bulunabilen kitaplardandır. Kantemir'in benim elime geçen, Türkçe basılmış, başında önsözü bulunmayan, herhangi bir kimseye de sunulmamış olan nüshası *Târif-i İlm-i Mûsikî alâ Vech-i Mahsus,* yani musıki biliminin daha ayrıntılı bir açıklaması adını taşıyordu.

Türkler, Kantemir'e musıki yazısını borçludurlar; çok ender bulunabilen ufak bir kitapta bestelerini verdiği Türk havalarına musıki yazısını ilk kez o uygulamıştır. Her zaman zevkle dinlenen bu eserler "Kantemir havaları" diye anılır. Ben hayli yorucu bir araştırmadan sonra eserin bir nüshasını bulmayı becerdim. Benedettino Guido d'Arezzo'nun, kendisinden üç yüz yıl sonra Parisli Jean Muria'nın [sic] [Johannes (Jean) de Muris] bugün kullandığımız notaları musıkiye getirmesinden önce, bu notalar yerine kullandığı "puanları" [notaları] icat ettiği döneme kadar eski Yunanların [6], Latinlerin, hattâ İtalyanların kendi alfabelerindeki harfleri kullandıkları gibi, bu kitapta da Türkçe harflerle sayılardan oluşan notalar bulunduğunu gördüm.

Fakat Türk musıkisinin teorisi inanılmayacak kadar zor olduğundan, Türkler notayı terketmişler, gene eski usüllerince, sadece belleklerini kullanarak besteleme ve icra etme yoluna dönmüşler.

Türk musıkisinin dayandığı, bestecilige de temel olan, bu alanda uzmanlaşarak öğrenilebilecek kuralları, kesin ilkeleri vardır. Doğrusu bu kurallar gerçekten teorik kurallar ve ilkeler olarak nitelendirilebilir. Yalnız Kantemir'in kitabı değil, bu bilimi [musıkiyi] konu alan Arapça, Farsça kitaplar da o kurallara göre yazılmıştır. Bu sanatın kendilerine birçok kez danıştığım, sorular

sorduğum üstadlarından öğrendiğime göre, Kantemir'in Türk havaları tamamen bu kurallara göre bestelenmiş; *Türklerin Edebiyatı* adlı eski kitapta [bu yazının daha sonraki bölümlerinde adı birkaç kez anılan Donado'nun *Letteratura de' Turchi* adlı kitabı] bulunan musiki [parçası] ile, Büyükelçi [Osmanlı büyükelçisi] M. Ferriol'un kitabındakiler de[7], doğru zaman ve ölçülerle Avrupa notasıyla yazılmıştır. Nihayet, bu bölümün sonunda, Avrupa musikisinin notalarıyla dikkatle yazdığım Türk musikisi üzerindeki deneme çalışmasına da aynı kurallar, aynı ilkeler yol göstermiştir. Kısaca söylersek, bizim musikimizde bulunan, musikinin bütün zamanları, bütün tonları ve aynı intonasyon, Türklerin musikisinde de var, ama onların musikisi yarım-tonlar ile melodi yönünden bizimkilere göre daha zengin.

Türklerin nota olmadan musiki icra etmeye alışmış olmaları onların musiki ilkeleri yahut kuralları olmadığı anlamına gelmez; ayrıca, musikide herhangi bir kurala, ilkeye bağlı olmamak da musikiyi notasız icra etmenin bir sonucu değildir. Araplar, tıpkı Acemler gibi, musiki yazısından büsbütün yoksundurlar, ama musikiye kurallar getirmişler, "İlmül Mûsikî", yani musiki bilimi dedikleri bu bilim alanında derin incelemeler yazmışlardır. Üstelik, Istanbul'da, bestelerken kendine göre işaretler, notalar kullanmaya alışmış, ama bunları sadece eseri hatırlayabilmek için kullanan büyük musiki üstadları da görebilirsiniz. Bu bakımdan, 38. mektubunda, Türklerin musikide herhangi bir teorileri olmadığını kanıtlamaya çalışan M.Guis'in kanısını dikkate alamayız.[8]

Bizim musikimizde olduğu gibi Türk musikisinde de on iki yarım-ton vardır; ilerde sazlar üzerinde göreceğimiz gibi, bu yarım-tonlar yeniden bölünerek daha küçük parçalara ayrılır. Bundan dolayı Türk musikisi melodi türü yönünden daha zengindir. Bu bakımdan, Türk kulağının daha melodik vurgulara alışkın olmasına, buna karşılık, uyuşumlu [consonant] ve armonik olduğu halde melodi yönünden daha zayıf olan Avrupa musikisinden bize göre daha az zevk almasına şaşmamak gerekir.

Eski Yunanların musikiyi eğitimin, kültürün bir parçası saymış olanları gibi, seçkin Türklerin de büyük bir bölümü musikinin tiryakisidir. Niebuhr'un, dindar eğilimli Türklerin musiki öğrenmeyi ayıp saydıklarını yazması[9] yanlış söylentilerden kaynaklanır. Eflatun *Devlet* adlı kitabında gençlerin kendilerini üç yıl bu bilime vermelerini istiyordu. Türkler de musiki üzerinde uzun zaman çalışmışlar, çoğunluğu telli olan sazları, bir de neyi işleyip geliştirmişler. Kendilerini eğlendirsin diye, saz çalan, her iki cinsiyetten köleler edinirler. Bununla birlikte, yüksek tabakadan insanların toplum içinde, herkesle birlikte musiki dinlemeyi hafiflik saydıkları doğrudur, ama kendi dost çevrelerinde neyle icra edilen bir musiki sözkonusuysa durum farklıdır, çünkü ney yüksek düzeyde bir saz olarak kabul edilir. Ben bunu, her milletten insanın hoşça vakit geçirmek için gittiği Büyükdere çayırında İbrahim Efendi'den öğrenmiştim. Bu lâtif sazı dinleme zevkini bana tattırmak üzere o gün oraya gelen, aynı zamanda en güçlü musikicilerden de biri olan bir mevlevi dervişi ile ulemadan bir dostum birlikte ney üflemişlerdi.

Sinyor Guer, saray hastanesinde, hastanenin sıkıntılı, karamsar havasını dağıtmak amacıyla gün doğumundan gün batımına kadar her gün sazlı sözlü musiki icra edildiğini yazmıştı[10]. Kısa bir süre önce yayımlanan, İtalyanca ufak bir kitapta da aynı yanlışa rastladım. Birçok kimsenin, ama hepsinden önemlisi, saray hastanesinde yirmi yıl hekimlik eden Sinyor Gobis'in bana verdiği güvenilir bilgilere göre, sarayda böyle bir uygulama olduğu asılsızdır. İçoğlanların çoğu musiki öğrenirler; bunlar hastanede kavuşacakları serbestliğin tadını çıkarmak amacıyla sık sık kendilerini hastalanmış gibi gösterirler. Hastane iç saraya uzak olduğundan, içoğlanları dışardakilerle daha kolay haberleşirler, kendi hünerlerini de kullanarak onları şarap içmeye ve çılgınlıklarına ortak olmaya çağırırlardı. Bunlar hoşça vakit geçirmek için musikiye şöyle birkaç saat ayırdıklarında da, hastanede şarkılar dinlenilmiş olurdu. Sözkonusu yazarların yol açtıkları yanılgı buradan geliyor.

Bugün Istanbul'daki Rumların işledikleri, musiki, bir ölçüde sanat değeri taşıyan kilise musikisi ile, herhangi bir değer taşımayan "Rum musikisi" bir yana bırakılırsa, Türk musikisinden başka bir şey değil. Rumlar birtakım Grek şarkılarını uyarlayarak, bunları kendilerince geliştirilmiş olan notaları -yatay çizgiler, kesme işaretleri, eğriler, yarım daireler, elipsler, yuvarlaklar, kareler ve benzeri işaretlerden oluşan notalarla- yazmışlar.

Kadıköy'de, Niebuhr[11] ile Grelot'nun[12] yazdıkları gibi Kadıköy Konsülü'nün toplandığını benim burada söyleyemeyeceğim Saint Eufemia Rum kilisesi'nde —Konsül, bu kiliseye pek uzak olmayan, bir *ayazma*'sı, yani kutsal çeşmesi bulunan, daha eski, daha harap bir kilisede toplanmıştı, nitekim, bunu, köyün [Kadıköy'ün] papazı gelenek yoluyla biliyordu, aynı şeyi Gillio nezdindeki de Evagrio Scolastico'dan [13], Tournefort'dan[14], ayrıca, Konsül'ün toplandığı yerin belirtildiği bir mermer yazıt yayımlayan Spond'dan da[15], öğrenmiş bulunuyoruz— musiki hakkında kitaplar arıyordum.

Karşılıklı epeyce tartıştıktan sonra, kilisenin papazı, bana, birkaç sayfası eski Yunan musikisinin notalarıyla yazılı bir kitap gösterdi, sonra da o kitabı bana lûtfetme inceliğinde bulundu; benim için son derecede değerli olan bu

Osmanlı döneminde kullanılan sazlardan Kemençe.

kitabı şimdi elyazması kaynaklarım arasında saklıyorum.

Daha önce gördüğümüz gibi, Türk musikisi yeni İran musikisidir. Musiki, imparator Herakleios [I. Herakleios, Bizans hükümdarı, saltanatı: 610-641] ile Peygamber Muhammed zamanında yaşayan Husrev Perviz'in [Sasani hükümdarı II. Husrev, salt: 590-628] saltanatı sırasında İran'da gelişmiştir; Barbud'dan [ünlü İranlı musikici] sonra, bu hükümdarın sarayındaki "üstad-ı azâm", "İran'ın Orfeus'u" diye anılırdı. Ama o dönemin Arapları bilimden habersizdiler, Arapların bütün erdemi, *Kur'an*'ın dili ile, eski şairlerin şiirlerinden de anlaşılacağı gibi, dillerindeki, şiirlerindeki yetkinlik, güzellikti. Dolayısıyla, müslüman Arapların bu bilimi [musikiyi] İranlılardan almış olmaları bana çok muhtemel görünüyor. Hattâ, Suavî'nin yazdıklarına bakılırsa, Araplar musikiyi İranlılardan öğrenmişler,

çeşitli musıki terimleri onlardan ödünç almışlardır. [16].

Fakat güzel sanatlarla bilimler Araplarca alınıp işlenince musıkide de birtakım yazarlar yetişti. Bu bilim sadece matematiğin yasalarına göre değil, aynı zamanda, musıkinin icrasında geçerli olan musıki zevkinin kuralları yönünden de ele alındı. Hacı Halife [Kâtip Çelebi], Herbelot, Casiri [17] pek çok Arap yazardan ve musıki kitabından söz ederler, bunların çoğu, Valide Medresesi Müderrisinin bana söylediğine göre Atıf Efendi, Sultan Osman [Nuruosmaniye], Ragıppaşa kütüphanelerinde bulunabilirmiş. Saray kütüphanesi

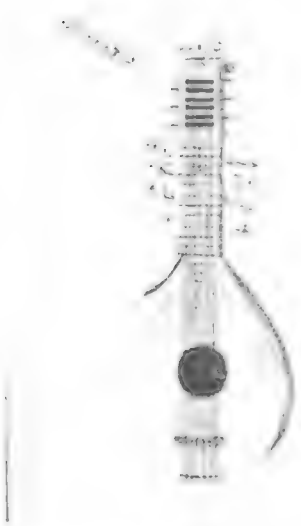

Bir Batı sazı kitare.

fihristinde Kadaji'nin [sic] "Musıkiye Giriş" adlı kitabı yer alıyor; Hicrî 343 yılında ölen Fârâbî'nin *Medhal-ü 'l-Mûsıkî-i Fârâbî,* yani "Musıkiye Giriş" adlı kitabı da Sultan Adbülhamid'in kütüphane kataloğunda kayıtlı; kütüphane görevlileri bu kitabı canla başla, tekrar tekrar aradılarsa da bulamadılar. Fârâbî'nin İspanya'daki Escurial Sarayı'nda muhafaza edilen "Musıkinin Unsurları" adlı kitabının yazma nüshası, Casiri'nin de belirttiği gibi [18], insan sesinde ve sazlarda akort [düzen, ahenk] sanatının ilkelerini ele alıyor, yazar bunlara bir de, Arapların musıki yazısı ile, otuzdan fazla sazın çizimlerini ekliyor.

Bilgin rahip Andres'e, saz şekillerinin o yazma nüshaya Fârâbî'nin yaşadığı dönemden sonra eklediği, kitaptaki notaların da bizim bildiğimiz notalarla anyı değerde sayılamayacağı, dolayısıyla aynı biçimde kullanılmayacağı, çünkü bu işaretleri hiç bir İslam kaynağında göremeyeceğimiz yolundaki düşüncemin gerekçelerini yazdım.

Andres mektubuma verdiği cevapta, o elyazmasının yazarın kendi kaleminden çıkmadığı gibi, Fârâbî'nin yaşadığı dönemde de yazılmadığını belirtti, ayrıca, bana, rahip Andres'in bu bölümün sonuna koyduğumuz, bilgi ürünü mektubundan da anlaşılacağı gibi, Türkçe, Farsça kitaplarda hâlâ görebileceğimiz ses orantılarını gösteren işaretlerin ifade ettiği notaları gönderdi.

Gelgelelim, Kâtip Çelebi'nin, Herbelot'nun, Casiri'nin [19] belirttikleri gibi, Araplar musıkî aletleri üstüne fazla

Osmanlı döneminde kullanılan sazlardan Bozuk (solda) ve Keman.

bir şey yazmamışlardır. Araplarda musıki bilimi uzun zaman geri kalmış, İranlılarda ise, tam tersine, işlenip gelişmiş, bu alanda bilgi ürünü eserler yazılmıştır. Araplardan, hanendeliği, nefesli sazları, bir de tellileri -kitaptaki ayrımlar bunlar- ele alan Ebu Aluja ibn Sahid'in [sic] adı anılabilir. Şövalye Chardin bu eseri daha başka elyazmalarıyla birlikte Avrupa'ya götürdü. Chardin, bu yazardan, şüphesiz musıkiyle ilgili olan geometrik şekilleri alıp bize aktarmıştır.

Doğu dillerinde şiirler yazmış olan İsveçli gezgin Akerblad, bana, Istanbul'da musıki hakkında, dairelerle benzeri geometri şekilleri kullanılarak yazılmış, *Edvâr-ı Mûsıkî* -musıki devirleri- adlı Türkçe bir inceleme gördüğünü bildirmişti. Valide Medresesi müderrisinden öğrendiğime göre, bu işaretler, Arapça, Farsça, Türkçe kitaplardaki musıki notalarıymış.

Türklerin Kullandığı Sazlar Üstüne

Bu bölümde herhangi bir eksiklik olmamasına çalışarak, Türklerce kullanılan sazlar hakkında okura belli bir fikir vereceğim, bir de, elimden geldiği kadarıyla Avrupa notasını iyi kullanarak onların [Türklerin] musıkisi üstüne düşüncelerimi içeren deneme çalışmamı sunacağım.

Oda Musıkisi Sazları

1. *Keman*: bizim keman gibi.
2. *Ayaklı keman*: kontrbas gibi çalınan, ayaklı, bir çeşit keman.
3. *Sinekemanı*: yani *viola d'amore.*
4. *Rebab*: teknesi yuvarlak, nerdeyse küre biçiminde, kabarık tarafında küçük bir delik bulunan iki telli bir yaylı saz; ama uzun zamandır Türklerce pek fazla kullanılmıyor.
5. *Tanbur*: epeyce uzun bir sapı olan, ses birimlerinin bu sapa dokunularak elde edildiği, yedisi çelik, biri pirinç, sekiz telli bir saz. Bağadan yapılan, ufak, esnek bir mızrapla çalındığını birçok kez gördüm; sazın üstünde herhangi bir delik yoktur.
6. *Ney*: kamıştan yapılan bir çeşit yan flüt, Alman flütüne çok benzeyen bir sesi var, sesi aynı zamanda insan sesine de çok yakın.
7. *Girift*: daha kısa boylu bir ney çeşiti, uzun olanı kadar pest sesli değil.
8. Bir ney çeşiti daha var ki, bir oktav daha tiz ses verir, bu saz konserlerde kullanılmaz.
9. *Mıskal*: birçok oktav elde edilecek biçimde derecelendirilmiş, eşit olmayan uzunluklardaki birçok borudan meydana gelen, pan flüte benzer bir saz. Türk flütünde her biri değişik üfleme tarzlarıyla üç ses veren, sayısı yirmi üçe kadar çıkan borular bulunuyor.
10. *Santur*: ufak çubuklarla çalınan, telleri madenî, tıpkı bizimki gibi bir "salterio" çeşiti.
11. *Kanun*: telleri hayvan bağırsağından elde edilen, saraydaki kadınların hindistan cevizinden yapılan sivri uçlu bir mızrapla çaldıkları bir "salterio" çeşiti.
12. *Daire*: bir yüzüne deri gerilmiş, üç parmak yüksekliğinde geniş bir kasnak. Beş yerine ufak madenî iğnelerle tutturulmuş, çıngırdayarak ritme eşlik eden, küçük yuvarlak pirinç zilleri var; *daire,* vuruşların ölçülmesinde kullanılıyor.

Mehterhane, Askerî Musıki Sazları

1. *Zurna*: sesi de, biçimi de obuaya benziyor.

2. *Kaba zurna*: aynı sazın boyu daha uzun olan, bariton seslisi.

3. *Boru*: bir çeşit pirinç trompet.

4. *Zil*: ortalarında küçük bir yarı küre biçiminde boşluklar bırakılmış iki yuvarlak pirinç diskten oluşan Kuzey Afrika sazı; kabarık yüzünde diskleri taşımaya yarayan iki kayış vardır, diskler birbirine vurularak çalınır.

5. *Davul*: kasnağı ağaçtan, bildiğimiz "tambur"dan [ufak davul] biraz daha büyükçe bir "tambur". Zaman ölçüsünü izleyerek bir yüzüne kalın bir tokmakla, öbür yüzüne ise ince bir deynekle vurulur.

6. *Dümbelek* yahut *naara*: küçük bir timpani çeşiti, çapı yarım ayaktan [15 cm] biraz daha fazladır.

7. *Köse* : göreneğe göre develere bindirilen, deriden yapılmış büyük bir timbal [orkestra davulu].

Sadrazamın, paşaların besledikleri birçok askerî musıki takımı vardır. Kaptanpaşa yahut en yüksek rütbeli amiral, donanmasında, Eflak, Boğdan beyleri de saraylarında askerî musıki takımları bulundururlar. İki bayram arasındaki donanma şenliklerinde, Sultanların tahta çıkışlarında, öteki sevinçli şenlikli günlerde, bunlardan başka, Sultan ne zaman çağırsa yahut isterse saz çalan, Sultana bağlı Türk musıkicilerinden kurulu bu takım gerçekten görkemli, saltanata özgü bir şey.

Bütün sazlar tek ses halinde, kimisi daha pest, kimisi daha tiz oktavlardan çalar. Türk musıkisinin ayırd edici özelliği de budur.

Saraydan Sultana bağlı pek çok musıki takımı bulunuyor. Bütün musıkicileri Türktür, Sultanı eğlendirmek üzere bunlar haftada birkaç kez musıki icra ederler.

Istanbul'da, saray dışında yaşayan, kendilerine aylık bağlanan, Rumlardan, Ermenilerden, Türklerden, Yahudilerden, daha yetenekli başka musıkiciler de var. Bunlar ayda bir iki kere, Sultanı eğlendirmek üzere saraya çağrılır. Rumlardan Anastasios ile, Ermenilerden Stefano, musıkide, kemanda, eşsiz ustalıklarıyla çok tanınmış musıkiciler. Rafael'in derin bilgisi var, tanburu da çok iyi çalıyor; ama iki Türk var ki, tanburu olağanüstü bir ustalıkla çalıyorlar. *Tekke*'deki bazı *dervişler* de neyi büyük bir sanat gücüyle çalıyorlar; ney onların en sevdikleri, üzerinde en çok çalıştıkları saz.

Şâh Kulu'nin bestelediği, bir yığın İranlının hayatını kurtaran o ünlü eserin gelenek içinde hâlâ yaşadığını ve Istanbul'un en yetenekli musıkicilerince çalınmakta olduğunu, bu konuda bir hayli araştırmadan sonra öğrendim. *Pescerfi Bagdati fetichi* [sic] yahut Bağdat'ın fethi için bestelenen saz eseri, Ermeni musıkici Rafael'den öğrendiğime göre, Muselic [sic] diye adlandırılıyormuş [buselik makamındaymış]. Rafael eseri "tambur" denilen telli sazla karşımda çaldı. İnsanın yüreğini delen, son derecede dokunaklı bir ezgi gibi geldi bana: bu eseri insanlığa iyilik getiren, en ünlü musıki anıtı olarak düşünmek bana zevklerin en büyüğünü verdi.

*Tekke*lerinin kuruluşundan itibaren anıldıkları adla "mevlevi dervişleri", raksı, dergâhlarındaki ("dergâh" hiçbir zaman cami olarak anlaşılmamalıdır) dinî ayinlere sokmuşlar, musıki üstüne çok çalışmışlar, kimileri de en iyi sazendeler arasında yer almışlardır. Mevleviler, onların kendi etraflarında topaç gibi dönerek icra ettikleri rakslarını seyrederken görmüş olduğum nefesli sazlarla vurma sazları kullanıyorlar. Çok iyi ney üflüyorlar, ama bizim gibi parmakların uçlarını değil, bir parmak, serçe parmak dışında, parmakların ortasındaki, iki çizgi arasında bulunan mesafeyi kullanıyorlar. Bu sazın ağızı tamamen açık olduğu için üflenmesi zor, ama çok tatlı, insan sesine yakın bir sesi var.

*Dervişl*erin eşliğinde rakşettikleri hava, Avrupa notasıyla yazılmış olarak, Büyükelçi Ferriol'un anılan kitabındadır [20]. Yetenekli bir musıkici bu havayı kemanla çaldı, ama Türk dinleyiciler bu icrayı onaylamadılar ve epeyce güldüler. Doğrusunu söylemek gerekirse, bazı sesler aslında Avrupa notasıyla ifade edilemiyor. O seslere gerçek değerini verebilmek için yeni işaretler icat etmek gerekiyor, bu da üstünde uzun uzadıya düşünülmesi gereken, hem bizim musıkimizi hem de Türk musıkisini iyi bilmeyi gerektiren zor bir iş.

Türk Musıkisi Üstüne Bir Deneme

Türk musıkisinin ayırt edici özelliği ile teorisi üstüne açık seçik bir fikir verebilmek için, bu bilimi bizim Avrupa musıkisinin terimleriyle tanımlamak gerek. Bizim musıkide on iki yarım-ton vardır, Türklerinkinde ise yirmi dört [Türklerinkinde yirmi dört ton vardır]. Bu yarım-tonların on ikisi bizimkiler gibi, geri kalan on ikisi ise bizim yarımtonlarımızın parçacıkları. Altı ses bizim yarım-tonlarımızın majörleri, altısı da minörleri; çünkü Türklerde her Avrupa tonu dört bölüme yahut dereceye ayrılıyor.

Bizim seslerimizle Türklerin sesleri arasında farkların açıkça görülebilme-

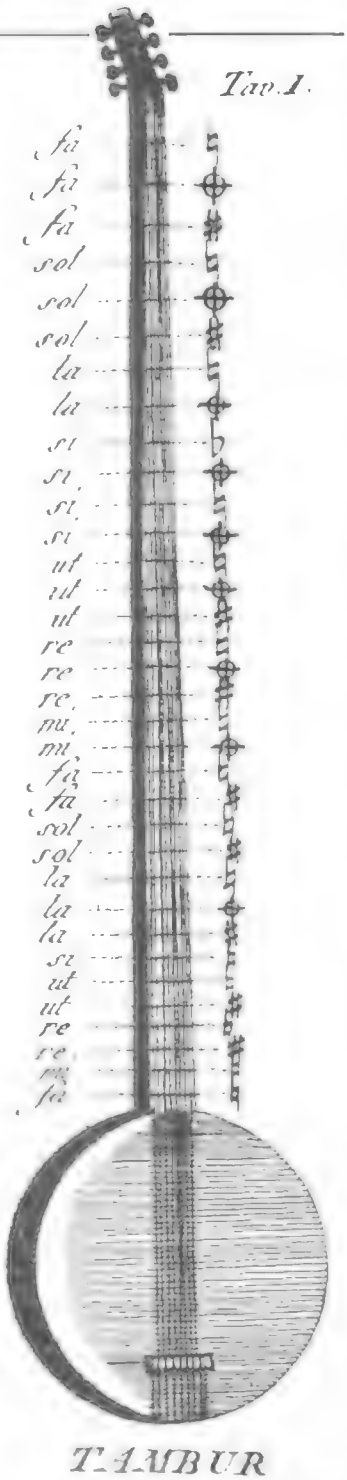

Toderini'nin sapına perdeleri işaretlediği tanbur şeması.

TANBURDAKİ PERDELER pestten tize doğru: 1. fa; 2. fa diyez; 3. fa diyez (Batı diyezi); 4. sol; 5. sol diyez; 6. sol diyez (Batı diyezi); 7. la; 8. la diyez; 9. si bemol (Batı bemolü); 10. si bemol; 11. si; 12. si diyez; 13. do; 14. do diyez; 15. do diyez (Batı diyezi); 16. re; 17. re diyez; 18. re diyez (Batı diyezi); 19. mi; 20. mı diyez; 21. fa; 22. fa diyez (Batı diyezi); 23. sol; 24 sol diyez (Batı diyezi); 25. la; 26. la diyez; 27. la diyez (Batı diyezi); 28. si; 29. do; 30. do diyez (Batı diyezi); 31. re; 32. re diyez (Batı dizeyi); 33. mi; 34. fa.

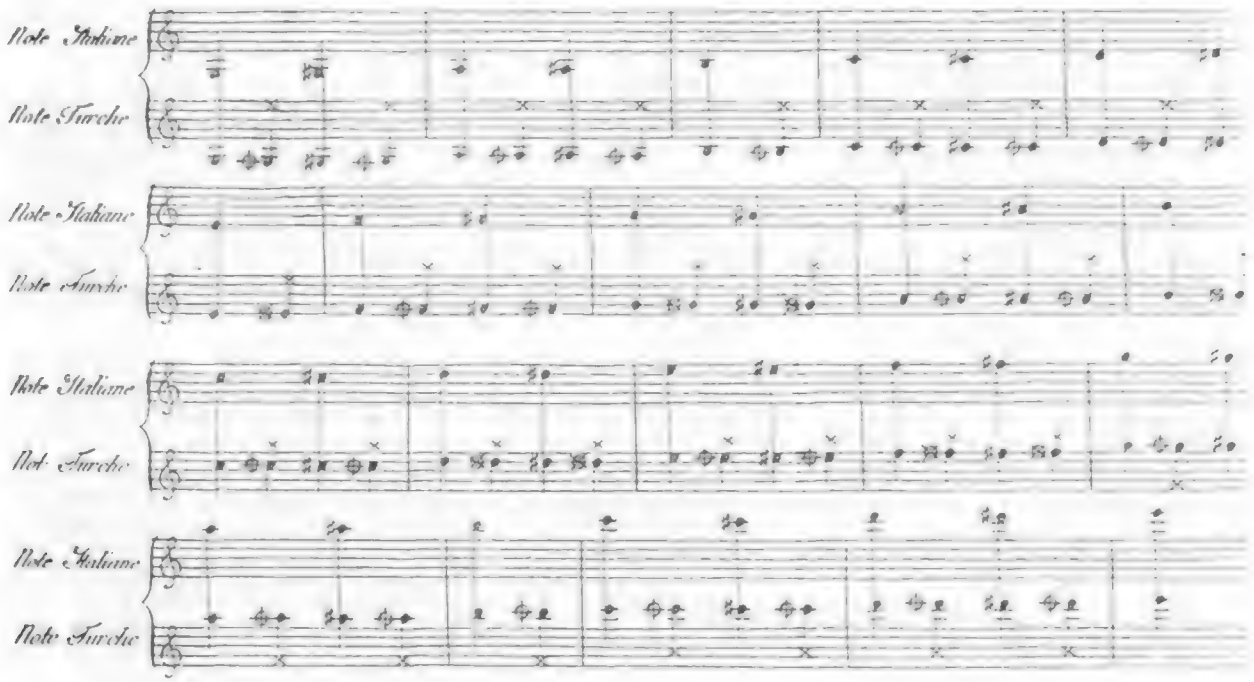

Tablo I: Toderini'nin Türk musıkisi perdeleriyle Batı musıkisi perdelerini karşılaştırmalı olarak gösterdiği tablo.

si için, Türk musıkisi bilgileri öğrenmiş, Osmanlı musıkisinin [bu yazı boyunca "Türk musıkisi" terimini kullanan yazar, burada, "Osmanlı musıkisi" terimini kullanıyor] iki yetenekli musıkicinin de kendisine yardımcı olmasını sağladığım, Avrupa musıkisinin değerli bir üstadı tarafından hesaplanarak elde edilen diziyi Tablo I'de veriyorum. Artı işaretiyle kesilen (0) işareti bazen minör diyez bazen de majör diyez göstermektedir [bazı notalardaki (0), artı işareti yerine çarpı işaretiyle kesilmiş, bu ondan farklı bir işaret değildir]; işaret diyezden [Batı musıkisi diyezinden] önce geliyorsa minör, sonra geliyorsa majör söz konusudur; şunu unutmamak gerekir ki, Avrupa musıkisindeki bir ton, Türklerde, bizim yarım-ton dediğimiz dört dereceye ayrılmakta. (X) işaretiyle belirtilen bütün notalar, bizim musıkimizde kullanılmayan, ama Türk musıkisi için gerekli, onu melodi bakımından zenginleştiren, buna karşılık, ancak tek bir ses olarak tınladığından, armoniyi bozan, yoksullaştıran notalardır.

Gelgelelim, burada tanımlanan bütün perde bölümlemelerini [taksimatlarını] bütün Türk sazları ifade edememektedir. Bir örneği Tablo 1'de görülen, arızaları, yani diyezleri, bemolleri, bekarları ve yukarda açıkladığımız, artı işaretiyle kesilmiş sıfırları da gene aynı biçimde gösterilen, sekiz madenî teli ve çok uzun bir sapı olan tanbur gibi, perdeleri kimi yerinde eksik olanları da vardır. Bununla birlikte, bu sazda, Türk musıkisinin kendi intonasyonu için en gerekli perdeler bulunuyor. Ama sinekemanının tellerini çekince bu yarım-tonları bütün oktavlarda kullanırlar.

Şimdi, Türk musıkisi üstüne, musıki biliminin uygulayıcılarıyla uzmanlarınca da onaylanan, bizim Avrupa notasıyla ifade edilmiş yeni bilgiler yahut ihtiyatla karşılanması gereken bilgiler sunduğum I., II. tablolara bakınız. Musıki hakkında hiçbir bilgisi olmayanlar bile, Osmanlı havalarını, saz eserlerini dinleyecek olurlarsa, bu musıkinin dâhiyane özelliğini, ayırt edici niteliğini daha iyi anlayacaklardır; oysa gerek Fransa'nın Osmanlı Büyükelçisi M.Ferriol'un, gerekse yukarda kendisinden bir vesileyle söz ettiğimiz Balyos Donado'nun *Letteratura de'Turchi* de verdiği tablolar üzerinde çalışanlar, bu musıki konusunda aynı sonuca varamazlar.

Bu bilgi, bu sanatın ustaları için, İtalyan musıkisini zenginleştirme, onu daha çok güzelleştirme yolunda belki yeni bir görüş alanı olabileceği gibi, eski Yunan, Latin yazarlarının anlattıkları antik musıkinin karanlık tarihini de aydınlatabilir. Rahip Pizzati Venedik Cumhuriyeti'nin yazı hayatında *Scienza de'Suonie dell'Armonia* [Ses ve Armoni Bilimi] adlı kitabıyla tanınmıştır; musıki üstüne yazmış olan en ünlü yazarların portrelerini koyduğu galerisine onun da bir portresini kendisinden isteyip koyan büyük usta, ünlü Martini'nin öve öve bitiremediği bir eserdir bu. Rahip Pizzati bu bölümü gördüğünde, gönlümü hoş eden sözlerle destekleyerek itibar ettiği bu naciz eserimi övdükten sonra, bana şu dostça notu yazdı:

"Türklerin musıkisi üstüne, hiçbir eksiği olmayan, özenle yazdığınız bölümü okudum. Bu bölüm, bizim diatonik dizimizde bulunan aralıkların, sanki aralıkları bizim dizimizin bölümlenmesine göre düzenlemek gerekirmiş ve daha iyisi olamazmış gibi, uygulamada kullanılmadığına inanan bazı kimselerin düştüğü yanılgının apaçık bir kanıtını ortaya koyuyor. Türklerin sizin bilgince çalışmanızda açık görülebilen diatonik dizisinin bizim dizimizden daha eksiksiz olduğunu, çünkü bu dizinin, Türklerin tonları bizimkine göre daha çok parçaya ayırmalarından dolayı, perde yönünden bizimkine göre daha zengin olduğuna, bu yüzden de onların musıkisindeki melodilerin bizim melodilerimize göre çeşitliliğe ve süslemeye daha açık olduğuna şüphe yoktur."

Ben Türklerin, öteki aralıkları yanında, 1/7 hattâ $9/15^{3/4}$ bağıntısı içinde, bizim kullandığımız yedilideki bağıntının 9/16 olması gibi bir farkla, yediliye tekabül eden, çalışmamda *armonik* diye nitelediğim bir aralıkları bulunduğunu da gördüm. Hiç şüphesiz, bu bağıntıların ilki ikincisine göre daha

tamdır, çünkü gerili bir telin titreşimlerinde doğanın bize gösterdiği, bildirdiği sonuç budur. Eğer bu özellik bizim dizimizde bulunmuş olsaydı, büyük bir kolaylıkla, doğal olarak, tonun yahut makamın [modo, mode] temel seslerine uygun armoni aracılığıyla herhangi bir toniğin oktavını elde edebilirdik; tarihlerin yazdığına göre melodileri ruha daha çok işleyen ve insanda şaşırtıcı etkiler uyandıran antik çağ Yunan musıkisi gibi Türklerin musıkisi de sadece melodi üstüne verilen derslerle kısıtlanmamış olsaydı, aynı şeyi Türkler de gerçekleştirebilirlerdi. Ancak, eski Yunan musıkisini ilgilendiren sorunları bir yana bırakırsak, perdeleri sabit olan ve bu sabit perdeler üzerinde, bildiğimiz diatonik dizi aralıklarının çoğaltılamayacağı sazları göz önüne alarak, sadece şunu söylemek isterim: öteki sazlarda, akademisyenlerin, ünlü Tartini'nin uyguladığı gibi yeri geldiğinde kullanmak üzere, bizim diatonik dizimizde olduğundan çok daha fazla çeşitlilik gösteren birtakım majör aralıklara kendilerini alıştırmaları çok iyi bir şey olur; ama iş uygulamaya gelince çoğu zaman olduğu gibi, insan en kolay olanı yapar da en yetkin olanı ihmal eder.

Burada, tanınmış rahip Andres'in mektubunu yayımlama fırsatı buluyorum; gerçi benim için pek lütufkâr bir dil kullanıyor, ama Fârâbî'nin elyazması konusunu da yetkiyle ele alıyor, Arap musıkisi hakkındaki görüşüyle ölümsüzleşmiş Casiri'den okuduğu, o bölümü çok iyi açıklayan bir pasaj aktarıyor.

Mantova, 29 Mart 1785

'İlginç eserinizin aranan özetini en sonunda Novelle Letterarie di Firenze *adlı edebiyat dergisinde gördüm; buna son derecede sevindim, size en içten, en dostça tebriklerimi önceden sunmak isterim. Leibnitz, Donado'nun* Türklerin Edebiyatı *hakkında yazdığı ufak çaplı, pek de iyi özümsenmemiş eseri o kadar beğendiğine, üstelik bu kitabı Venedik'te gördüğü bütün o eserlerden daha üstün bulduğuna göre, sizin aynı konuda hazırladığınız bu bilgince eseri görmüş olsa kimbilir neler söylerdi? Eseri tamamlayıp yayımlamanız için size boş vakit bulabileceğiniz, sağlıklı günler dilerim; çalışmanızın yayımlanmasını sabırsızlıkla bekliyorum. Lûtfettiğiniz haberler için de size teşekkür ederim. Arapların duvar saatleri (rakkaslı) konusunda ise, Casiri'ye çeşitli kitaplar tavsiye ederek, kendisine bu kitaplara başvurmasını söyledim, ama ilerlemiş yaşı o kitapları incelemesine izin vermedi. Sözünü ettiğim elyazmaları*

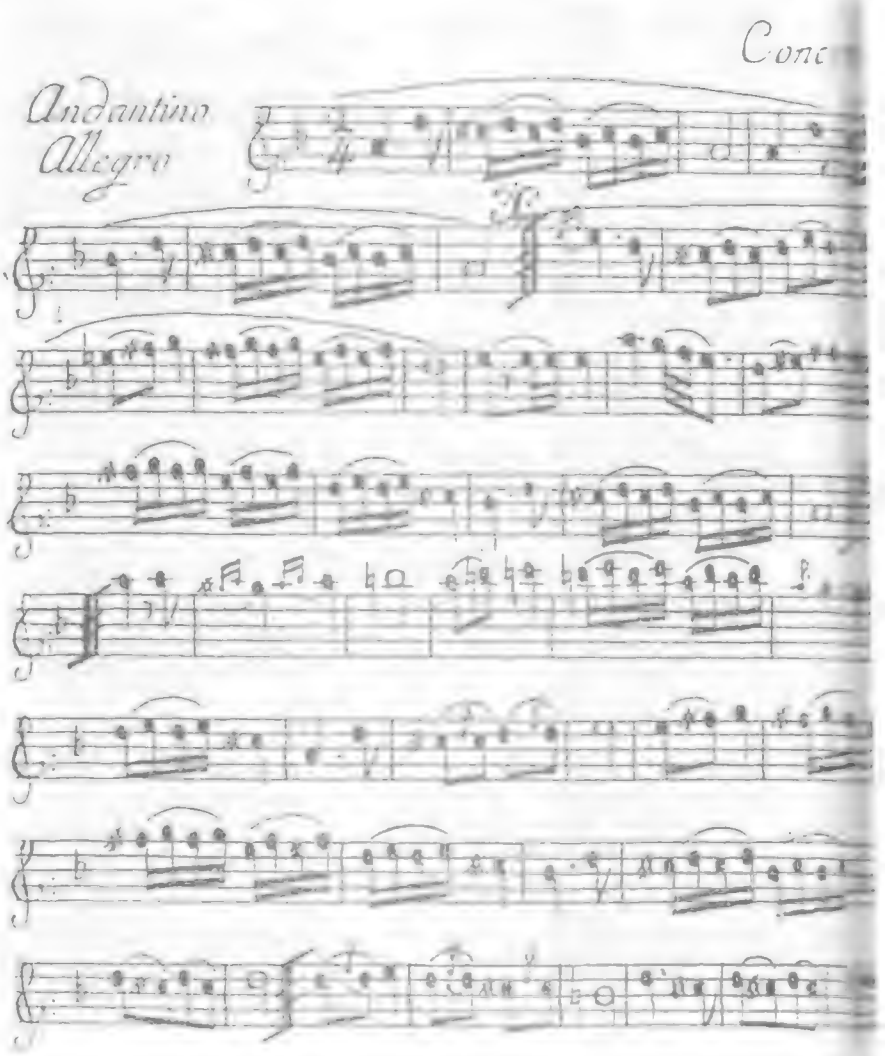

Tablo II: Toderini'nin İstanbul'da dinlediği Concerto turco nominato izia samaisi *baş*

Madrit'ten kilometrelerce uzakta bulunan dolayısıyla işini daha da güçleştirecek bir yer olan Escurial Saravı'ndadır. Fârâbî'nin elyazmasına gelince, Kâmil'in [tam adı aşağıda anılıyor], üstadı Saragozzalı İbn Bâcce'den kopye ettiği bu yazmanın Fârâbî'nin kendi kaleminden çıkmadığını düşünmekte haklısınız. Casiri'nin bu konuda söyledikleri işte şunlar: 'Musıkinin Unsurları adlı, üç bölüme ayrılmış, birinci bölümünde bu sanatta uyulacak ilkelerin, ikinci bölümde insan sesi ile sazlarda uygulanan akortların ele alındığı, üçüncü bölümde ise çeşitli beste formlarına otuzdan fazla sazın çizimleri ile notaların eklendiği, içinde, hayat hikâyesini yukarda verdiğimiz ünlü filozof Ebu Nasr Muhammed bin Muhammed Fârâbî'nin eserini bulabileceğimiz (Fârâbî'nin Beyt Ül-hikme'den alınmış olan, içinde hayat hikâyesinin bulunduğu bir ansiklopedi kastediliyor), üstüne tarih konulmadan Kurtuba'da kopya edilen, kûfî harflerle yazılı bu elyazması, yaygın adı İbn Bâcce olan ünlü filozof Ebu Bekir bin es-Sâlih bin Bâcce'nin yazdığı başka bir eski nüshadan kopya edilmiştir; aynı İbn Bâcce'nin öğrencisi olan Kurtubalı Ebü'l Hasan bin Ebî Kâmil de bu nüshanın çeviriyazısını kendisinin hazırladığını söylemiştir; kayıtlara göre İbn Bâcce Hicrî 525 yılında öldüğünden, bu nüshanın sözkonusu tarihten önce hazırlanmış olmasına ihtimal verilmesi de bundan ileri gelmektedir.'*

Casiri'den kısa bir bölümünü göndermesini istediğim bu elyazmasının ilgili bölümünü görünce, orada bulunan otuz sazın çizimleriyle musıki eserlerinin notalarını da gördüm. Hakîm Ben Ahrias [sic] tarafından Semerkand'da icrat edilen şâhrûd *adlı sazdan başka daha birçok telli, nefesli sazı burada görebiliyoruz. Casiri, Fârâbî'nin çeşitli*

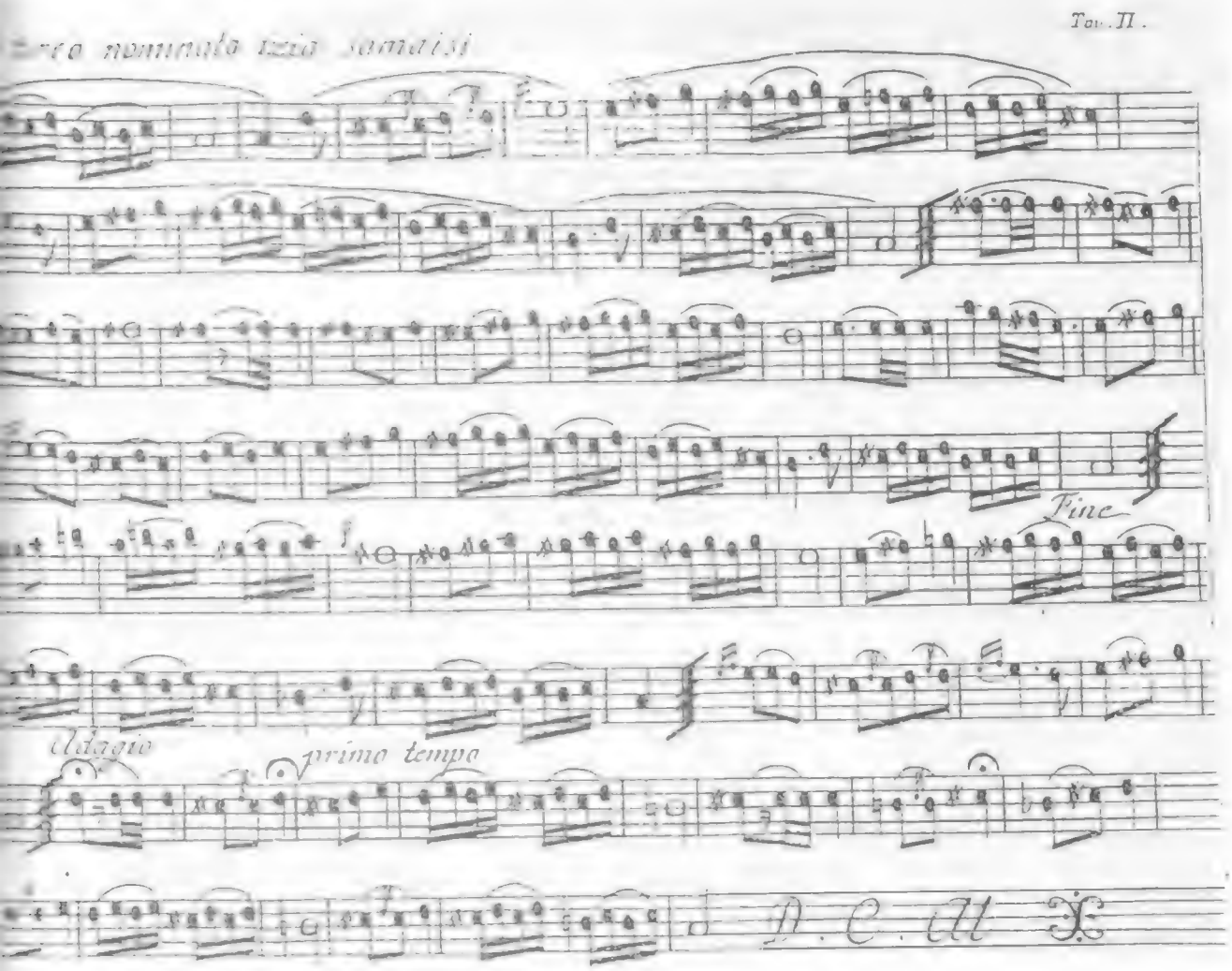

Saz eserinin notası.

sazların musiki düzenini çizgilerle, harflerle açıklayan tablolarını da çizmiş. Rebab *denilen sazın şekli ile dörtlüler, beşliler, sekizliler için düzenlenen, ama hiçbir zaman üçlüler için düzenlenmeyen on beş sesli dizinin notalarını sizin için kopya etmem gerektiğini düşündüm. Arapların musiki teorisi eski Yunanlılardan alındığı için, bu durum, eski Yunan musikisine bir ölçüde ışık tutabilir [eski Yunan musikisi on beş sesten oluşan, iki oktavlık bir ses dizisine dayanıyordu]. Sizin eserinizin özetini de kopya edip İspanya'ya göndermek istiyorum. Bu özet, üzerinde durduğunuz noktalarda birtakım yorumlara yol açarsa, bunları size ulaştırırım. Sonuç olarak, sözkonusu elyazmasına birtakım şekiller eklendiğine göre, geriye kalanların Fârâbî'ye ait olduğunu göreceksiniz. Araplar herhalde bu şekilleri kullanmışlardı. Mr. de Villoison ile Kont de Choiseul Gouffier hakkında gönderdiğiniz haberler için size teşekkür ederim. Bu gibi haberleri, kulağınıza gelince, yerine getireceğim emirleriniz olunca da emirlerinizi bana ulaştırırsanız bana büyük bir zevk vermiş olacaksınız. En derin saygılarımla..."* □

Çevirenler: Christopher Ferrard-Bülent Aksoy

[1] "Arp"e benzeyen bir çeşit "salterio"; [Kantemiroğlu, bu saza, Greklerin "psalterion", Arapların "zebur", Acemlerin de "şeşdar" (yahut "şeştar") dediklerini belirtiyor Ç.N.]

[2] Kantemir, *Histoire de l'Empire Ottoman,* C. III, s. 101, Paris, 1743.

[3] Kantemir, *a.g.e,* C. II, s. 235.

[4] *D'Herbelot Bibliotheque Orientale, ou Dictionnaire Universel,* "Mostafà" maddesi.

[5] Kantemir, *a.g.e,* C. II, s. 237.

[6] *Alipii Tabulae.*

[7] *Recueil des cent estampes,* s. 26, Paris, 1714.

[8] M. Guis, *Voyage Littéraire de la Grèce,* C.II.

[9] M. Niebuhr, Voy. en Arabie, C. I, 142.

[10] *Moeurs et usages des Turcs,* C. II, s. 92, Paris, 1747.

[11] Niebuhr, *a.g.e.*, C. I, s. 26.

[12] M. Grelot, *Relation d'un Voy. de Constantinop.* s. 50, Paris, 1689.

[13] *De Bosphoro Thracio,* Kitap III, böl. X.

[14] Bkz. Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant,* XV. Mektup, C. II, s. 134, Paris, 1717. Kadıköy'de bu harabeyi göremiyoruz. Taş yazıtı da göremedim.

[15] *Voy. par Spond,* C. I, s. 267, Lyon, 1678.

[16] *D'Herbelot, "Soavì" maddesi.*

[17] *Bib. Arabico-Hispana,* C. I, s. 347, Madrit, 1760.

[18] T. I. I. c. bkz. Andres, C. I, böl. XI.

[19] Ebü'l-Ferec Ali bin el-Hasan bin Muhammed el-Isfahânî'nin *Grande Rocolta de'tuoni* adlı eserinin I. cildinde yüz elli musiki parçası, on dört büyük musikici ile dört hanendenin biyografisi yer alıyor; bkz. Casiri, C. I, s. 347.

[20] Ferriol, *Recueil des cent estampes,* s. 26, Paris, 1714.

Türkiye'de Tarih Eğitimi II

SALİH ÖZBARAN

BU YAZI kümesinin ilkinde[1] Türkiye'de tarih eğitiminin son 20-25 yıllarında gösterdiği manzarayı, daha doğru bir ifade ile, tarih eğitimi üzerinde duranların dile getirmek istediklerini, birkaç ana başlıkta vermeğe çalışmıştım. O yazımın sonunda da ortaöğretim kurumlarında okutulan tarih kitapları ile bu kurumlara tarih öğretmeni yetiştiren fakültelerin öğretim programlarını ele alacağımı bildirmiştim. Bu yazımda liselerde ilgili bakanlıkça okutulması kabul edilen tarih kitapları üzerinde duracağım.

Herşeyden önce şunu açıklamak isterim: ele alacağım lise tarih kitabı yazarlarına karşı hiç bir önyargım yoktur. Kimilerini hiç tanımıyorum, kimilerini de ortaöğretim, yükseköğretim veya Milli Eğitim Bakanlığı'nda uzun yıllar yaptıkları görevlerinden ötürü ya da tarihçiliğimize kazandırdıkları önemli incelemelerinden dolayı biliyorum. Tarihçilerin de, diğer bilim dallarında olduğu üzere, kendilerini son araştırmaların ışığında yenilemeleri gereğine inanarak bazı eleştirilerde bulunacağım.

Hiç şüphesiz, son sözü söyleme iddiasında olamam; hiçbir tarihçi ortaya çıkıp ta böyle bir saçmalıkta bulunamaz. Çok iyi biliyorum ki tarih çok seslilliktir, yenilenmedir; "millî sınırlar" ve "millî konular" çerçevesinde olsa bile, geçerliliği uluslararası ölçülerdeki ortak noktaların *asgari*'si içinde kalabilmektir. Tarih yazarken veya öğretirken çiğneyip geçemeyeceğimiz ve "çağdaş" diye tanımladığımız değerleri takip etmek, hattâ bu değerleri geliştirmek, yenilemek zorunda olduğumuzu unutmamalıyız. Tarihçinin çok büyük sorumlulukları vardır. Bu sorumluluğun yönlendirdiği ilkeleri bir tarafa iterek, basit, günlük ve geçici bir süre için deva olabileceği düşünülen reçete hazırlar gibi, dünyada hiç bir yandaş bulamayacak basitliğin, kolaylığın, bilimtanımazlığın güdümünde filizlenebilecek "tarih"in karşısına çıkmak suretiyle, Türk ve dünya tarihçiliğinin 1950'lerden, 60'lardan bu yana bu bilim dalına getirdiklerinin lise öğrencisine yansıtılmasında etkili olma yollarını aramalıyız.

ORTAÖĞRETİMDE TARİH KİTAPLARI

13, 14 ve 15 Mayıs 1987 günlerinde Ankara'da, Türk Eğitim Derneği, "Ortaöğretim Kurumlarında Sosyal Bilimler Öğretimi ve Sorunları" konulu toplantısı için benden *Ortaöğretim Kurumlarında Tarih Öğretimi* üzerine bir bildiri istediği zaman lise tarih kitaplarını taramak zorunda kalmıştım. Liseler için belirlenen altı kitap gözden geçirmiş, belirli noktalara değinme fırsatı bulmuştum[2]. Bu yazım TED'nde sunduğum tebliğin aynısı olmamakla birlikte, bu dizinin esin kaynağı olmuştur. Orada dile getirdiklerimi yineleyerek ve başka noktalar üzerinde durarak (lise son sınıflarında okutulan başka bir kitabı da değerlendirmeye alarak) Türkiye'deki tarih eğitiminin günümüz lise kitaplarına yansıması üzerinde durmaya çalışacağım.

Tarih çok seslilliktir, yenilenmedir; "millî sınırlar" ve "millî konular" çerçevesinde olsa bile, geçerliliği uluslararası ölçülerdeki ortak noktaların *asgari*'si içinde kalabilmektedir.

Önce genel başlıklarla -bana göre-

eksiklikler/yanlışlıklar üzerinde durmak istiyorum. Şöyle ki:

a) Tarihin tanımı, amacı ve boyutları son 30-40 yılın geliştirdiği tanım, amaç, boyut ve yaklaşımların çok gerilerinde kalmıştır.

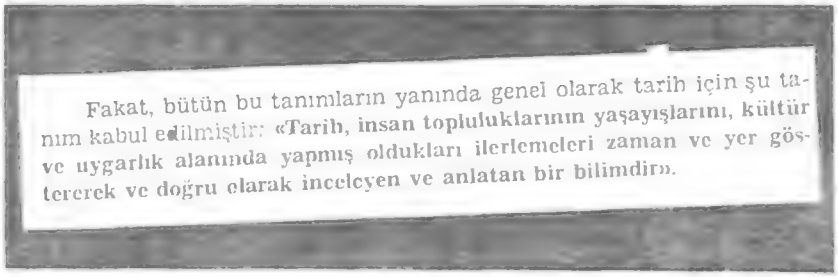
Fakat, bütün bu tanımların yanında genel olarak tarih için şu tanım kabul edilmiştir: «Tarih, insan topluluklarının yaşayışlarını, kültür ve uygarlık alanında yapmış oldukları ilerlemeleri zaman ve yer göstererek ve doğru olarak inceleyen ve anlatan bir bilimdir».

Emin Oktay ve Niyazi Akşit in Tarih Lise I'deki tarihin tanımı

b) Tarih daha ziyade Türk büyüklerinin, batılı bazı liderlerin sanki tek başlarına yaptıkları, başardıkları işlerin anlatımı, tek yanlı *biyografi* niteliğine büründürülmüştür. Kavramlar üzerinde durulmamış, uzun dönemleri belirleyen aşamalar değerlendirilmemiş, değişmez sanılan basit tanımlar egemen olmuştur.

c) "Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi"nin özel durumu dışında genel tarih çerçevesinde, yakın dönemler -başka bir ifade ile çağdaş tarih-lise ders kitaplarına henüz girememiştir. Böyle olunca, geçmiş ile günümüz arasında kurulmak istenen diyalog da gerçekleştirilememiş, *tarih* diye okutulanlar, anlatılanlar veya dikte ettirilenler geçici görevlerini yerine getirdikten sonra unutulup gitmiştir (Ezbercilikten, sınırlandırılmalardan, kesin tavırlardan olumlu sonuç, elbette, beklenemez).

Tarihin alanı, öğretiminin amacı

Profesör Faruk Sümer ve lise tarih öğretmeni Yüksel Turhal'ın yazdıkları ve Ders Kitapları Anonim Şirketi tarafından İstanbul'da 1986 yılında basılan ve "Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu'nun 30.7.1986 tarih ve 4773 Sayılı Kararı ile Lise 1. Sınıflarda Ders Kitabı yerine okutulması kabul edilmiş" olan *Tarih Lise I* ile tarih dünyasında yıllarca adlarını duyurmuş Niyazi Akşit ve Emin Oktay'ın hazırladıkları ve Remzi Kitabevi tarafından İstanbul'da 1985 yılında bastırılan (liselerde okutulduğunu kitap satıcılarından ve lise tarih öğretmenlerinden öğrendiğim) *Tarih Lise I* kitaplarında tarihin tanımı, tarih öğretiminin amaçları, tarihin konusu ve tarihin yardımcı bilimlerle olan ilişkisi üzerinde (belki de "8 Temmuz 1983 gün ve 108 Sayılı Talim ve Terbiye Kurulu Kararı" gereği) son derece sınırlı ve özellikle 20. yüzyıl ikinci yarısına damgasını vurmuş tarihçilerin getirdikleri yaklaşımlardan uzak kalarak durulmuştur. Son 30-40 yıl içinde gerek dünya gerekse Türkiye boyutlarında tarihçiliğin geliştirdiği kavramlar, yöntemler, değişiklikler yansıtılmamıştır. Sümer-Turhal ikilisinde bu hususlar pek önemsenmezken, Akşit-Oktay ikilisinde lise öğrencisine Zeki Velidi Toğan'ın *Tarihte Usûl*'ü, S. Kandemir'in *Tarihi Eserleri Araştırma ve Koruma Klavuzu* ve Langlois-Seignobos'un *Tarih İlmine Giriş*'i öneriliyor ya da bu eserlerden yararlanıldığı belirtiliyor.[3] Lise tarih öğrencisine tarihin ne olduğunu, ne ile uğraştığını, bu alanda son gelişmelerin

TARİH

III

YENİ VE YAKIN ZAMANLARDA
OSMANLI - TÜRK TARİHİ

neler olduğunu vermeye niyet eden bir tarihçinin, dünya boyutlarında gezinemese dahi (ki bunu yapması görevi olmalıdır) bu yolda son yıllarda Türkçeye kazandırılmış bazı kitap ve birçok makalenin ışığında 1960'lı, 1970'li, hattâ 1980'li yılların getirdiklerini 1985 veya 1986 yılında yazılıp basılmış kitabına yansıtması beklenirdi. Böyle yapılmakla, lise öğrencisi -tıpkı fen bilim dallarında deneylere sonucu ortaya konan yeniliklerin aktarılmaması gibi- 2000 yılına yaklaşadurduğumuz bir dönemde, tarihin topluma iletmek istediği mesajdan yoksun bırakılmıştır. Zararları tıp uzmanlarınca kesin olarak ortaya konmuş ancak yerine faydalı olduğu tesbit edilmiş bir ilaçtan hastayı haberdar etmemek gibi bir şey. Bir anda isteristemez aklıma geliveren, tarihi özgür-eleştiri kafanın bilmi haline getirmeye çalışan, onu toplumun yaşamında, çok etkili olmuş faktörlerle açıklamaya çalışan, daha açık bir ifade ile, toplum için, tüm insanlık için çok daha iyi kullanmasını bilen M.Bloch, R.G.Collingwood, F.Braudel, E.H. Cart, E.J.Hobsbawn, G.Barraclough, J.Barzun ve daha nicelerinin son yarım asır içinde tarihe getirdikleri anlam (bu ünlülerin yorumlarını Türkçeye kazandırmak, hattâ yeni yorumlar eklemek suretiyle) Türk bilim adamlarının yarattıkları ortam, ne yazık ki, lise kitaplarında (ondan da önce üniversite tarih programlarında) nasibini almamıştır.

Gerçi Akşit-Oktay ikilisi tarihi *"insan topluluklarının yaşayışlarını, kültür ve uygarlık alanındaki yapmış oldukları ilerlemeleri zaman ve yer göstererek ve doğru olarak inceleyen ve anlatan bir bilim"*[4] olarak tanımlarken sınırlarını genişletmiş görünüyorlarsa da, liseler için yazılan tarih kitaplarında "insan topluluklarının yaşayışları, kültür ve uygarlık alanındaki yapmış oldukla-

Fransız tarihçi F.Braudel

rı"nın yansıtıldığını savunmak çok zordur. Kaldı ki, tarih sadece ve sadece toplumların "yaşayışlarını, kültür ve uygarlık alanındaki yapmış oldukları ilerlemeleri" "zaman ve yer göstererek" ve "doğru olarak inceleyen" bir bilim değildir. Geçen yüzyılın geliştirdiği bu tanım içinde belgelerin eleştirisi dahi tek başlarına fazlaca bir şey ifade

etmemektedir. O kadar basit değildir tarih. Braudel'in de dile getirdiği gibi, tarihçilik "sadece yorucu çalışma ve sabırla elde edilen doğru sonuçlara dayalı" rahat ve emniyetli gibi görünen iş olmaktan çıkmıştır. Tarihçi olayları tek tek ortaya çıkarır, onların yer ve zamanlarını elinden geldiğince doğru belirlemeye çalışır. Can alıcı nokta da işte o zaman başlar. Tarihçi için erdem, sağlam dayanaklar olarak elde ettiği tek olayları karmaşık olgular ve süreklilik içinde kullanabilmekle başlar. Bu sebeple, Akşit-Oktay ikilisinin tanımı doğruya yakın bulunabilse dahi, tek başlarına olay ve kişilerin, duygusal tarafı çok ağır basan üslupla süslü anlatımların lise tarih kitaplarında pek birşey ifade edemeyeceğini belirtmek isterim.

Sümer-Turhal ikilisinde "tarih öğretiminin önemi" belirtilirken şu çarpıcı cümleler ile karşı karşıya bırakılıyoruz.

Türkiye, pek çok düşmanın göz diktiği cennet gibi bir ülkedir. Türkiye'nin iki kıtanın birleştiği çok önemli bir yerde bulunması, göz dikenlerin sayısını

Zeki Velidi Togan

artırmaktadır. Sahip olduğu yeraltı ve yerüstü servetleri, iklimi, tarihi zenginlikleri birçoklarının kıskançlığını çekmektedir. Üstelik, tarihi kendilerine göre yorumlayarak, yurdumuzdan toprak isteyen bir sürü düşmanımız da vardır.

Düşmanlarımızı iyi tanımak zorundayız. Bugünkü anayurdumuza nasıl ve hangi güçlükler içinde geldik? Ne gibi fedakârlıklar ve zorluklar çekerek bu-

Tarihçi olayları tek tek ortaya çıkarır, onların yer ve zamanlarını elinden geldiğince doğru belirlemeye çalışır. Bundan sonra da can alıcı nokta da işte o zaman başlar.

rasını yurt edindik? Bu vatan için, bınyıla yakın bir süre, hangi düşmanlarla ne gibi şartlarda savaştık? Atalarımızın akıttıkları kan, gösterdikleri kahramanlıklar nelerdir? Uğradığımız ihanetler, gördüğümüz dostluklar nedir? Bu tür soruların sayısı daha da çoğaltılabilir.[5]

Önce şunları ifade edeyim: Şu anda Türkiye'nin "cennet gibi" olması, "yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zenginliği", "stratejik konumunun önemi" yâni coğrafi, turistik, askerî vb. durumlar her Türk vatandaşını kendi ölçüsünde ilgilendiren konulardır. İklimin çekiciğili, başka ülkelerin toprak isteyebilecekleri, bağımsızlığını hangi şartlarda elde edebildiği de üzerinde tarihçi kadar bütün vatandaşlarımızın bilinçlenmeleri gereken hususlardır. Ancak, yukarıdaki satırlarla tarihçiye özel bir görev yükleniyor; adeta tek görev yükleniyor: düşman tesbiti. Sanıyorum, tarih eğitimimizin üzerinde durulması gereken can alıcı noktalarından birisi.

Uluslararası politik, ekonomik ve kültürel -ardı arkası kesilmeyen- anlaşmaların yapıldığı bir dönemde, ileşitim ve ulaştırma araçları sayesinde dünyanın pek küçüldüğü bir ortamda, üstelik toplumların birbirleriyle kaynaşma imkânı buldukları bir devirde, Türk tarihçisinin rakip arama eğilimleri üzerinde durmalıyız muhakkak. Önce bir anımı nakledeyim: 1974 yılında, İspanya'nın imparatorluk dönemine ait belgelerin korunduğu Simancas arşivinde çalışıyordum. Valladolid'te bir otelde kalıyordum. Otel sahibinin 9-10 yaşlarındaki oğlu pasaportumu görünce "Los Turcos son malos" demişti. Yâni Türklerin iyi insanlar olmadığını belirtmek istemişti. Basit Portekizce bilgimle çocukcağıza söylediklerinin doğru olmadığını açıklamaya çalışmıştım. O sırada çocuğun babası durumu farkedip müdahale etmiş, oğlunu azarlamıştı; benden de özür dilemişti. O minik İspanyol çocuğu, durduğu yerde neden böyle konuşmuştu? Besbelli ki kitaplardan birşeyler okumuştu, kulağına birşeyler çalınmıştı. Oysa ben şen-şakrak İspanyollarla *Yenilmez Armada*'yı, *Barbaros*'u ve daha nice konuları konuşmuş, tartışmıştım. Benim hiç İspanyol düşmanım olmamıştır; bilakis çok sevdiğim insanlardır. Aynı veya benzer meselelerle Portekiz'de de, İngiltere'de de karşı karşıya kalmıştım. 1966 yılında idi sanıyorum, Lizbon'a tren ile giderken -pasaportumun faullü görünmesinden olsa gerek!- birkaç saat sınırda bekletilmiştim. İlgililer Avrupa Konseyi'ne üye ülkeden olduğunu anlayınca beni başka bir trenle Lizbon'a postalamışlardı. Özellikle 16. yüzyılda Osmanlılarla dünya boyutlarında mücadeleye girmiş Portekiz imparatorluğundan kalmış belgeleri Lizbon'da incelerken, 20. yüzyıl Portekizlisi ile konuları tartışırken hiç düşmanım olmadı. Tam tersine, geçmişin rekabetini ararken günümüzün dostluğunu kurdum onlarla. Örnekler çoğaltılabilir.

Şimdi de çok uzun sınırımız olan bir güney komşumuzdan, üstelik yıllarca soğuk ve kuşkulu ilişkiler içinde bulunduğumuz bir ülkeden sözedeyim: Bu satırların karalandığı sırada TRT haberlerinde Başbakanımızın Suriye gezisinden döndüğü ve Şam'da politik ve ekonomik meseleler yanında Türkiye-Suriye kültürel ilişki anlaşması da imzalandığı bildiriliyordu. Son yıllarda Türkiye'nin komşu ülkeleriyle giriştiği ve uzun vadede iyi sonuçlar verebileceğine inandığım "tarih ders kitaplarının

gözden geçirilme ve birbirlerine karşı düşmanca, insafsızca, duygusal olarak yazılmış metinleri çıkarma" yolundaki iyi niyetlerin, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın lise tarih kitabındaki cümlelere ne kadar ters düştüğünü ayrıca belirtmeye, bilmem, gerek var mı? (*Kan* ve *barutun* hiç eksik olmadığı Avrupa geçmişinde ortak noktalar, anlaşma zeminleri arayan çağımız Avrupalılarının çabalarından I. yazımda bahsetmiştim.[6] Yukarıda *Lise I* tarih kitabından aktardığım satırlarda dile getirilenlerin yakın veya uzak komşu ülkelerin lise tarih kitaplarında -Türkiye'ye yönelik olarak- yer almalarını arzu edebilir miyiz? Türk toplumu başka ülke toplumları karşısında zırhlar içinde mi kalacaktır? 1986 yılında, evet 1986 yılında basılmış bir lise kitabında tarihi, dünya ülkeleri toplumları arasında düşmanlık körükleyen bir bilgi dalı olarak verebilmek, politik propaganda tuzağına düşerek genç lise öğrencisi karşısına çıkarabilmek, eğitim dünyası için hiç de gurur verici sayılmamalıdır. Lise öğrencisi, lise öğrencimiz (kaçınılmaz olarak) çok yakın çevresinin, toplumunun çok yakın geçmişinin tarihini öğrenecektir, öğrenmek isteyecektir; bu arada ufkunu genişleterek dünya perspektivindeki konumunu bilmek isteyecektir. Hattâ, merak, kıyaslama isteği ve, tabii ki, bilimin gereği onu, uzak ülke ve toplumların geçmişine sürükleyecektir. Temel amaç, bu öğrenciye, geçmişin olaylarını, olgularını, nefret duygularından arındırılmış olarak sevgi ile, sempati ile, eleştiri ile öğretebilmek veya öğretme yollarını gösterebilmek olmalıdır (akademik kademeleri geçmiş, tarihi toplumda aramaya koyulmuş, sadece *Oğuzlar* adlı çalışması ile dahi Türk tarihçiliğinde isim yapmış Prof. Dr. Faruk Sümer'in yukarıda iktibas ettiğim satırlara ortak olabileceğine inanmak istemiyorum).

"Tarihe Yardımcı Bilimler"; Sosyo-Ekonomik Yapının Dışlanması

Gerek Sümer-Turhal ikilisinde[7], gerekse Akşit-Oktay beraberliğinde[8] tarihe yardımcı olabilecek bilimler *coğrafya, arkeoloji (takvim ilmi), etnografya, paleografya, epigrafya (kitabeler ilmi), numizmatik (paralar ilmi-meskûkât), antropoloji* açıklamalarla sıralanıyor. Hattâ birincilerde, ayrıca, *belgeler ilmi, soykütüğü ilmi* basit açıklamalarla eklenirken *sosyoloji* ve *ekonomi, eski yazılar ilmi* ve *sanat tarihi, fizik* ve *kimya* ad olarak veriliyor. Bu tercihlerle, her iki kitap yazarlarının tarihe bakış açıları da ortaya çıkıyor: *takvim ilmi, kitabeler ilmi* veya *söykütüğü ilmi* tarih için öncelikle önem taşıyor; sosyoloji ve iktisat bir kitapta ismen anılıyor, diğer kitapta hiç belirtilmiyor. Tarih, sosyal bilimlerden soyutlanmış görünüyor; konu ortaklığı, yöntem beraberliği, günümüzün her aşamasında içinde bulunduğumuz ekonomik davranış, sosyal yapı değer taşımıyor. Özellikle son yarım yüzyılda tarihçilerin en çok barışmak istedikleri, ortak ilgi ve karşılıklı yardım alanları aradıkları dallar sayılan *sosyoloji, iktisat* ve siyaset bilmi tarihçiye kaynak oluşturacak *kitabe, takvim* ve *soykütüğü* ile dışlanıyor. Yukarıda sayılan bilgi dallarının nerede, nasıl işe yarayabileceğini, oturup, yeniden mi düşüneceğiz? Tarihçiler, artık, bunu biliyor; en azından bilmek zorundalar. Bizim tarih kitaplarında "tarihe yardımcı bilimler"in işlevlerinin iyi tesbit edilmemiş olması, bilerek veya gaflet sonucu, tarihin sosyal bilimler içinde aldığı son biçimin yanlış olarak, yüzyıllarca donanageldiği değerleri bir kenara atıp, özellikle yukarıda dile getirmeye çalıştığım diğer bilim dallarının yolgöstericiliklerini *bertaraf* edip verebileceği fetva: *"geçmişteki bir olayı günümüzün değer ölçüleriyle incelersek yanılırız"*. Tabii ki *"dört bin yıl önce yaşamış güneşe tapan bir toplumu, inancından dolayı kınarsak yerinde bir hüküm vermiş olmayız."*[10] Bugün

> Tarihçi geçmişte kalmış olay kümelerinde değişik etkenler arayabilir, ardından değişik sonuçlar çıkarabilir. *"Değer ölçüleri"* değiştiği sürece tarih canlılığını koruyagelmiştir.

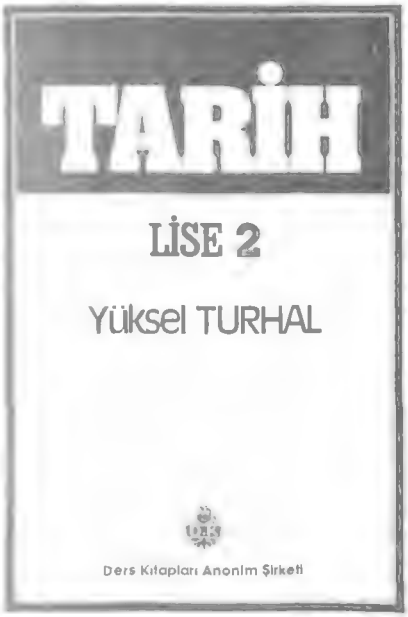

sıtılmamış bulunması, Türk tarihçiliği adına, hüzün vericidir, bağışlanamaz.

Tarihin sosyal bilimler içindeki yeri veya sosyal bilimler ile olan ilişkisi bu yazımızın konusu değildir. Bu bağlamda yazılan bazı el kitaplarını ve pekçok makaleyi bir tarafa bırakarak, eleştirdiğim husus ile ilgili bir konuşmadan bahsetmek istiyorum: 4 Kasım 1974 tarihinde "her hafta bir sohbet" köşesinde Abdi İpekçi'nin sorularını cevaplandıran o zamanki Başbakanlık Arşiv Genel Müdürü Mithat Sertoğlu'nun sözlerine kulak verelim: *"son zamanlarda iktisat tarihi ön plana geçmiştir... İçerden ve dışardan da yavaş yavaş iktisat tarihine yönelişi ben farkettim"*. Bu itiraf, aslında, 1930'larda hareketlenen, 1960'larda doruk noktasına ulaşan ve arşivlerimize Ö.L.Barkan ve ekibi ile sokulan iktisat tarihçiliğinin geçikmiş bir ifadesiydi. Devlet tarihinden toplum tarihine götüren çabaların 1986 yılında lise tarih kitaplarında yankısını bulamamış olması, bilmem, nasıl açıklanabilir?

"Geçmişteki Bir Olayı Günümüzün Değer Ölçüleriyle İncelersek Yanılırız"[9]

İşte bir "fetva" daha. Tarihçinin yıl-

Ömer Lütfi Barkan

aynı inançta olan bir toplumu da kınayamayız. Tarih salt kınamak veya yüceltmek için değildir. Tarihçinin "değer ölçüleri" de düşündüğü, tartıştığı, yazdığı ve öğrettiği *zaman*'ın değer ölçüleridir. 1980'li yıllarda, geçmişin çeşitli konularını incelemeye koyulan tarihçinin, elinde -bölük pörçük de olsa, rastlantı sonucu da olsa- bulunan malzemeye, kaynağa karşı takındığı tavır, ayni malzemeye, kaynağa karşı kendinden önceki tarihçilerin gösterdikleri davranıştan farklı olabilecektir. Yeni sorular sorabilecektir. Yaşadığı güne kadar kazandığı değer yargıları karşısında bırakabilecektir eline geçirdiği materyali. Tarihçi, tabii ki, kendisine ulaşan malzemeyi değiştiremez; laboratuvarlarda deney yapamaz, tekrarlayamaz; kısacası, geçmiş bir olayı diriltemez. Ama geçmişte kalmış olay kümelerinde değişik etkenler arayabilir, ardından değişik sonuçlar çıkarabilir. *"Değer ölçüleri"* değiştiği sürece tarih canlılığını koruyagelmiştir. Aksi halde, tarihçi, yalnızca "metin naşiri" olur. Tarih metinleri de, birbirleriyle ilişki kurulmadan, kuşaktan kuşağa, tek başlarına yayınlanır, tekrarlanır durur. Unutmayalım ki Herodot, Aşıkpaşazade, Ranke, Cevdet Paşa, Carlyle *tarih* yazdılar; ama sonrakiler çağlarının *"değer ölçüleri"*ne göre, bunların yazdıklarını eleştirdiler, düzelttiler, yeni *tarih* eserleri ortaya koydular. Bu eylem sürmektedir. Bizim lise tarih kitapları da bu süreç içine girmelidirler.

Konularda orantı

8 Temmuz 1983 gün ve 108 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu Kararıyla kabul edilmiş ve 29 Ağustos 1983 gün ve 2146 sayılı Tebliğler Dergisi'nde yayınlanmış ortaöğretim kurumlarının *Tarih Dersi Programını* ana başlıklarıyla (*ünite* olarak) şöyle sıralayabilirim:

Lise I: Tarihe giriş; Türklerin Anayurdu (ilk yurdu) ve Göçler; Asya ve Mısır'da kurulan ilk medeniyetler; Ege ve Roma medeniyetleri; İslâmiyetten önce kurulan Türk devletleri; İslâmiyetten önce kurulan Türk devletlerinde kültür ve medeniyet; İslâm tarihi.

Lise II: Türklerin İslâmiyete girişleri ve ilk Türk-İslâm devletleri; Ortaçağda Avrupa; Türkiye tarihi; Orta Asya ve Yakın Doğu'da kurulan diğer devletler; Osmanlı devleti (Sultan II. Mehmet'e kadar)

Lise III: Osmanlı İmparatorluğu (XVII.yüzyıla kadar); XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa; XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa; XIX. Yüzyılda I. Dünya Savaşına kadar Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa; II. Dünya Savaşı.

Tarihçi, tabii ki, kendisine ulaşan malzemeyi değiştiremez

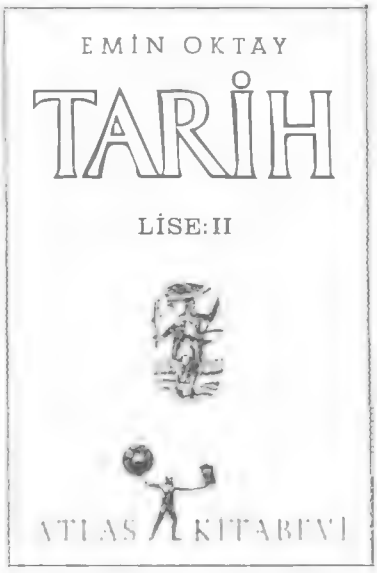

Kitaplarını bu programa göre hazırlayan tarih yazarlarının konulara değişik boyutlar verdikleri gözlenmektedir. Sayfa hesabıyla, kabaca, yaptığımız bir kıyaslama şöyle bir manzara ortaya koymaktadır: Sümer-Turhal'ın 232 sayfalık *Lise I*'inde Türk ve İslâm tarihi dışında kalan Asya, Mısır, Ege ve Roma medeniyetleri toplam 68 sayfada tanıtılmaktadır. Akşit-Oktay ikilisinin *Lise I*'inde ise kitabın büyük bir kısmı Çin, Hint, Mezopotamya, Anadolu, Mısır, Yunan, İran, Fenike ve İbraniler, Girit ve Miken, Yunan ve Roma oluştururken Türklerin Anayurdu ve Göç 254 sayfanın sadece 9 sayfasını kaplamaktadır. Yukarıda ana hatlarını verdiğim ilgili Bakanlığın (üzerinde durulmaya ve düzeltilmeye muhtaç) programının *Lise I* kitaplarına çok büyük farklarla uyarlandığını görebiliyoruz.

Emin Oktay'ın *Lise II*'sinde[11] Müslümanlıktan önce Türkler, İslâm tarihi. İlk Müslüman Türk devletleri, Moğol tarihi ve Osmanlı devletinin başlangıcı temel konuları oluştururken, kavimler göçü, Bizans, Ortaçağ Avrupa'sına 296 sayfadan 68 sayfa yer verilebilmiştir. Yüksel Turhal tarafından yazılmış *Lise II*'de ise[12] Türklerin İslâmiyete girişleri ve ilk Türk-İslâm devletleri ve Osmanlı tarihi (Sultan II. Murad dönemi sonuna kadar) 207 sayfa tutarken, Ortaçağ Avrupa'sına yalnızca 20 sayfa ayrılmıştır.

Emin Oktay, *Lise III* tarih kitabında[13] Fatih dönemi ile başlayan Osmanlılara 164 sayfa ve Avrupa (Amerika ve Uzak Doğu)'ya 113 sayfa ayırırken, *Lise III*. sınıflar için önerilen Veli Şirin'in Osmanlı ağırlıklı tarih kitabı[14] Avrupa'ya ve dünyaya 272 sayfa içinde sadece 20-25 sayfa ile açılabilmiştir. *Lise III* kitaplarında dikkat çeken çok önemli bir husus da günümüzde etkilerini çok daha fazla duyduğumuz dönemlerin (Batı tarih terminolojisinde *contemporain/contemporary* olarak anılan yakın devirlerin) çok sınırlı verilmiş olmasıdır. Veli Şirin'in 1451-1579 yıllarını içeren Osmanlı tarihine en az 100 sayfa ayırıp 1830'lardan I. Dünya Savaşı sonuna kadar (Avrupa'yı da dahil ettiği) Osmanlı tarihi bölümü 58 sayfa ile sınırlandırmasının sebebi, acaba, psikolojik midir? Aynı kitapta II. Dünya Savaşı (öncesi ve sonrası)'nın 6 sayfa ile temsil edilmesi -272 sayfalık kitap göz önüne getirildiğinde- bilmem, nasıl açıklanabilir? Emin Oktay'ın *Lise III*'ü için de bu görüşlerim geçerli olmakla beraber, burada konuların Şirin'in kitabında yapıldığı kadar giderek darlaştırılmadığını gözleyebiliyoruz. Gelecek yazımda lise tarih kitapları üzerinde durmaya devam edeceğim. □

---

[1] *Tarih ve Toplum*, 44 temmuz, 1987 s. 51

[2] S. Özbaran "Ortaöğretim Kurumlarında Tarih Öğretimi", *Ortaöğretim Kurumlarında Sosyal Bilimler Öğretimi ve Sorunları* Türk Eğitim Derneği, 13-15 mayıs 1987, Ankara. Yayınlanacaktır.

[3] Akşit-Oktay, *Lise I*, s.15.

[4] Akşit-Oktay, *Lise I*, s.6.

[5] Sümer-Turhal, *Lise I*, *s.12.*

[6] *Tarih ve Toplum*, 44, s.52-53.

[7] Sümer-Turhal, *Lise I*, s.9-10.

[8] Akşit-Oktay, *Lise I*, s.8.

[9] Sümer-Turhal, *Lise I*, s.8.

[10] Sümer-Turhal, *Lise I*, s.8.

[11] E.Oktay, *Tarih: Lise II*, İstanbul/Atlas Kitabevi, 1987.

[12] Y.Turhal, *Tarih: Lise II, İstanbul/Ders Kitapları A.Ş. 1987: "Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu'nun 26.6.1984 tarih ve 74 Sayılı Kararı ile Yardımcı Ders Kitabı olarak kabul edilmiştir".*

[13] *E.Oktay, Tarih: Lise III*, İstanbul/Atlas Kitabevi, 1985

[14] V.Şirin, *Tarih: Lise III*, İstanbul/Gendaş A.Ş., 1986: "Talim Terbiye Kurulu'nun 30.7.1986 gün ve 4774 sayılı kararları ile ders kitabı yerine okutulması kabul edilmiştir".

Harem'in Öyküsü

Mualla Eyüboğlu-Anhegger, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)* Sandoz Kültür yayını, İstanbul 1986.

BYZANTİON şehrinin kurucusu Byzas'a Delphoi kahinleri, şehrin yerini körler ülkesinin karşısında seçmesini söylemişler. Kastedilen körler ülkesi bugünkü Kadıköy (Chalcedon)dü. Anadolu yakasında yerleşip, bugünkü Topkapı sarayının bulunduğu eski Bizansın dünya güzeli konumunu farkedemedikleri için eski Dünyanın insanları onları böyle iğnelermiş, Gerçi Doğu Roma kayzerlerinin ve İustinianus'un oturduğu bugünkü Küçük Ayasofyada bulunan saray, rüzgarlardan Topkapı sarayı kadar etkilenmez ve Marmaradan gelenlerin daha ilk anda gözüne çarpardı, ama Topkapı sarayı bulunduğu tepenin konumu nedeniyle etrafı daha kolay görür ve etraftan da muhteşem bir görünüşü vardır. Mualla Eyüboğlu yıllar boyu yürüttüğü Topkapı sarayı Harem bölümündeki restorasyonundan sonra yetkili raporu yazmış bulunuyor.

Bu Harem bölümüyle ilgili bir rapor değil sadece. Sarayın şehrin içindeki konumu, uzun tarihi içinde gelişen kültürel ve toplumsal yaşam biçimleri de ihmal edilmeyen bir kitab. 1478-1854 yılları arasında Osmanlı egemenliğinin odak noktası Topkapı sarayıydı. 1854'den sonra Osmanlı hanedanı için bir baba ocağı olarak önemi vardı. Hırka-i saadet (mukaddes emanetler) iç hazine burada korunuyordu. Osmanlı hanedanının sanat eseri hazinelerini gezmek için sefir süferaya, misafir veliahdlara arasıra Hariciye nezareti kanalıyla izin çıkardı. Halka açık bir müze değildi. Cenazeler Topkapıda gasledilir ve kalkar, tahta gere Babüssaade önünde çıkılırdı. Sultan Mehmed Reşad'a Harbiye nezaretinde biat edilmesi olayı, ananeye mugayir bir küstahlık olarak uzun zaman dedikodu mevzuu olmuştu. Gene de saray, cumhuriyet devrine ihmal edilmiş yer yer çöküntü bir yapı kompleksi olarak geçti. Haremin de ilk ciddi restorasyonu 1960'larda Mualla Eyüboğlu'nun yönetiminde yapıldı. Topkapı 1854'den sonra Eski Saray fonksiyonunu görmeğe başladı. Eyüboğlu'nun da dediği gibi Pertevniyal Valide Sultan ve Bezmiâlem Valide Sultan da oğulları Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz ölünce burada oturmuşlardır. Demiryolu ve nihayet yakın zamanlarda sahilyolunun buradan geçişi, II Meşrutiyette Topuzlu Cemil paşanın Gülhane parkını burada açışı, Sarayın tarihi topografyasını değiştirmiştir. Topkapı sarayı 1924'den beri halka açık, Dünya çapında müzelerden biridir.

Babüssade'nin (sarayın 3 kapısı) ardında padişahın evi başlar. Ama bu kısımda bazı kasr ve bölümlerde padişah; vezirleri, musahibleri ile görüşür misafir kabul ederdi. Padişahın hususi mekânını da her müslüman evi gibi Harem ve Selamlık olarak düşünmek gerekir diyor Eyüboğlu. Harem'in reisi Valide Sultandı. O yoksa Kethüda kadın vekil olarak Haremi yönetirdi. Harem halkının arasındaki hiyerarşi, günlük yaşam bu kitapta mimari kompleksle içiçe anlatılıyor. Harem halkında bilmediklerimizi öğreniyor, yanlış bildiklerimizi tashih edebiliyoruz. O koğuşlar, daireler, koridorlar herbiri bir tarihi olayın, Saraydaki bir gelenek ve kurumun gözlerimizde canlandığı bir anlatımla betimleniyor.

Harem halkı çok geniş mekanlarda mı yaşardı? Eyüboğlu, daire ve odaların genişliğinde kesin bir hiyerarşinin rolü olduğunu gösteriyor. Valide Sultan dairesi en büyüğüydü. Daire bir sofa, yatak odası, Valide hamamı ve namaz yerinden oluşurdu. Cariyeler için ayrı bir bölüm vardı. Bundan başka özel mutfağı olan tek daire Valide Sultan dairesiydi. Valide Sultanın emrindeki cariyeler onun dairesi altındaki yüksekliğin ahşab bölümlerle üçe bölümlenmiş bir mekânda kalırlardı; yani adeta raf usulü.. Galiba Eyüboğlu restorasyon sırasında hakiki yapıyı ortaya çıkarmak için bu gibi bazı bölümleri iptal etmek durumunda kalmıştı. 17. yüzyılda bazı Valideler Topkapıyı terketmeğe başlamıştı. IV. Mehmed'in

Harem'de Valide Dairesi ile Gedikli Kalfa koğuşları.

annesi Turhan Sultan'dan sonra Valide Sultanlar Edirne sarayında veya sahilsaraylarda yaşamağa başlamışlardı. Böylece bazı sahilsaraylarda yeni tip bir mimarinin ve biçimlenmenin ortaya çıktığı görülüyor. Kitabın 35-39. sahifelerinde Haremde en uzun süre hükmeden valide sultanların hikâyeleri de yer alıyor. Kösem Sultan, Turhan Sultan, Gülnüş Sultan. İlki IV Mehmed'-in büyükannesi, ikinci annesi ve üçüncüsü sevgili gözdesi ve hasekisi... 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinin Harem tarihi bu üç Valide ve Haseki Sultanların tarihidir. Gülnüş Sultan 60 yıl boyu gözde, haseki ve valide olarak Topkapı'ya hükmetmiştir. Gülnüş; oğlu III Ahmed'in validesi için yaptırdığı cami ve türbeyle Üsküdar da bir barok inci olarak halen ismini ve şanını yaşatmaktadır.

II. Mahmud Topkapı Sarayı'nı padişah evi olarak kullanmamıştır. Beylerbeyi sarayında yaşamağa başladığı için Topkapı günlük resmi işlerin görüldüğü bir mekan olarak kalmış. Bu değişme sarayın kullanımına, mimari düzenine de aksetmiştir. Nasıl olduğunu kitabın sürükleyici uslûbuyla izlemek gerekir.

İnsanlar heryerde aynıdır. Harem'in şehzadeler dairesi altındaki revak; cinlerin meşveret yeri olarak adlandırılıyor. Adlandırma, gelecekleri taht veya ölüm olarak iki seçenek arasında kalan insanların durumunu belirleyecek bir kara mizah gibi görünüyor. Restorasyon sırasında dolap içlerinde veya ahşap kaplamaların altından muskalar bulunmuş; büyü ve tılsımla Haremdekiler de herkes kadar, hattâ herkesten çok uğraşmış olmalı. Harem bir bakıma Enderun mektebinin dişisi İmparatorluğunun üst sınıflarına girecek kadınların yetiştiği yer. Ya padişah eşi olacaklar, ya da çırak çıkıp bir devletlinin veya orta halli bir bürokratın eşi olacaklar. Orda kalan ya Haremin hizmet hiyerarşisinde yükselecek, ya da basit hizmetkâr olarak hayatını sürdürecek. Cariyelerin yaşadığı bölümün üçüncü kapısı üstündeki şu arapça ibare de durumu ifade ediyor "Ey kapıları açan Allahım, bize de hayırlı kapılar aç.."

Bu kitap resimleri, plânları ve açıklamalarıyla Harem'i uzun yıllar yürüttüğü restorasyon çalışmaları dolayısiyle en iyi tanıyan bir mimarın raporu; ama aynı zamanda onu kuru bir mimari raporun dışına çıkaran, bir imparatorluğun hikâyesine bağlayan sürükleyici bir kalemin eseri..

İLBER ORTAYLI

Kapsamlı Bir İlk Çalışma

Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi-Metinler/Kişiler Hazırlayan: İsmail Kara. 2 cilt, Risale Basın-Yayın Ltd., İstanbul 1986, 1987.

TÜRK siyasal düşüncesi alanında bugüne kadar başlıca siyasetçi-düşünürlerin ana görüşlerini ortaya koyabilen, eserlerinden seçilmiş parçaları kapsayan bir derleme bulunmuyordu. İlk kez bu tür bir çalışma İsmail Kara tarafından İslâmcılık akımı konusunda hazırlanmış ve *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi-Metinler/Kişiler* başlığı ile yayınlanmıştır.

Derleme iki bölümden meydana geliyor: I. "Giriş" ve 2. Seçilen kişilerin kısa yaşam öyküleri, bibliyografik bilgiler ve dili sadeleştirilmiş makale ve kitap kısımları.

Kitabın başındaki "Sunuş" kısmında derleme kapsamına alınan zaman dilimi belirtiliyor. İ.Kara, kendi ifadesine göre "İslâmcılık düşüncesi(nin), çağdaş Türk düşüncesi içinde *ayrı* ve belirgin bir fikir hareketi olarak II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra vücut" bulması nedeniyle, "Cevdet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa... gibi II. Meşrutiyet'ten önce vefat eden yazarları bu çalışmanın sınırları dışında tutmak durumunda" kalmış (C.I,s.V) eserlerini *yalnız* Cumhuriyet döneminde vermiş yazarlara da bu çalışmada yer vermemiş, çünkü "İslâmcılık düşüncesi(..), Cumhuriyet devrine, Türkçülük-Milliyetçilik ve Batıcılık düşüncelerinin aksine ve en azından eser verme ve fikirlerini savunma açısından zayıflayarak.. yansımış", ve "Cumhuriyet dönemi İslâmcıları, uzun müddet Türkçülük değilse de Milliyetçilik çerçevesinde varlık alanı" bulabilmişlerdir(s.VI).

Metinleri çoğunlukla *Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad, Beyan ül Hak, İslâm Mecmuası*'nda yayınlanmış makalelerden ve yazarların gazete ve dergilerdeki yazılarından oluşan kitaplarından seçtiğini bildiren İ. Kara, "yazarların genellikle fikrî yönleri, bir ölçüde de siyasî tarafları ağır basan yazılarını tercih" ettiğini vurguluyor (s.VI).

"Giriş" bölümünün diğer bir başlığı, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi İçin Bir Çerçeve Denemesi"dir. Burada İ. Kara İslâmcılık akımını hazırlayıcı nedenler, temel düşünsel ve dinsel-akidevî sorunlar (kaynaklara dönüş, ictihad kapısı), İslâmcılar konusunda şimdiye değin değişik yazarlarca yapılmış sınıflandırma denemeleri, İslâmcıların İttihad-ı İslâm, Milliyetçilik, Devlet-Hilâfet-Kanun-i Esasi gibi siyasal kavramlara olan yaklaşımlarını genel çizgileriyle ele alıyor.

İ. Kara'ya göre "İslâmcılık"; "XIX.-XX. yüzyılda, İslâmı bir bütün olarak... 'yeniden' hayata hakim kılmak ve 'akılcı' bir metodla müslümanları, İslâm dünyasını batı sömürüsünden, zâlim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak; medenîleştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününü ihtiva eden bir hareket"tir(s.XV).

Yukarıdaki tanım ve Giriş bölümünün diğer kısımlarındaki açıklamalardan (s.LVIII-LXII), İ. Kara'nın "İslâmcılık"tan "İslâm Modernizmi" akımını kastettiği anlaşılıyor. Nitekim, genel çizgileriyle anlattığı "İslâmcılık" akımının hazırlayıcı nedenlerini, temel düşünsel ve dinsel sorunlarını daha ziyade modernist bir bağlamda ele almaktadır: "İslâmcılık" akımının köken olarak Cemaleddin Efgani, Abduh ve Seyyid Ahmed Han'a bağlanışı (s.XV), XIX. yüzyıl boyunca Batı'nın ve özellikle Oryantalistlerin İslâm dinine ilişkin "mani-i terakki" iddiasını, İslâm kültürünün herhangi bir özgünlüğünün olmayıp diğer eski uygarlıkların kültürlerini almış oldukları ve İslâm dininin genel olarak statik bir yapıya sahip olduğu, ictihad kapısının kapalı bulundu-

ğunu ileri sürmeleri (s.XX) üzerine İslâmcıların "İslâmı.. batılıların açtığı yolda savunmakla" uğraşmaları, Batı'nın "medenî, ilmî, sınaî, fennî" üstünlükleriyle İslâmın kültürel ve ahlâkî özelliklerinin birleştirilmesini istemeleri (s.XXII,XXIV), dinî açıdan Selef (İslâmın erken dönemlerindeki dinsel inanış ve uygulamaları yeniden canlandırmaya yönelik dinsel hareket) akaidine yönelmeleri ve Tasavvuf-tarikatlara karşı cephe almaları (s.LVIII-LX), ictihad kapısının açılması gereği ve dolayısiyle Islâm dininin değişen zamanlar ve gelişen olaylar karşısında varlığını, canlılığını, geçerliliğini koruyabileceğini savunmaları (s.LXI,LXII), ittihad-ı İslâmcı olmaları (s.XXIX, XXX).

İ. Kara'ya göre İslâmcılık akımı genel hatlarıyla içten içe doğru yenilenmeye uzak kalmış, bir iktidar ve hakimeyet peşinde bulunmalarından dolayı

Musa Kâzım Efendi.

Sait Halim Paşa.

geçmişe bakmaktan çok ileriyi düşünmek, şimdiki zamanı öne alıp mevcut sorunlara acil çözüm bulmak onlara çekici görünmüş, "geçmiş ve gelenek ancak ilerlemeye olan katkısı ölçüsünde bir değere, bir iyiliğe sahip" olmuştur(s.XVI,XVII).

Yine İ. Kara'ya göre Osmanlı Devletindeki İslâmcılık akımı "bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi" olarak Osmanlıcılık akımının bir devamı, Milliyetçilik ve bir ölçüde Türkçülük cereyanının öncesi şeklinde ele alınmalıdır. Önce, Tanzimat dönemi boyunca sürdürülen Osmanlıcılık ideolojinin başarısızlığa uğraması sonucu İslâmcılık-İttihad-ı İslâm düşüncesi II. Abdülhamid döneminde bir devlet politikası olarak benimsenip uygulanmıştır. Bir fikir hareketi olarak İslâmcılık ise ancak II. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkmıştır.

İ. Kara'nın değindiği bir nokta, İslâmcılığın hakim olduğu Abdülhamid döneminde, orduda ve özellikle eğitim alanında batılı tarzda en büyük ve yaygın modernizasyonun yürütülmesi sonucunda yetişen insan unsurunun Abdülhamid'in sonunu hazırladığı, ve kendisinden sonra İslâmcılık siyaseti gütmek isteyen düşünür-siyasetçilerin de işini büyük ölçüde zorlaştırdığı, ayrıca II. Meşrutiyet döneminde artık İttihad-ı İslâm düşüncesinin dayanağı olan müslüman unsurların birliği temelinin de ortadan kalktığıdır (Arap milliyetçiliği, Arnavut isyanları) (s.XXVII-XXX).

Derleyici, İslâmcılık akımı için Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Babanzâde Ahmed Naim ve Said Halim Paşa'nın değişik zamanlarda yaptıkları çeşitli adlandırmaları bildirdikten sonra, İslâmcılara ilişkin, metod ve düşünce ayrılıklarını sözkonusu ederek Hilmi Ziya Ülken, Fazlurrahman, Erol Güngör ve Enver Ziya Karal'ın yaptıkları sınıflandırmaları aktarmaktadır. Ancak, İ. Kara'nın haklı olarak belirttiği üzere, yapılan bu sınıflandırmaların sağlam ve tutarlı tarafları az olup, daha ziyade İslâmcıların yaşayışlarından, davranışlarından, büyük ölçüde de Cumhuriyet idaresine karşı aldıkları tavırlardan "modernist" ya da "muhafazakâr" oldukları sonucuna varılmıştır. Oysa, İ. Kara'ya göre Said Halim Paşa dışında İslâm toplumunu, düşünüşünü ve siyasal kurumlarını Batı kültürü ve kurumları ile taban tabana zıt ve uzlaşmaz kabul eden başka bir İslâmcı düşünür pek görülmemektedir (s.XXXII—XL).

Giriş bölümünde ayrıca İslâmcıların siyasal görüşleri İttihad-ı İslâm, Milliyetçilik ve Devlet-Hilâfet-Kanun-i Esasi kavramları çerçevesinde ele alınmış, İttihad-ı İslâm konusunda C. Efgani'nin, M. İkbal ve Said Halim Paşa'nın görüşleri belirtilmiş, C. Efgani'nin M.E. Yurdakul ve Ziya Gökalp üzerindeki etkilerine değinilmiştir (s. XLI-XLV).

Milliyetçilik alanında, Şeyhülislâm Musa Kâzım ve Babanzâde Ahmed Naim'in Milliyetçilik konusundaki olumsuz düşünceleri ve Türkçülerin, Ahmed Agayef'in, Ziya Gökalp'in bu düşüncelere olan tepki ve karşılıkları verilmiştir. Derleyicinin değindiği bir nokta, İslâmcıların II. Meşrutiyet döneminde Milliyetçilik kavramına cephe alırlarken, Cumhuriyet döneminde İslâmiyetle birleştirilmiş ve Milliyetçilik, bir "İslâmcılık-Türkçülük" görüşüne varışlarıdır (Babanzâde Naim, Mehmet Akif örnekleri) (s. XLV-LIV).

Devlet-Hilâfet-Kanun-i Esasi konusunda, genel olarak İslâmcıların, Kur'an ve hadislerin belirli bir devlet ve yönetim biçimi vazetmediği, sadece "şura", "adalet" gibi belirli ilkeleri bildirdiği ve bu ilkeleri uygulayan her yönetim biçiminin Şeriat'a uygun olacağı görüşünü savundukları anlatılmakta, ancak İslâmcıların özellikle "şura" ilkesi, yani bir İslâm devletini idare eden kişinin idarî işlerde halka veya halkın temsilcilerine danışması ve danışmanın sonuçlarına uyması kuralı üzerinde durdukları vurgulanmaktadır. İslâmcıların "şura" ilkesi ışığında kanunlaştırma hareketleri, Kanun-i Esasi, milli egemenlik, hilâfet gibi konuları tartıştıkları bildirildikten sonra, Said Halim Paşa, İzmir mebusu Seyyid Bey, Şeyhülislâm Musa Kâzım ve Elmalılı Muhammed Hamdi'nin milli egemenlik ve Kanun-i Esasi konularındaki görüşleri verilmiştir. Bilinen İslâmcı düşünürlerin hiçbiri istibdat yanlısı değildir. Ancak, meşrutiyet rejimi ve Kanun-i Esasi hakkında değişik görüşler savunulmuş, örneğin, Said Halim Paşa meşrutiyet rejiminin bir gereği olan milli egemenlik ilkesine ağır eleştiriler yöneltmiş, milli eğemenliğin millet iradesini temsil etmeyip, aksine genellikle çoğunluğun zayıf iradesini bastıran kuvvetli bir azınlığın sesinden ibaret olduğunu, Kanun-i Esasi'nin ise İslâm dinine ve Osmanlı toplumunun koşullarına uygun olmadığını (C.I, s. 139) iddia etmiştir. Buna karşılık, Musa Kâzım ve Elmalılı Hamdi Kanun-i Esasi'nin Şeriat'a dayandığını ileri sürmüşlerdir (s.LIV-LVII).

Giriş bölümünün en son arabaşlığı olan "İslâmcıların Fikrî Endişeleri"nde İ. Kara, önce, "İslâmcıların" selef akaidine yönelme eğiliminde olduklarını bildiriyor (s.LVIII). Ancak derleyici İs-

lâm düşünce tarihindeki selef geleneğini (örneğini İbn Teymiyye'nin düşüncelerine) ve Giriş bölümünün başlangıcında sözünü etmiş olduğu Efgani ve Abduh'un kısa da olsa görüşlerini, bu kişilerin Türkiye'deki İslâmcıları dinsel düşünüşte nasıl ve ne ölçüde etkilediklerini anlatmıyor, dolayısıyla konu biraz boşlukta kalıyor.

İ.Kara'ya göre İslâmcılar nassları (anlamı kesin olan Kur'an âyetlerini), olduğu gibi kavramaya niyetli olmaktan ziyade, kafalarında kurdukları çağdaş dünyayı destekleyecek bir tarzda algılamaya, aklîleştirmeye, İslâmda akılnakil (Kur'an ve Sünnet), din-ilim, din-devlet çatışması olmadığını batılılara ve müslümanlara ispat etmeye çalışmışlardır. Bu gayelerine başlıca iki engel olan, 1) Geçmiş ulema ve onların görüşlerini; ulemayı ya "devirlerine hapsederek" veya cehaletle, dini anlamamakla itham ederek, 2) Determinist-akılcı bir yaklaşımla kavranamayacak mucizeler ve kerametleri ise; mucizelerin hadislerden nakledilen bir kısmını inkâr, Kur'an'dakilerin ise aklîleştirilmesi-örneğin Abduh'un cinleri bir tür mikrop olarak açıklamak girişimi-yoluyla, kerâmetleri ise bâtıl inanç, "hurâfe" olarak nitelendirerek aşmışlardır (s.LVIII,LIX).

İslâmcılara göre Tasavvuf ve tarikatlar insanları dünyadan el etek çekmeye sürüklemekte, atâlete neden olmakta, bâtıl inançların, "hurâfelerin" yayılmasına neden olmakta, dolayısiyle müslümanları geriletmektedir. Ancak, İ. Kara'ya göre İslâmcıların Tasavvufa karşı bu cephe alışlarının gerçek nedenleri, Tasavvuf'un "kontrolsuz şahsî yoruma her an açık ve müsait" olması, "cemaatın bütününü ilgilendiren ve üzerinde ittifak edilmesi mümkün olan objektif esasları" taşımaması, mutasavvıfların birleştirilip sistemleştirilmek istenen bir İslâm anlayışının dışında kalan bir ilim anlayışı -marifet, keşf, ilham-, bir ulûhiyet telâkkisi, bir varlık düşüncesi geliştirmiş olmalarıdır (s.LIX,LX).

Derlemeci, ictihad konusunda, İslâmcıların ictihad uygulamasını ulema kesimine verilmiş bir hak, bir yetki saydıklarını ve İslâm dininin değişen zamanlar ve gelişen olaylar karşısında varlığını, canlılığını, geçerliliğini koruyabileceği bir araç olarak gördüklerini bildiriyor. İslâm dünyasının dinamizmini kaybetmesi ve gerilemesini İslâmcılar XII. yüzyıldan beri ictihad kapısının kapatılıp taklide bel bağlanmış olmasına dayandırmaktadırlar. Burada Elmalılı Hamdi, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Mustafa Sabri ve Said-i Nursî'nin bu konudaki görüşleri aktarılmaktadır (s.LX-LXIV).

Derlemeciye göre İslâmcı akımın koyduğu "Önşartlar Yahut Hedefler", 1) Müslümanları saf bir inanç sahibi kılmak, 2) Eğitim-öğretimin ıslahı ve cehaletle, bilgisizlikle, taklitle mücadele, 3) Tasavvufun ıslahı, 4) İslâm dünyasında yaygın olan, tevekkül kavramını yanlış yorumlayan ahlâk anlayışını değiştirmek, 5) İslâmın ilk devirlerinde olduğu gibi cihadın çok geniş ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktır (s.LXIV-LXVII).

Böylece, derlemenin Giriş bölümü sona eriyor. İ. Kara, bu bölümü, "Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi İçin Bir Çerçeve Denemesi" oluşturmak üzere hazırladığını bildiriyor. Ne var ki, özellikle II. Meşrutiyet dönemi İslâmcılık düşüncesinin ana organları olan *Sırat-ı Müstakim Sebilürreşad, Beyan ül Hak, İslâm Mecmuası* gibi yayınları kısa da olsa tanıtmamakta, siyasal-düşünsel etkilerinden, sözü geçen dergilerin Osmanlı Devletinin başına gelen iç ve dış siyasî olayların etkisiyle ne tür siyasî tutumlar aldıklarından söz etmemektedir. Oysa ki derlemecinin "Sunuş"ta da bildirdiği üzere, derleme için seçtiği dergi makalelerinin çoğunluğu yukarıda adı geçen dergilerden alınmıştı. Dolayısiyle, İ. Kara'nın oluşturmaya çalıştığı "Çerçeve"de tarihsel boyut eksik kalmaktadır.

Giriş'ten sonra sıra, makale ve kitap bölümlerinin dili sadeleştirilerek aktarıldığı yazarlara geliyor. Ölüm tarihleri esas alınarak, sıra ile, birinci ciltte Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Şeyhülislâm Musa Kâzım, Said Halim Paşa, İzmir Mebusu Seyyid Bey, İskilipli Mehmed Âtıf, Ahmed Naim, Mehmed Âkif, Elmalılı Hamdi Yazır, ikinci ciltte Ferit Kam, Mehmed Ali Aynî, İsmail Hakkı İzmirli, İsmail Fennî Ertuğrul, Ahmed Hamdi Akseki, Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Said-i Nursî ve M.Şemseddin Günaltay'ın kısa yaşam öyküleri, eserlerinin bibliyografyası, haklarında daha ayrıntılı bilgi edinmek için başvuralabilecek kaynaklar ve sonra yazarların seçilmiş metinleri yer alıyor.

Ferid Kam, İsmail Hakkı İzmirli, İsmail Fenni istisna edilirse, yukarıdaki isimler genellikle aktif bir biçimde politikanın içinde yer almışlardır. Musa Kâzım, Said Halim Paşa, Seyyid Bey, Ahmed Naim, Mehmet Âkif, Elmalılı Hamdi ve M. Şemseddin'in zamanında ittihatçı oldukları bilinmektedir. Mustafa Sabri II. Meşrutiyet İlân edildiğinde İttihad ve Terakki'ye üye olmuş, ancak kısa bir süre sonra Cemiyetin aleyhine dönmüş, Ahali ve sonra Hürriyet ve İtilâf fırkalarının kurucusu üyeliklerinde bulunmuştur. 31 Mart Olayı üzerine İskilipli Âtıf ve Said-i Nursî mahkemeye verilmişler, Said-i Nursî beraat etmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu kurtuluş mücadelesi başladığında İskilipli Atıf, Ahmed Naim ve Mustafa Sabri Anadolu hareketine karşı İstanbul hükümetlerini desteklemişler, diğerleri ise Anadolu yanlısı olmuştur. Cumhuriyetin ilânından sonra Mehmed Ali Aynî ve M. Şemseddin yeni kurulan düzene katılırken, İs-

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi.

Babanzâde Ahmed Naim.

kilipli Atıf Ankara İstiklâl Mahkemesi kararıyla-Şapka kanunu'ndan yaklaşık bir buçuk sene önce yazdığı *Frenk Mukallitliği ve Şapka* adlı risalesi nedeniyle- idam edilmiş, Elmalılı Hamdi, Ahmed Hamdi Akseki ve Said-i Nursî yine istiklâl mahkemelerinde yargılanmışlardır. Mustafa Sabri ise "Yüzelliliklerden" olmak sıfatıyla 1922'den sonra Türkiye dışında yaşamış, Mehmed Akif gönüllü sürgüne gitmiş, Ahmed Naim ile Ferid Kam 1933 üniversite reformu sırasında Darülfünun'dan dışlanarak emekli edilmişlerdir. Ahmed Hamdi Akseki 1947-1951 arasında Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış, Şemseddin Günaltay ise 1949-1950 arasında Tek Parti Döneminin son baş-

Mehmed Ali Ayni.

Şemseddin Günaltay.

bakanı olmuş, aynı kişi 27 Mayıs 1960'dan sonra Kurucular Meclisi üyeliğine atanıp Ekim 1961 seçimlerinde CHP İstanbul senatörlüğüne seçilmiş, ancak seçimden dört gün sonra ölmüştür.

İ. Kara'nın seçmiş olduğu yazarlara bakıldığında, birçoğunun derlemenin Giriş bölümünde yapmış olduğu "İslâmcılık" tanımına, yani İslâm Modernizmi akımına dahil edilemeyecek kişiler oldukları ileri sürülebilir. Örneğin Vahdet-i Vücutçu görüşler savunan Ferid Kam, Mehmed A. Aynî ve İsmail Fenni'den hiçbirisinde "İttihad-ı İslâmcılık", tarikat eleştirisi ve "hurafelere" çatma, aktivist bir yeni ahlâk anlayışı savunuş görülmez. Bir tek İsmail Fenni, ictihad kapısının açılmasının gereği (C.II, s.165/166) ve İslâm dininin akla (s.160) ve bilime uygunluğunu (s.170-178) ileri sürmektedir. Veya bir Mustafa Sabri yazılarında modernistlere, "müceddidlere" saldırmakta, İslâm dünyasının gerileme nedeni olarak ictihad kapısının kapalılığını ya da tarikat ve "hurâfeler"i değil, İslâmî kurallara ve geleneklere uyulmamış olmasını göstermektedir. Hattâ, modernistlerin hiçbir zaman söylemeyecekleri bir sözü, "buna çare (geri kalmışlığa) olacak diye açıktan veya gizliden İslâm dinini tahrip veya tahrif edilmesine lüzum gösterilirse o zaman ben, müslümanların bu sefalet halinde kalmalarını haklarında daha hayırlı görürüm" (C.II,s. 271) ifadesini kullanmaktadır. Aynı şekilde, Said-i Nursî'de tarikatçılığa yapılan eleştirilere sert bir karşı çıkış görülmektedir (C.II,s.355). Bu durumda İ. Kara'ya sormak gerekiyor: Neden Türkiye'deki İslâmcılık akımı için oluşturduğu "Çerçeve"de yalnızca İslâm Modernizmi'nden söz edip diğer İslâmcı kesimlere (Gelenekçilere, Sufilere) değinmiyor, İslâmcılık akımını neredeyse modernizm ile eş tutuyor?

İ. Kara'nın seçtiği kişilerin Türk İslâmcılık düşüncesini temsil etme yeteneği yeterli sayılabilir. Ancak, neden bir Fıkıh âlimi Mahmud Esad Efendi, talim-terbiye konularında ilginç öneriler ortaya koyan bir Abdüllâtif Nevzad, Ziya Gökalp'ın talebesi bir islâmcı olan Halim Sabit, düşüncelerindeki düzensizliğe rağmen siyasal önemi açısından bir Derviş Vahdetî derleme kapsamına alınmamışlardır? İ. Kara, derlemenin "Sunuş" kısmında, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarının önde gelen islâmcı şahsiyeti olan Manastırlı İsmail Hakkı'ya, çalışmaya esas aldığı ölçüler çerçevesinde yeterli ve değişik metinlerini bulamadığı için yer vermediğini belirtiyor (C.I,s.V). Oysa, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanmış olan Ayasofya Camii vaazlarında ("Mevâiz", SM no.1-9, 12-20, 22-31, 33-40, 42-45, 47, 50, 52), vaizin şahsında, ittihatçı bir âlimin müslüman cemaate İttihad ve Terakki Cemiyeti ve uygulamalarını islâmî bir söylem ve terminoloji kullanarak nasıl savunduğu ve propagandasını yaptığı görülebilmekteydi. Bu tür bir vaazdan yapılmış kısa bir alıntı okuyucular açısından herhalde çok ilginç olurdu. Bunun ötesinde, Manastırlı'nın vaazlarında "hürriyet", "ulülemr", "istibdat", "İttihad-ı İslâm", "terakki", "batılılaşmak" gibi siyasî kavramlara nasıl yaklaştığını görmek de mümkündür ("Mevâiz", SM no. 1, 4, 5, 7, 13, 14, 15, 16, 18, 22, 27, 37). Ayrıca, "Mevâiz"in bazı kısımlarında meşrutiyet rejiminin yapısı -yasama ve yürütme organlarının işlevleri- konusunda da ilginç görüşler bulmak mümkündür (SM no.1, 15). Ayasofya vaazları dışında, "Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihad" (SM no. 28-30), "Bab-ı İctihad Mesdûd mıdır!" (SM no. 31-35) başlıklı makalelerde Manastırlı ictihad meselesi konusundaki düşüncelerini bildirmektedir. "Vücûb-i İntibah" (SM no. 136) Manastırlı'nın siyasi düşüncelerinin bir özeti niteliğini taşıyan bir makaledir.

İ. Kara'nın seçtiği makaleler ve kitap alıntılarına gelince, burada da bazı eksikliklerin olduğu ileri sürülebilir. Örneğin, Musa Kâzım'ın *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanan "Adalet" (no.13), "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyacât-ı Asra Göre Islah ve Te'lifi.." (no.52-54), "Kuvvet Hazırlamak" (no.56, 59) başlıklı makalelerinden, *İslâmda Cihad* isimli risâlesinde, yazarın, Osmanlı siyasal yaşamının son dönemlerinde üzerinde çok tartışılmış olan "medrese ıslahatı", "terakki", "İttihad-ı İslâm" gibi kavramlar hakkındaki görüşlerini ortaya koyacak alıntılar derlemeye dahil edilebilirdi. Benzer durum Ahmed Naim için de sözkonusudur. Örneğin, İslâmcılık akımı açısından önemli bir mesele olan kadın sorununa ilişkin derlemede Naim'in "Taaddüd-i Zevcat İslâmiyetde Men' Olunabilir mi?" (*Sebilürreşad* no. 298), "Tesettür İşine Zabıta Karışmasın mı?" (*Sebilürreşad* no. 391) gibi makalelerinin bir tanesinden bile alıntı bulunmuyor. Mehmed Akif'in "Süleymaniye Kürsüsü" derlemede sanki içeriği şairin bizzat kendisi tara-

fından yaratılmışçasına okuyucuya sunulmuş; oysa bu eser aslında Türkistan kökenli bir İttihad-ı İslâmcı seyyah olan Abdürreşid İbrahim Efendi'nin anlattıklarının Akif tarafından şiirselleştirilmiş halinden başka bir şey değil! Makale ve kitap alıntılarında yetersizlik özellikle Ferid Kam, Ahmed Hamdi Akseki ve Şemseddin Günaltay'da göze çarpıyor.

Derlemeci, seçtiği kişilerin önce kısa yaşam öykülerini, eserlerinin bibliyografyasını ve haklarında daha geniş bilginin edinilebileceği kaynakları veriyor, daha sonra metinlere geçiliyor. Biçim olarak bu düzenin uygunluğuna karşın, yaşam öykülerinde bazı noktalarda İ.Kara olgusal gerçeklikten uzaklaşma eğilimleri gösteriyor. Örneğin Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin yaşam öyküsü kaleme alınırken, hiçbir belgesel dayanağı olmadığı muhtemel bir iddia ortaya atılmış, Şehbenderzâde'nin bakır zehirlenmesinden öldüğü bildirilirken, "siyonizm ve masonluk meselesini ilk ele alanlardan olduğu için masonlar tarafından zehirletilmesi de mümkündür" gibi bir ifade kullanılmıştır (C.I, s.4). Ahmed Naim'in yaşam öyküsünde, her nedense, sözü geçen kişinin I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu kurtuluş mücadelesi aleyhinde tavır aldığı, Mütareke dönemi Darülfünunu'nda Anadolu hareketini destekleyen -içinde Yahya Kemal'in de bulunduğu- hocaları tasfiye etmek için kurulan "Tasfiye Komisyonu"na girdiği (N.S.Banarlı, *Yahya Kemal'in Hatıraları*, İst. 1960, s.112) bildirilmemekte, buna karşılık 1933 reformuyla yeni kurulan İstanbul, Üniversitesi bünyesine alınmayıp emekli edilişi vurgulanmaktadır (C.I,s.275).

İ. Kara derlediği metinlerin dilini genç kuşağın rahatlıkla anlayabileceği bir biçime sokmuş, aslına mümkün olduğu kadar sadık kalmaya çalışarak bir sadeleştirme yapmış. Eğer mutlaka bir hata bulmak gerekiyorsa, bazı yerlerde belirli özensizliklerin yapıldığı ileri sürülebilir. Örneğin, Musa Kâzım'ın "Hürriyet-Müsavat" başlıklı makalesinin baştan ikinci paragrafında asıl metinde geçen *..memleketimizde ulûm ve maarif henüz lâyık olduğu vechile intişâr etmemiş ve edenler meyanında da...* ifadesindeki "edenler meyânında da"-'ya karşılık olarak İ. Kara sadeleştirilmiş metinde "aydınlar" terimini kullanıyor. Ya da Şemseddin Günaltay'ın asıl metinlerinde geçen "atâlet" kavramına karşılık olarak sadeleştirilmiş metinde "tembellik" terimi ikame edilmiş. Herhalde, Musa Kâzım'ın yine "Hürriyet-Müsavat" makalesinin birinci paragrafında, asıl metinde varolan (*Berât-ı hürriyet ve burhân-ı müsavatımızlan o Kanun-i Esasimizi istirdad etdik*) cümlesinin sadeleştirilmiş metinde varolmayışı bir baskı hatası sonucu olmalıdır.

Derlemeyi oluşturan her iki cildin sonunda "ek" bölümleri yer alıyor. Burada, derleme kapsamındaki yazarların girmiş oldukları polemikleri, tartışmaları yansıtan başka yazarların makaleleri ve açıklamaları bulunuyor. Birinci cildin ekinde Ahmed Agayef'in Ahmed Naim'in *İslâmda Dava-yı Kavmiyyet* adlı eserine karşı yazdığı "İslâmda Dava-yı Milliyet" makalesi var. İkinci cildin ekinde, sırayla, Nijad Tevfik'in Mehmed Ali Aynî'nin *Reybîlik, Bedbînlik, La-İtâhîlik Nedir?* adlı kitabına yazdığı bir eleştiri -"Bir Reddiye Münasebetiyle"- Abdullah Cevdet'in "Lugatçe-i Felsefe-İsmail Fenni Bey" başlıklı, İ. Fenni'nin *Lugatçe-i Felsefe*'sini eleştiren bir makale ve İ.Fenni'nin bu eleştiriye cevabı -"Lugatçe-i Felsefe Hakkında İsmail Fenni Beyefendi'nin İzahatı"-, Ziya Gökalp'ın *İslâm Mecmuası*'nda yayınladığı "Fıkıh ve İctimaiyat", "İctimaî Usûl-i Fıkıh", "Hüsün-Kubuh ve Örf" başlıklı makaleleri, Peyami Safa'nın *Çınaraltı* dergisinde yayınlanan "İlim ve Nazariye Düşmanlığı" makalesi, Eşref Edip'in 1948 sonrası *Sebilürreşad*'da yayınlanan iki makalesi- "Bediüzzaman'la Konuşma" ve "Günaltay'ın Başkanlığı ve Akisleri"-, son olarak "1928 Dini Islah Beyannamesi" ve bu beyanname üzerine Yusuf Ziya Yörükan'la yapılan konuşma yer alıyor. Her iki cildin eklerindeki bu aydınlatıcı yazılara karşın bir eksik göze çarpmakta, okuyucu, derlemede Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin, Celâl Nuri'nin *Tarih-i İstikbal* adlı eserine karşı yazdığı "İslahat ve İstikbal"i ve Ferid Kam'ın "Celâl Nuri'nin Tarih-i İstikbal'i: Sakız Çiğnemek" başlıklı makalelerini görmekte, ancak Şehbenderzâde ve Ferid Kam'ın yoğun bir eleştiriye tâbi tuttukları Celâl Nuri'nin sözü geçen eserinden derlemenin eklerinde en küçük bir alıntıya dahi rastlanmamaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki, yukarıda belirtilen eksikliklere rağmen, kendi alanında Türkiye'de bir ilk çalışma olması dolayısıyle, belirli İslâmcı yazarlar hakkında bir fikir edinmek açısından -bilimsel bir kaynak olarak, çok dikkatli olmak koşuluyla- İ. Kara'nın derlemesi önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Derlemecinin "Sunuş" kısmında belirttiği üzere, Osmanlıcılık, Türkçülük-Milliyetçilik ve Batıcılık akımları için de benzer -ancak kanımca daha titiz- çalışmalara ihtiyaç vardır. Yine İ.Kara'nın haklı olarak vurguladığı üzere, "ancak o zaman bir bakıma geçmişte olup biteni, bir bakıma da bizim devraldığımız mirası bütünüyle tanıma şansına sahip olabileceğiz. Artık havada çok kalmaktan yorulmuş ayaklarımız için de belki basılabilecek bir toprak ümidi doğacaktır" (C.I,s. IX).

AKŞİN SOMEL

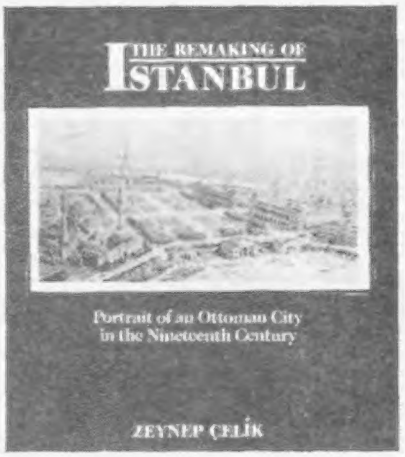

19. Yüzyıl İstanbul'u

Zeynep Çelik, *The Remaking of İstanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century.* University of Washington Press, Seattle 1987.

19. YÜZYIL, büyük kentlerin önemli değişmelere sahne olduğu bir dönemdir. Paris, Londra gibi Batı Avrupa başkentleri, sanayi devriminin getirdiği tüm dönüşümler ve nüfus hareketlerine karşın, 19. yüzyıl başlarında hâlâ ortaçağlardan kalma kent dokusunu koruyorlardı. Nüfusu 500.000'i aşkın Paris'in, Fransız İmparatorluğu'nun ihtişamına yaraşır biçimde yeniden yapılanması, 1850'lerde Baron Georges Hausmann'ın, III. Napoleon'un özlemleri doğrultusunda şehrin merkezinde başlattığı büyük çaplı yıkımlarla gerçekleşir. Bugün Paris'in simgesi haline gelen geniş bulvarların açılması, Louvre Sarayı'ndan Opera'ya kadar fakir halk yığınlarının üst üste kümelendiği mahallelerin temizlenerek açık alanlar ve

yeşil parklara dönüştürülmesi bu döneme rastlar. Londra ise 1800'lerin başında bir milyon nüfusuyla Avrupa'nın en kalabalık başkenti haline gelmiştir. Ama şehrin merkezi gene sefalet içinde yaşayan yarı işçi, yarı işsizler ordusunu barındıran mahallelerle kaplıdır. Bu fakir halkın sel gibi akarak zengin burjuva ve aristokratların oturduğu sokaklara yürüyeceği korkusu ve kolera salgınlarının yarattığı panik, 1830'lardan başlayarak yoğun bir yıkım hareketine dönüşür. Büyük caddelerin açılması, sokakların genişletilmesi, demiryolunun şehrin içine getirilerek ana istasyon binasının yapımı, yüzbinlerce insanı sokakta bırakır, daha da sefil şartlarda yan mahallelere sürer. Böylece 1880'li yıllara gelindiğinde, Londra'nın merkezi tüm çehresini değiştirmiş, artık doruğuna ulaşan İngiliz İmparatorluğu'nun başkentine yaraşır biçimde yeniden yapılanmıştır.

Mimari çoğulculuğa bir örnek: A. Vallaury'nin yaptığı Mekteb-i Tıbbiye.

19. yüzyıl, sadece Batı Avrupa'da değil, aynı zamanda Batı ticaretine hammadde ve tüketim pazarı olarak eklemlenen ülkelerde de kent tarihinde bir dönüm noktasıdır. Uzakdoğu'da Kalküta, Bombay gibi, Ortadoğu'da İskenderiye, Beyrut, Trablus, İzmir gibi liman şehirlerinin Batı ticaretinde düğüm noktası olarak ağırlık kazanması ve büyümesi, geleneksel ticaret ve ulaşım ağlarının Avrupa'ya yönelik olarak yeniden yapılanmasını simgeler. Delhi, Rabat, Kahire gibi başkentlere sömürge yönetiminin yerleşmesi ile birlikte, geleneksel kent çekirdeği yanında Batı örneği geniş caddeli parklarla bezenmiş, aydınlıklı bir ikinci kentin oluşması gene bu döneme rastlar. Yerli ve yabancı yönetici kesimi ile büyük ticaret erbabının yerleştiği bu görkemli "yeni kent" ile, geleneksel çarpık, dar sokaklı mahalleleri, kalabalık çarşıları ile "eski kent" arasındaki tezat, "batı" birikimi ile "doğu" kültür ve yaşam biçimi arasındaki uçurumu somutlaştırır, günümüzde izleri süregelen ikilemler doğurur.

Bundan böyle, 19. yüzyıl kentlerinin sosyal tarihine ilişkin temel referanslar arasına Zeynep Çelik'in İstanbul incelemesini de katabiliriz. Kitap, özellikle İstanbul ile ilgilenenler için kuşkusuz çok önemli bir kaynak oluşturacaktır. Ancak bunun ötesinde, nasıl François Loyer'in Paris incelemesi *(Paris XIXe siècle, l'immeuble et la rue,* Editions Hazan, 1986), Stedman Jones'un Londra üstüne araştırması *(Outcast London,* Oxford University Press, 1971) veya Janet Abu-Lughod'un Kahire *(Cairo: 1001 Years of the City Victorious,* Princeton University Press, 1971) ve Rabat araştırmaları *(Rabat: Urban Apartheid in Morocco,* Princeton University Press, 1980) uluslararası yazında 19. yüzyıl kentleri bağlamında sözü geçen çalışmalar ise, Zeynep Çelik'in İstanbul incelemesi de *(The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century,* Washington University Press, 1986) bundan böyle temel bir referans olarak anılacaktır. Söz konusu bu çalışmaların ortak ve belirleyici özelliği, sayısız inceleme arasından sıyrılıp uluslararası literatüre katılmalarının ana nedeni, ondokuzuncu yüzyılın makro sosyal-ekonomik dönüşümleri ile kentlerin fiziki dokusu ve mimarisindeki değişimleri bir bütün olarak ele almalarıdır. Akademik disiplinlerin dar bakış açısını aşarak kent ekonomisi, sosyolojisi, planlaması, yapı ve estetik anlayışı arasındaki bütünselliği ortaya koyabildikleri ölçüde, tek bir kentin, belli bir zaman kesitinde incelemesi olmaktan öteye gidebilmiş, yaygın bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekebilmişlerdir. Zeynep Çelik'in kitabı, bu çapta çalışmalar arasında yer almaya adaydır.

Kitabın esas ağırlığını, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile 1908 Jön Türk hareketinin parantez içine aldığı dönemde İstanbul'un kent dokusundaki dönüşümler oluşturuyor. Kentin yeniden yapılanması sürecinde, Osmanlı'nın Batı ticaretine açık pazar olarak eklemlenmesinin getirdiği yeni ticari ilişkiler ve ulaşım sistemini, geleneksel cemaat düzenine dayalı sosyal yapının çözülüşünü, çöken bir imparatorluğun kendini yenileme çabalarını, yönetici kesimin Batı hayranlığı ve özlemini izlemek mümkün oluyor. Böylece 19. yüzyılın karmaşık ve çelişkili olaylar, antlaşmalar, savaşlar dizisinin gerisinde yatan yeni sosyal bölünmeleri, kültürel ikilemleri, ekonomik bağımlılıkları, Osmanlı başkentinin mikro-kosmosunda, kentin fiziki dokusundaki değişmeler aracılığıyla bir kez daha görüyoruz, nasıl yaşandığını daha iyi kavrayabiliyoruz. Zeynep Çelik'in en büyük başarısı, bu bütünselliği verebilmesinden kaynaklanmaktadır.

Altı ana bölümden oluşan incelemenin ilk iki bölümü, İstanbul'un bin yılı aşkın tarihinde iki dönüm noktası, 16. ve 19. yüzyıllara genel bir bakış açısı getiriyor. Bizans Konstantinople'unun, İslam-Türk kimliğini kazanmasına ilişkin bilgiler, 19. yüzyılın dönüşümlerine ışık tutan bir ana tema etrafında inşa edilmiş. Bu temalardan ilki, 16. yüzyıl kent dokusu ve mimarisinin, İstanbul'u diğer İslam kentlerinden ayıran özgün bir sentez oluşu, Bizans, İslam ve Türk kültürlerinin etkileşiminin ortaya çıkardığı yeni bir bileşim olduğu. İkinci tema, 16. yüzyılda belirlenen kent dokusunun 17. ve 18. yüzyıllarda temel değişimler geçirmeden süregeldiği. Böylece 19. yüzyılda kentin "Batı" ile etkileşim sürecinde yeniden yapılanması, İstanbul'un tarihinde ikinci önemli dönüm noktası olarak billurlaşıyor. Ancak daha sonraki bölümlerde ayrıntılarıyla tartışılıp belgelendiği gibi, İstanbul'un "Batı"ya yönelişi, Osmanlı yönetici kesiminin tüm çaba ve özlemlerine karşın, ne yeni bir "Paris" doğuruyor, ne de Kahire, Rabat örneği yerli halkın bir "cordon sanitaire" ile Batı yapımı yeni kentten ayrıştığı tipik sömürge kentine dönüşüyor. Batı teknolojisi ve estetik anlayışı, İstanbul'un kültürel bileşimine eklemlenerek, kentin çeşitliğinin bir öğesi oluyor. Sonuçta İstanbul, Doğu ile Batı'nın özgün bir bileşimi olma özelliğini koruyor.

İstanbul'un "sevieyi-intizama" kavuşturulması, "fenn-i mimari"ye uygun kâgir binalardan oluşan "murabba" ve "müstakil" bloklar ve "kevahid'i hendese"ye uygun geniş sokaklar açılması çabaları kitabın 3. bölümünde inceleniyor. 1848'den itibaren bu doğrultuda çıkarılan kanunlar ele alı-

nıyor; kalabalıklaşan kentte giderek daha büyük bir tehlike haline gelen büyük yangınlar sonucunda yok olan mahallelerde (1856 Aksaray yangını, 1865 Hacapaşa yangını gibi) ilk geometrik plan uygulamaları anlatılıyor. Ancak yazarın da vurguladığı gibi, yeni kanunlar ve uygulamalar, çoğu kez kentin labirent dokusunda yamalar olmaktan öte gidemiyor. Kâgir yapıların çoğunlukta olduğu Galata'da bile, inişli çıkışlı topoğrafya ve eskiden kalma binalar nedeniyle, Paris benzeri bir "intizam" yaratılamıyor.

4. ve 5. bölümlerde sırasıyla kent içi ulaşımın yeniden düzenlenmesi ve İstanbul için hazırlanan büyük projeler yer alıyor. Her iki bölümde de uygulamalar yanı sıra hiçbir zaman gerçekleşemeyen, kağıt üstünde kalan görkemli projelere yer verilmiş. Böylece giderek güçsüzleşen Osmanlı yöneticilerinin hayallerini süsleyen ihtişamı, Batılı mimar ve plancıların Orientalist merceğinden görünen geleceğin İstanbul'unu kavramak mümkün oluyor. 19. yüzyıl İstanbul'unun projeler mezarlığı, etkileri günümüze kadar süregelen uygulamalar kadar ilgi çekici.

Kitabın altıncı ve son ana bölümü ise 19. yüzyıl İstanbul mimarisinde "Batılılaşma" sürecinin getirdiği çeşitlemelere ayrılmış. Tümüyle "ithal" mimarî örnekleri yanısıra özgün bir Osmanlı mimarisi arayışından kaynaklanan neo-Gotik, neo-Bizans, neo-İslamî öğelerin farklı bileşimlerini içeren yapılar ele alınmış. Yazarın "mimarî çoğulculuk" olarak nitelendirdiği bu örneklerin, klasik Osmanlı mimarisinin yalın güzelliğine çok uzak düştüğü kuşkusuz. Ama İstanbul'un asırlar boyu özgünlüğünü tanımlayan çeşitliliğin bir parçası.

Zeynep Çelik'in kitabının bu farklı bölümleri, değişik ilgi alanları olan okuyucu gruplarına hitab edecek, yeni açılımlar getirecektir. Benim gibi 19. yüzyıl İstanbul'unun sosyal yapısındaki dönüşümlerle ilgili bir okuyucu için en aydınlatıcı bölümler dönemin mimarisi ve fiziki planlama örneklerinin tartışıldığı bölümler oldu. Sanat tarihçileri için, kentin sosyal ve nüfus yapısına ilişkin bölümler yeni bir bakış açısı getirmek bakımından önemli olabilir. Ancak her okuyucu, 19. yüzyıl İstanbul'una ilişkin bu denli kapsamlı ve ayrıntılı bilgilerin derlendiği, makro-düzey dönüşümler ile mikro-ölçekli değişmelerin, ayrıntılar ile genel eğilimlerin çok başarılı bir bütünsellik içinde verildiği kitaptan yararlanacak, temel bir kaynak olarak kullanacaktır.

Son olarak kitabın ne denli büyük bir görsel ziyafet olduğuna değinmek gerekir. 23 × 27 cm boyutlarında kalın cildi, Bouvard'ın Beyazıt Meydanı projesi ile süslü nefis kapak deseni, kalın parlak kağıt üstüne pırıl pırıl basımı ve birbirinden ilgi çekici 13 harita 103 resim ve proje eskizinin yer aldığı sayfaları ile nefis bir kitap. Böyle bir kitabın sayfalarını çevirip bakmak ayrı bir zevk. Hemen belirtelim, Zeynep Çelik'in tez araştırmasının ürünü olan kitap 1984 yılında Middle East Studies Association'ın beşerî bilimlerde en iyi doktora tezi ödülünü aldıktan sonra, üç ayrı kuruluşun malî katkıları ile basılmış; MIT-Harvard Ağa Han İslam Mimarisi programı, Washington'daki Türk Araştırmaları Enstitüsü ve Paul Geitty Vakfı. Yazar ise şu anda Columbia Üniversitesi Lisansüstü Mimarî ve Şehir Planlama programında öğretim üyesi.

Türk okuyucuları olarak artan kitap fiyatları ve değer kaybeden Türk lirası karşısında yurtdışında basılan kitapları satın almak yerine fotokopilerle yetinmeye alıştık. Zeynep Çelik'in kitabı $ 25, yani bizim paramızla yaklaşık 25.000 lira. Buna rağmen ben ısmarladım. Sahip olmaya değer düşüncesindeyim.

AYŞE ÖNCÜ

Kanuni ve Hürrem Sultan Posteri

(A four Hundred Year-old Love Story)

- **Kuşe kâğıt üzerine lüks ofset baskı**
- **Ebru desenli orijinal kutu içinde**
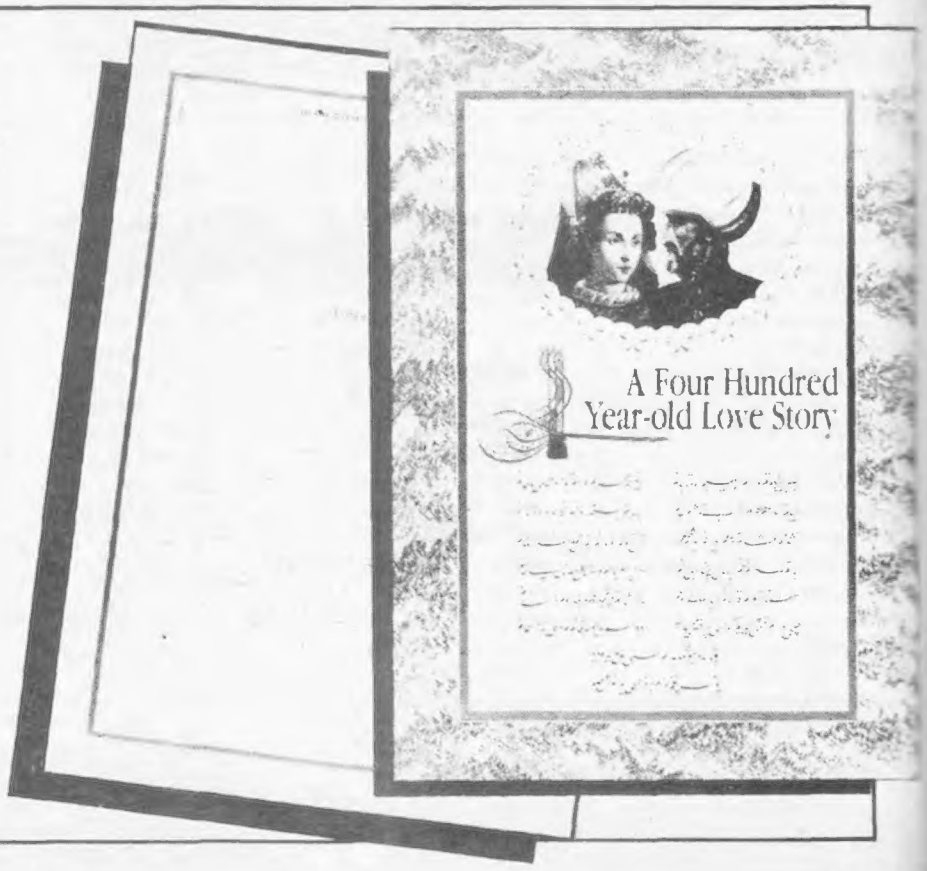
Ödemeli olarak 5.000 TL'sı karşılığında Büyükdere Caddesi Yeniçeri Sokak N.4. IV. Levent İst. **adresinden isteyebilirsiniz.**